

תולדות

הספרות העברית החדשה

יה מסחו ספרים, סליתים, תפילין ויתם
משמישי קדושה. —: —: בוכהאנדלונג

פ. מערעשעווסקי ריגא

סאריצן גאס 4 טעלעמאן

פ. לחובר

תולדות הספרות העברית החדשה

עם דוגמאות של מבחר הספרות לתלמידים ולמתלמדים

ספר שני :

מימי ההשכלה הראשונים במזרח עד סוף תקופת ההשכלה

חלק שני

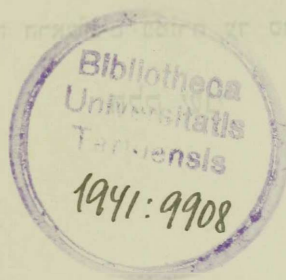
מהדורה שניה

הוצאת "דביר", תל-אביב
תרצ"ז

Copyright 1937, by the «DVIR» Co. Ltd., Tel-Aviv

Printed in Palestine

נדפס בארץ-ישראל

פרק תשעה-עשר: מלחמת הרוח

התסיסה החדשה בספרות לפני המהפכה המדינית של שנת 1848. הדרישה לשכליות וחפש. הנטיה לסטירה פוליטית, למלחמה בשלטון ולמלחמה בדרכי-חיים מוסכמים ומקובלים. הצד המדיני החיצוני יותר מדי לספרות העברית. המועקה של השלטון הפנימי, הרוחני, שהרגישה בה הספרות העברית. מלחמת הרוח בספרות הזאת. הסעד שמצאה במלחמת הרוח באירופה אז. «החלוץ». החלוץ של חיל «החלוץ». יהודה ליב מיזס וספרו «קנאת האמת». יהושע הישל שור (יהושע), «וולטר הגליצי», תולדותיו, תכונתו ותכונת מאמריו. מלחמתו ברבי יהודה הנשיא, מעין מלחמה במושלים ונסיכים בספרות הפוליטית. שיטתו ומגמתו. ההבדל בין ספרי «החלוץ» הראשונים לאחרונים. רעו וידידו אברהם קרוכמל. במה היה אברהם קרוכמל דומה לשור וכמה היה שונה ממנו. היסוד המחשבתי בדבריו. השכליות שלו, שיש בה קצת מזו ששולטת בעולמו של אביו. הסינתזה של דתיות ושכליות – שלא הצליחה. הקרקע הלאומי החסר להשקפתו ההיסטורית. «ירידת האומה – התעלות האמונה». שלשה עיקרים ליהדות שלו. היסוד התלמודי שמצא לעיקרים האלה. ספריו בחקירת התלמוד. ספרו «הכתב והמכתב» על שם שפינוזה. שפינוזה כסמל החפש. המלחמה על שפינוזה בספרות העברית. שלמה רובין. תכונתו ותכונת ספריו. הוכחותיו, כי שפינוזה איננו זמורת זר ביהדות. שפינוזה והרמב"ם. שניאור זקיש, החוקר העברי המעמיק, הלוחם גם הוא מלחמת שפינוזה. הצנורות הסתומים של מהלך פילוסופי עברי בימי-הביניים, שפתח זקיש. דבקותו של זקיש בנושמה הדתית והאצילית של בן גבירול. בן גבירול ואברהם אבן עזרא. החוקרים החפשיים, שראו את עצמם כתלמידי הראב"ע. יעקב ריפמן משרשרין. שלמה צבי הירש מטרנפול. שמחה פינסקר. הצד שכנגד, שעוררו החקירות החפשיות. העוררים שיצאו על «חכמת ישראל» הראשונה בגליציה. קשר «הרואים». ראבייה. הזרם השמרני בחקירה. צבי הירש חיות, אליהו בן-אמוג וספרו נגד «הוכח על הקבלה» של שד"ל. המלחמה ב«החלוץ». צבי מנחם פיגיליש (שליש) וספרו «דרכה של תורה» להגן על התלמוד והמשנה.

191 – 179

פרק עשרים: מלחמת ההשכלה ברוסיה

הצורה הפוזיטיביסטית שקבלה מלחמת ההשכלה ברוסיה. לא התעמקות בדברי הלכה, אלא הלכה למעשה. המדעים הפוזיטיביים וחכמת הטבע. החלוץ הראשי של המדעים האלה בספרות העברית החדשה: חז"ס. «תולדות הארץ» מאת שינהק. «אוצר החכמה והמדע» של צבי הכהן רבינוביץ. תרגום «תולדות הטבע» לאברמוביץ. ההשקפה הטבעית, שהתפשטה בחוגי המשכילים ברוסיה. השפעת הספרות הרוסית, המתגברת בספרות העברית. התובעים החדשים, המדברים כלם בשם החיים. העתונות העברית המתחילה להתפתח. «המגיד», «הכרמל», «המליץ». העתונות החיה, המקרבת גם היא אל החיים. העדר חוקרים מובהקים בין הסופרים העברים ברוסיה. אליעזר צבי הכהן צויפל. טבעו הגמיש. «הסניגור» שבו. הסניגוריה שלו על «החסידות» בספרו «שלום על ישראל». ספרו «חשבוננו של עולם». הצרוף וההרכבה שבדבריו ובסגנונו. הנטיה שלו לספרות המוסר ודרש. הדרש, השליט עוד בספרות העברית המחקרית ברוסיה. משה אהרן

שצקס ו«המפתח» שלו לאגדות. «מצרף» האגדה של דובוביץ. ההשכלה למחצה שמעוררת עליה את בקרת הצעירים. ההתנגדות לתיאולוגיה. ש. י. אברמוביץ כמבשר הבקרת הזאת. אברהם אורי קובנר. המבקר החילוני הראשון בספרות העברית החדשה. החשיבות שהוא נותן לספרות הנותנת דחיפה לחיים ומועילה להם. א. י. פפירנא המואס בצורה הישנה של הספרות. תלמידי בתי-המדרש לרבנים החדשים המתרחקים מן התיאולוגיה ותלמידי בתי-המדרש הישן המעוררים את שאלת הדת והחיים. הראש והראשון למעוררים האלה: משה ליב לילינבלום. תולדותיו – תולדות ההשכלה העברית ברוסיה. הוא עבר את כל הדרך של ההשכלה והיה לגבורה. האחדות שבין חייו ודעותיו. סגנונו האמתי והריאלי. התקופות הקצרות שבחייו. «ארחות התלמוד». «נוספות». המלחמה בבטלה וברפיון הידים. «עולם התהום». ספרו «חטאת נעורים». «קהל רפאים» שלו. אי הצלחתו ביצירה הדמיונית. לילינבלום כמבטא ההשקפה הריאלית.

210–192 .

פרק עשרים ואחד: דרך החיים – הספור של ההשכלה

ההשכלה פורצת לה דרך אל החיים. הדרך הראשי שלה – דרך הספור. הספור הריאלי וההוי, הספור המיסר ומוכיח. הרכבת הספור הדמיונית. חשבון הטוב והרע. א. מ. דיק החוליה המחברת את הספור הזה עם ספור-המוסר העברי. ש. י. אברמוביץ בין מבשרי תקופת-הספור הזאת. «ספור אהבים» של אברמוביץ לעומת «אהבת ציון» של מאפו. השפעת «האבות והבנים» של טורגניוב על «האבות והבנים» של אברמוביץ. כשלונו של אברמוביץ בספור-ההוה הראשון. יוצר ספור-ההוה של ההשכלה: פרץ סמולנסקין. תולדותיו, תכונותיו ותכונת ספריו. מציג הפרעה של מדות ומוסר. אינו מציג צורות, כי-אם רוצה לשנות צורות. הציור החיצוני. ציורי «הרשעים» בספוריו. ציורי הערמה והבגידה. הבגידה הזרה בספורו הראשון «הגמול», המתורגם למחצה. תאור החנופה. החנופה ב«שמחת חנף». הדוגמא מן החוץ ל«שמחת חנף». «שמחת חנף» איננו הספור הטבעי של סמולנסקין. «התועה בדרכי החיים». הצורה של מדבר-בעדו בספור. הספור של הנוסע-המספר. כל אחד מארבעת חלקי «התועה» מתאר חלקת-חיים אחרת. תוכן «התועה». יסוד הפבולה של «התועה». התשוקה לנדוד שכלב התועה. החיים הממשיים, שהוא רוצה לראותם ולנסות אותם. התחבולות ומזמות-האון שהוא רואה בחיים. חבור הדברים בדרך הדמיון. מן הפרט אל הכלל. מנשה של סמולנסקין ור' צדוק של מאפו. מעשה האיבה והשנאה להשכלה שמתאר סמולנסקין. חזיונות הבלהה שבספור. היהודים מחוץ לתחום בתאוריו של התועה. החלק הרביעי, נצחונות של התועה ומותו. התועה בדרכי החיים ב«קבורת חמור». התועה בדרכי החיים מחוץ לסביבה הדתית היהודית: «גאון ושבד», «גמול ישרים». התועה החדש בדרכי החיים: «הירושה». התועה השב אל דרכי חייו «נקם ברית». מ. ד. ברנשטטר – כוכב-הלוי, בעל הגון המיוחד, בהיר למראה, שלוח את סמולנסקין. ספוריו של אלעזר שולמן. גוטלבר בתור מספר. ראובן אשר ברודס, הסופר המתרגם והמספר האמן, ששחרר את הספור העברי ממשא הפוב-ליציסטיקה והמוסר. המוטיב של האהבה בספוריו. ה«דת והחיים». הפבולה הפשוטה והריאלית. הבהירות. הבטוי החד ודחריף. הספור נפסק במקום שנפסקה תנועת הדת והחיים. ביתר ספוריו נותן ברודס בטוי לתקופות אחרות. המספר המשקיף על חיי האחרים. הנטיה מהצורה האובייקטיבית בספורי ההשכלה. הצד האמנותי-הציורי, הלוקי

לרב. האמנות של השירה הציורית, המתאימה יותר להלך-הרוח של ההשכלה הנלחמת. היוצר הגדול של השירה הציורית שקם לתקופת ההשכלה האחרונה. 211-246

פרק עשרים ושנים: יליג

תולדות יליג. ההשפעות הראשונות. אפוס מחיי דוד. קביעת הזמן, שבו נתחבר שירי העלילה «אסנת בת פוטיפרע». «בין שני אריות», הראשון, כנראה, בשלשת שירי העלילה: «האשה וילדיה», «בין שני אריות» ו«במצולות ים». מדת הבקרת והסטירה, שגברה ביליג בימי שבתו בטלון. יליג והוכוח על «הדת והחיים» של לילינבלום. מלחמתו של גורדון בחרדים ובקנאים. «שירי העלילה, קורות ימינו», שחבר בשנים ההן. יליג בפטרבורג. ההתנכרות של משכילי ישראל לשפה העברית וספרותה. מאסרו של יליג וימי גלותו. הימים שאחרי הגלות. ימי יליג האחרונים. שרש נשמתו של יליג. רוח המרדות שבו. השירים על גבורים נתפשים, נלכדים. הסרקסמוס ב«שירי העלילה» החדשים. הקו של הסתכלות פקחית, הנמצא תמיד ביסוד שירי יליג. זווית הרגש עם השכל בשיריו. הפתוס של אידיאה. ההבעה בדרך השלילה. יליג כמביע את רוח הפוזיטיביסמוס. שירת יליג הראשונה. המשורר המסתכל המתגלה ב«משלי יהודה». העקץ החד שהוסיף למשלים של לפונטין וקרילוב. הדעת כנשמת המשל. כח הציור שנתעורר ביליג בדרך זו. «הפבולות» המקוריות של יליג. העלילה שישנה תמיד במשלי יליג. שירי העלילה שלו. שתי התקופות בשירי-העלילה. «אהבת דוד ומיכל» ו«דוד וברזלי». הזמר המיכילי, שפסק מהר מפי יליג. העלילה ההיסטורית של יליג כזו של פעולת המלחמה. «אסנת בת פוטיפרע» כחוליה אמצעית, המחברת את «בין שני אריות» ו«במצולות ים» עם «דוד וברזלי» ו«אהבת דוד ומיכל». לבו ונפשו של המשורר הנתונים לשבוי בידי אדונים קשים. עלית יוסף לגדולה כירידת השיר. ה«שבוי בין חורים, עבד בן שוע» שב«בין שני האריות». הבלדה שבה נתן הספור המחריד על חרבן העם עם כל רגעיו. האמצעים האמנותיים המיוחדים, שמשתמש בהם המשורר בשיר זה. המוטיב של גבורת הנפש, ההולך ונשנה גם בשתי הפואימות הבלדות: «האשה וילדיה» ו«במצולות ים». הגבורה הנואשה, ששר עליה יליג בפואימות ההיסטוריות שלו. יסוד התוכחה בדבר זה. התוכחה המתגברת בשירי-העלילה החדשים. הפתוס של האידיאה השליט בהם. המגמה שלהם. שיר-העלילה הבלתי-מגבש. «אשקא דריספק» ו«שמחת בחגך», הקרובים אל המשל. «קוצו של יוד» כרומן השירי של תקופת הדת והחיים. «שומרת יבם» ו«שני יוסף בן שמעון» כמוטיבים של הדת והחיים. «צדקיהו בבית הפקדות» – מלחמת הדת והחיים ממרחק היסטורי. יליג הבוחר להביע את רגשותיו בדרך בלתי-ישרה, אמצעית. שיריו הליריים של יליג. הכאב הפרטי של יליג – כאב הצבור, כאב האומה. הפתוס של התנועה באומה, שהביע יליג. ההבעה השלילית כהבעה החזקה ביותר של יליג. הכח הדינמי שבשירת יליג. אי-התפיסה של ההוה, ספורי יליג. סגנונו השירי וסגנון הפרוזה שלו. יליג כמבטא הגדול ביותר של תקופת ההשכלה בשיריו. . . . 247-285

פרק עשרים ושלשה: האור השוקע

ההשכלה האחרונה, הריאליסטית, הגיעה בספרות העברית לידי משבר. השלילה שלה – שללה את קיומה. היאוש שגבר בלבבות היוצרים והסופרים העברים. ה«שבר ברוח» של יליג. ההרגשה שהביע לילינבלום ב«חטאת נעורים». ההתרחקות של ש. י. אברמוביץ מן

הספרות העברית. הירידה של היצירה העברית בשנות השלשים האחרונות. השירה שירדה עד כדי שיחה בחרוזים. הפיליטון השירי העושה חיל. יהליל המשורר המפורסם של התקופה היא. «כשרון המעשה», «עבד עבדים». ההבעה הסוציאליסטית בשירי יהליל. ההבעה הסוציאליסטית בשיריו של יצחק קמינר. העממיות וה«פיוט» בשיריו. «שיר היחוד למטבע». הירחון הסוציאליסטי «האמת». א. ליברמן. «אספת חכמים». בן-נץ. «משנת אלישע בן אבויה» של לילינבלום. ההתעוררות המעטה של הספרות העברית על-ידי הסוציאליסמוס. המלחמה בבטלה ובבטלנות במקום המלחמה בדעות נפסדות ובאמונות טפלות. המלחמה בסדרים החיים הקבועים ובצורות החיים הקימות. ההדגשה הכלכלית. הסוציאליסמוס לא מצא שדה פעולה רחב בעברית. כתיבה העתים החדשים. שנוסדו בשנים הללו. החזיונות החשובים בספרות העברית שבתקופה היא רק הד לתקופה הקודמת. תרגומי י. ע. ס. מן החשובים ביותר בחזיונות התקופה. הורות שבהם לרוח התקופה. רוח החלום והחזיון שסר מן הספרות העברית. ההשכלה באה לקצה גבולה. אין דרך ללכת עוד «לפנים».

296 – 286

.

320 – 297

.

ביבליוגרפיה

פרק תשע-ה-ע-ר מלחמת הרוח

התסיסה החדשה בספרות לפני המהפכה המדינית של שנת 1848. הדרישה לשכליות וחפש. הנטיה לטטירה פוליטית. למלחמה בשלטון ולמלחמה בדרכי-חיים מוסכמים ומקובלים. הצד המדיני החיצוני יותר מדי לספרות העברית. המועקה של השלטון הפנימי. הרוחני, שהרגישה בה הספרות העברית. מלחמת הרוח בספרות הזאת. הסעד שמצאה במלחמת הרוח באירופה או. "החלוק". החלוק של חיל "החלוק". יהודה ליב מיזס וספרו "קנאת האמת". יהושע הישל שור (יה"ש), "וולטיר הגליצי". תולדותיו, תכונתו ותכונת מאמריו. מלחמתו ברבי יהודה הנשיא, מעין המלחמה במושלים ונסיכים בספרות הפוליטית. שיטתו ומגמתו. ההבדל בין ספרי "החלוק" הראשונים לאחרונים. רעז וידידו אברהם קרוכמל. במה היה אברהם קרוכמל דומה לשור ובמה היה שונה ממנו. היסוד המחשבתי בדבריו. השכליות שלו. שיש בה קצת מזו ששולטת בעולמו של אביו. הסינתזה של דתיות ושכליות – שלא הצליחה. הקרקע הלאומי החסר להשקפתו ההיסטורית. "ירידת האומה – התעלות האמונה". שלשה עיקרים ליהדות שלו. היסוד התלמודי שמצא לעיקרים האלה. ספריו בחקירת התלמוד. ספרי "הכתב והמכתב" על שם שפינוזה. שפינוזה כסמל החפש. המלחמה על שפינוזה בספרות העברית. שלמה רובין. תכונתו ותכונת ספריו. הוכחותיו, כי שפינוזה איננו זמורת זר ביהדות. שפינוזה והרמב"ם. שניאור זק"ש. החוקר העברי המעמיק. הלוחם גם הוא מלחמת שפינוזה. הצנורות הסתומים של מהלך פילוסופי עברי בימי-הביניים, שפתח זק"ש. דבקתו של זק"ש בנשמה הדתית והאצילית של בן גבירול. בן גבירול ואברהם אבן עזרא. החוקרים החפשיים. שראו את עצמם כתלמידי הראב"ע. יעקב ריפמן משברשין. שלמה צבי הירש מטרנופול. שמחה פינסקר. הצד שכנגד, שעוררו החקירות החפשיות. העוררים שיצאו על "חכמת ישראל" הראשונה בגליציה. קשר "הרואים". ראבי"ה. הזרם השמרני בחקירה. צבי הירש חיות. אליהו בן-אמוזג וספרו נגד ה"וכוח על הקבלה" של שד"ל. המלחמה ב"החלוק". צבי מנחם פיניליש (של"ש) וספרו "דרכה של תורה" להגן על התלמוד והמשנה.

קמ. בשנות השלשים של המאה שעברה – לסה"נ – החלה תסיסה חדשה בספרות האירופית. שהתגברה ביחוד בשנות הארבעים. לפני המהפכה המדינית של שנת 1848. הרומנטיקה, ששלטה בספרות בתחלת המאה. היתה מלאה כסופים, געגועים. היא היתה מלאה גם שאיפה רבה אל הבלתי-נודע והבלתי-מֵפָר והרחיבה

מטות כנפיה מלא תבל. ואולם לאט לאט ירדה ממדרגתה. היא אמרה לכתחלה להרחיב את גבול הידיעה השכלית על-ידי הַגָּשׁ וְהַהֲרַגְשָׁה ואת העולם הנראה אמרה להרחיב ולהגדיל על-ידי העולם הבלתי־נראה. גם עולם הדמיון והחלומות ועולם האגדה היו עולמד. את היופי הפנימי אמרה לגלות, ואת האדם הפנימי. הדרך שלה היתה הרחוקה ביותר – דרך האדם אל נפשו, אל אלהותו. אך דרכה אבדה אחר־כך. היא בקשה את הדתיות בעולם ומצאה את הדת, הדת האחת, הקתולית, שהיתה לדת הרומנטיקה. הדת הזאת היתה דת עמי אירופה בימי־הבינים, ולכן היתה לדת הרומנטיקים, שגלו מחדש את ימי־הבינים האלה ונהו אחריהם. גם דרך השלטון המדיני בימי־הבינים כאילו היה אחר־כך לדרך השלטון, שהם רצו בו. על כל פנים, אנשי־השלטון, שלא רצו לנתר על שלטונם, ועוד חזקו אותו בשעת בדק־המלוכה, שבאה אחרי ימי נפוליון, תמכו את יתדותיהם ברומנטיקה הזאת, והיא היתה על-ידי־כך לחשוכה וריאקציונית בעיני השואפים החדשים, הצעירים, שבנגוד לרומנטיקים לקחו חלק רב בשאלות יום־יום, שאלות החיים. הפילוסופיה של הגל, המעמידה במרכז הכל את ההווה השכלית, היתה אז השלטת במוחות הצעירים באשכנז והארצות הקרובות, והם דרשו עתה שכליות, חפש. אז עלתה על בימת החיים והספרות „אשכנז הצעירה“ עם נטיתה לסטירה פוליטית, למלחמה בשלטון, וגם למלחמה בדרכי־חיים מוסכמים ומקובלים. „אשכנז הצעירה“ הזאת השפיעה גם על הספרות העברית. אולם בספרות העברית לא היה השלטון העליון מדיני, על השלטון החיצוני, המדיני, לא היתה לספרות הזאת כל השפעה, וכל דרך־ההשפעה של הספרות הזאת לא נטה הרבה לצד המדיני. הצד הזה היה לספרות העברית חיצוני יותר מדי. במקום המועקה החיצונית של השלטון המדיני התקיף הרגישה היא הרבה במועקה אחרת של שלטון אחר, פנימי, רוחני, במועקה של שלטון הרבנות. שלטון בעלי המסורה הדתית, התקיף גם הוא ואין איש יכול לבטל דבריו. הרתיחה הרבולוציונית, שהתגברה אז, העלתה את הקצף לצד זה, לצד השלטון הרבני, והמלחמה הרבולוציונית ההיא בספרות העברית היתה גם היא מלחמת הרוח. מלחמת הרוח הזאת מצאה לה גם סעד במלחמת הרוח באירופה בשעה זו. ביחוד בזו של ההגֶלְיִים השמאליים באשכנז, שהיו קרובים גם הם „אשכנז הצעירה“. ספריו של ד. פ. שטרויס על „חיי ישו“ (1835) ועל „תורת האמונה הנוצרית“ (41–1840), שהרעישו את לב הנוצרים המאמינים, וספרים הקרובים להם ברוח בקרת עזה וחריפה של הדת השלטת, הם שהשפיעו בודאי על תלמידי הרנ"ק הצעירים, שגם הם נטו מתורת רבם לצד שמאל. במקום צרוף המסורה והאמונה והעלתן בדרך התבונה באה המלחמה במסורה וברוח האמונה:

מלחמה זו באה בעיקר לספרות העברית עם "החלוק" ("החלוק העובר לפני עם ישראל למלחמת הדת והתושיה"), מאסף שנתי, מדעי-פובליציסטי, שהתחיל לצאת בגליציה כששקטה הארץ אחרי המהפכה של שנת 1848, ותנאי הצנזורה נשתנו לטובה ולא הפריעו עוד להוצאת מאסף זה (הספר הראשון יצא בשנת תרי"ב, השני בשנת תרי"ג, השאר—עד י"ג מאספים, בי"ד ספרים, יצאו לעתים בלתי-קבועות, עד שנת תרמ"ט).

לפני "החלוק" היתה תנועת הריפורמה הדתית של היהודים בארצות המערב, שגם היא מצאה לה הד בספרות העברית, אם כי לא חזק ביותר, בהיותה מצימצמת בעיקר בגבולות המערב, ששם כבר פסקה אז כמעט השפעת הספרות הזאת. גם במזרח הקדים את אנשי "החלוק" במלחמתם עם נושאי המסורה הדתית יהודה ליב מיזס (נספה במגפה בשנת תקצ"א), מחבורת המשכילים הראשונה בלבוב, שעליה נמנו שי"ר, ע"ך טר ועוד, שיצא בספרו "קנאת האמת" (וינה תקפ"ט) לערער על המנהגים והחקים הרבים של היהודים, ואפן דבורו היה חפשי, קל, מבזה ומבטל את הרבנים ואת בעלי המסורת הרבנית, שאיפת התקונים של מיזס נבדלה קצת מזו של הריפורמים בארצות המערב, ששאיפת אלה היתה בגבול המבדיל בין ישראל לעמים, מה שאין כן של מיזס, שנמצאת בעיקר בגבול ה"השכלה". הוא יצא לערער הרבה על המנהגים והחקים ששרשם בדעות משבשות ובאמונות טפלות, ובכלל ראה כטפלה את האמונה, כי על האדם לקיים מנהגים וחקים רבים ועליו לשמור עליהם. הוא דבר אפוא על המנהגים והחקים הדתיים בכלל ברוח קלה, ועל העומדים לצדם — גם ברוח של משובה ופחזות, בעיניו היו אלה "סכלים", "פתאים" וכדומה, וכאילו כדי להקניט עוד יותר את הרבנים נתן מיזס את דבריו נגד הרבנות בפי שני אנשים מעולם הרבנים עצמו — אחד עמוד-התבונה ועמוד-ההוראה בעולם ההלכה, הרמב"ם, והשני בעל "מרכבת המשנה", פרוש על "היד החזקה" של הרמב"ם, רב שעסק גם הוא בהלכות וכמו כן בחכמות חיצוניות. הספר כתוב בצורה של שיחה בין שני החכמים האלה, המטילים בעולם העליון, שכלו אור ותבונה, ומדברים ביניהם על הנעשה בעולם השפל.

קמא. יהודה ליב מיזס היה כעין חלוק של חיל "החלוק". חיל "החלוק" לא היה גם רב, ב"החלוק" השתתפו רק סופרים מספר, וגם אלה השתתפו רק בספרים הראשונים¹, והשתתפותם הלכה ופחתה, עד הספר השביעי, שממנו ואילך נפסקה

¹ הסופרים שהשתתפו ב"החלוק" הב: אברהם גיגר, שלמה גיגר, מרדכי דובש, גיבש לך, יצחק ערטר, הירש מנדיל פיליש (של"ש), אברהם קרוכמל, י. ש. ריג'ו (יש"ר) ומשה שטינשניידר.

כלה. בשם "החלוץ" נקרא אפוא עורך "החלוץ". יהושע הישל שור (יה"ש). אדם בעל עצמיות ושכליות חזקה. חריפה וקיצונית, שכאילו בקש את הקיצוניות שברעיון השכלי של "ההשכלה". דומה, שהוא בקש גם את הפולמוס הגדול ואת הוכוח החריף. קול צחצוח חרבות נעם מאד לאזניו.

וולטיר הגליצי" הזה, כמו שקראו לשור, נולד בשנת תקע"ד בברודי, עיר מולדת הרנ"ק (למעלה, סעיף פ"ב). במשפחה עשירה וחשובה, שיצאו ממנה רבנים גדולים. הוא היה תלמידו בתורה של אחד החריפים הגדולים בין הרבנים, רבי שלמה קלוזנר, המגיד מברודי. כשהגיע להשכלה התרעה עם יצחק ערסר, נעים סטירות ישראלי, שישב בברודי (ראה למעלה, סעיף ע"ט). הוא התקשר בקשרי-משפחה עם משפחת הנודע ביהודה, כי חותנו שנטה גם הוא להשכלה, היה נכדו של רבי יחזקאל לנדא. ידידו הקרוב היה אברהם קרוכמל, בנו של הרנ"ק. בעל ידיעות תלמודיות גדולות וחרף גדול גם הוא. גם את הרנ"ק ראה שור והיה משוחח אתו בתורה בעת שישב הרנ"ק בסוף ימיו בברודי. אך כנראה לא היה שור חביב בכלל על משכילי ארצו והוא בא בחלוף מכתבים עם חכמי-ישראל מחוץ לארצו, עם י. מ. יוסט, אברהם גיגר ושד"ל. נפלא היה הקשר בינו ובין שד"ל, שהיה בעל טבע אחר, שונה מזה של שור מן הקצה אל הקצה. אך שד"ל מצא בשור אדם, שהיה ממצע בינו ובין חכמי-ישראל באשכנז, ושהיה מחפש גם הוא וקונה כמוהו כתבי-יד עתיקים. קרמוניות-ישראל, ששד"ל אהב אותן אהבה בלתי-תלויה בדבר, אהבה לשמן (ראה למעלה, סעיף צ"ה). העבירו את שד"ל לא אחת על דעתו, והקשר בינו ובין שור היה אמיץ מאד, עד כי הקדיש לשור, ליום חתונתו, את ספרו "בתולת בת יהודה" (פראג ת"ר). הכולל שירי רבי יהודה הלוי עם באוריו. רק כעבור זמן קצר אחרי זאת "החלוץ" הראשון נתפרדה החבילה ושד"ל לא ענה באחרונה על מכתבו של שור אליו. לשור היו אז ידידים אחדים מאלה שהשתתפו עמו ב"החלוץ", אך לאט לאט נתרחקו גם אלה ממנו ונשמטו אחד אחד. הוא היה מאז "החלוץ" הבודד. האסונות שקרוהו עוד בחיי משפחתו — מות אשתו בשנת תר"ג ומות בנו היחידי, בעל כשרונות נפלאים, בשנת תרל"ג, בהיותו בעצם שנות התפתחותו, בן ל"ב שנה, — האסונות האלה הוסיפו בדידות על בדידותו. הם הוסיפו גם מרירות על מרירותו. הוא האריך ימים ומת בסוף שנת תרנ"ה.

קמב. שור היה החריף התלמודי הטפסי. הוא היה "עוקר הרים" אמתי. מורג חרוץ בעל פיפיות — לשבר ולמגר ולטחון הכל, עד אשר יהיה דק מאד. אבק פורח. בעל סברה היה כלו ובעל עיון. הנמשך הרבה אחרי החדוש ומוצא אותו — בכל המחבואים. יש לו כל מיני המצאות שכליות וכל מיני

הברקות מוחיות, והוא אינו נמנע ללכת גם לאור הברק בסבך של יער גדול, עד שהוא מוצא לו דרך. וכשאינו מוצא את הדרך – הרי הוא לוקח את קרדומו החד בידו ופורץ לו דרך בכח כלי זינו זה.

כליו היו ברבם כלי-הריסה והוא השתמש הרבה בסַיִף. אך הסַיִף שלו לא היתה פיוטית. מדרכי הסטירה של ידידו עֶרְטֶר (ראה למעלה, סעיף ע"ט-פ"א), שהשפיע עליו, השתמש שור רק בדרך החלום, דרך זו שהיתה מצויה בספרות הרומנטית, ששור עוד הרבה בנדאי לקרוא בה, וגם בספרות של "אשכנז הצעירה" עוד נשאר לה זכר, אך גם החלום של שור לא היה חלום פיוטי. לא היה בו עד מה מן הצפיה השירית וממראה-החזיון שבחזיונות ערטר. המצאה שכלית היתה זאת, אחת מן ההמצאות השכליות הרבות של שור, על ידה היה יכול לקרב רחוקים, הוא היה יכול על-ידי כך להועיד אליו למשפט או לשיחה אנשים, שלא היו נראים אליו בהקיץ. גם בדרך ה"שיחה" הדמיונית (הדיאלוג), זו שהשתמש בה מיוס בקנאת האמת" (למעלה, סעיף קל"ט), השתמש שור.

מן הדברים הראשונים, שהתחיל בהם שור את דרכו בספרות העברית – בכתבי-העתים "לחכמת ישראל" בשפה האשכנזית פרסם עוד לפני זה מאמרים אחדים – הוא מאמרו על אחד מחכמי ימי-הבינים (ר') אהרן זל רבי, נדפס ב"ציון", שהוציאו יוסט וקרִיִצְנֶךְ, שנה א'), איש לא נודע כמעט, אשר נתן חפש למחשבתו וללשונו, ודבר כאשר עם לבו נגד המסורה והחכמים הקדמונים. זה היה אחד האמצעים של שור להחליש את כח המסורה, שהשתמש בו אחר-כך גם ב"החלוץ". הוא החיה גם שם את אחד מן החפשיים ביותר שבין חכמי-ישראל בימי-הבינים, את ר' יצחק אלבלג, כדי שיבוא להעיד נגד הדעות המקובלות והחכמים המקובלים, מה שעשו סופרי "אשכנז הצעירה" לאלה המוסכמים והמקובלים בעולם הצבורי והפוליטי, המלכים והנסיכים, עשה שור ובני החבורה שלו לאלה המקובלים בעולם הרוח והדת של היהודים, מלחמתו הגדולה של שור היתה בנשיא, ברבי יהודה הנשיא, מִחְבֵּר ה"משנה", זה ספר הספרים של היהדות התלמודית, כל אבני הבליסטראות והחצים בספרי "החלוץ" הראשונים כוננו אליו, הוא שקבע את היהדות של המסורה כחזק ולא יעבור, הוא שגזר, ש"אין בית-דין יכול לבטל דברי בית-דין חברו עד שיהיה גדול ממנו בחכמה ובמנין", הוא שנתן כח גדול למוחלט וקבוע פעם אחת ולמסור ולמקובל – הוא שרצה אפוא לשרור בכח זה, קרובים היו הדברים לאלה שנאמרו בימי המהפכה ההם נגד המושלים והנוהגים בשררה, אלא שבמקום מלכות האדמה באה כאן מלכות אחרת.

המטרה היתה – לסתור את חומת המסורת החזקה, כמו שהעיד גם שור על

עצמו פעמים רבות (הוא אמר על עצמו, כי המלאך הממונה עליו „סתריאל“ שמו. שיש במובנו גם מן הסתירה ומן הפטירה). ולכן הושלכו אבני-הקלע אל האבטוריטטים הגדולים ביותר של יהדות המסורה הזאת. מלבד רבי יהודה הנשיא היו מטרה לחצים רבים שנים מן הגדולים ביותר שבתלמידיו: אבא אריכא (רב) ור' יוחנן. הוא התאמץ בכלל להוכיח, שמחבר המשנה קבר את הדברים. שהיו לפניו, בלי לעמוד עליהם כראוי, ושמפרשי המשנה, בעלי התלמוד, לא עמדו כראוי על הנאמר במשנה. באפן זה אמר להחליש את כח המסורה ולנתק בדרך זו את שלשלת-הקבלה. לתכלית זאת קדש מלחמה גדולה על המושג „הלכה למשה מסיני“ שבתלמוד. הוא אמר גם להפריד בין התורה שבכתב והתורה שבעל-פה ובשורה של מאמרים התאמץ להוכיח, כי הרבה מן הדרשות של החכמים הקדמונים והאסמכתות, שסמכו את דבריהם על המקרא, באו לעולם על-ידי כך, שדרשו את המלים והמבטאים במקרא על-פי מובנם בלשון אחרת. ביחוד בלשון היונית. שוראה השפעה גדולה של התרבות הנכרית. הפרסית, על התורה שבעל-פה וגם בתורה שבכתב בקש עקבות ההשפעה הזאת. גם את התורה אמר להוריד מקדושתה והיה בין הראשונים בספרות העברית החדשה שעסק בתקונים ובשנויי-נוסחאות בתורה. ההתערורות הראשונה למלחמת „החלוק“ היתה בכונה לעורר בין יהודי המזרח תנועה של דרישת תקונים בדת, מעין תנועת הרפורמה של היהודים במערב, אלא שפחות מכל היה שור בעצמו אדם שרוצה בתקונים מסוימים ובהלכות קבועות. המשא והמתן של ההלכה היה חשוב הרבה לשור מן ההלכה עצמה. התגליות שלו והחדושים שבדבריו היו חשובים לו הרבה מן המסקנות וההלכות שאפשר היה להוציא מהם. ואכן בספרי „החלוק“ האחרונים, מן הששי והלאה, כאילו הסיח שור את דעתו מן התקונים המעשיים בדת, ועסק רק בחקר הדת. בחקירה שלא היה עוד כל גבול לה, והיא היתה עוד חפשית יותר מן החקירה הראשונה שלו.

קמנ. מן הקרובים ביותר אל שור ב„החלוק“ שלו היה רע נעוריו וידידו אברהם קרוכמל. בנו של הרנ"ק (נולד קרוב לשנת תקפ"ב בזולקוב ומת בפרנקפורט ע"נ מין בשנת תרנ"ט). גם אברהם קרוכמל הצטנן בחריפות ובכח החדוש, וגם הוא נטה לחדש ולהגיד דבר שלא נאמר עוד; אך יחד עם זה היתה בו נטיה פילוסופית והיה בו מן הדמדומים המחשבת. הוא לא היה סופר מבריק כשור; לא היה גם מתנכח חרוץ כמוהו. שור היה מבקר ומנתח עד כדי חוס השערה. ואברהם קרוכמל היה גם איש החבור, אדם של צרופי-מחשבה וסינתזה. אמנם הסינתזה שלו גם היא שכלית היתה והצרוף שלה לא היה טבעי וכאילו נעשה במחשבה תחלה—הוא צרף וחבר בספרו על שיטת שפינוזה („אבן הראשה“.

וינה (תרל"א) את שפינוזה וקנט, והכניס מכונתו של זה לדבריו של זה. – אבל לבקרת שלו ההיסטורית היה גם יסוד מחשבתי. ולכן לא היתה חפשית כזו של שור. הוא לא ראה, כמו שור, בכל את התחבולה השכלית, את הדבר שנעשה בידיים על-ידי חכמים לתכלית ידועה. השכליות, ששולטת בעולמו של אברהם קרוכמל, יש בה קצת משכליות זו ששולטת בעולמו של אביו. השכל איננו תמיד שכל פשוט, אלא יש בו משכל העולם. יש התהוות בעולם, ואין כל מה שבעולם רק פרי התחבולה של מוח האדם; יש חשבון של דורות, ולא חשבון מיוחד של כל דור ודור. יש חבור בחוליות של השלשלת, וגם דברים שנעשו על-ידי יחיד לא נעשו בכח היחיד בלבד.

כאביו, הרנ"ק, כן גם בנו, אברהם קרוכמל, שואף להעמיד במרכז הכל את האמונה הצרופה (ראה למעלה, פרק י"ב). זו שיש בה מן המזיגה של הדתיות והשכליות. אך הוא כאילו לא מצא את המזיגה הנאה הזאת. הוא לא הגיע לידי סינתיזה אמיתית של ההשכלה האנושית מעין זו שהגיע אליה הרנ"ק. הוא מדגיש מצד אחד יותר מן הרנ"ק את הדבקות של האדם באלהים (בספרו "דעת אלהים בארץ", לבוב תרכ"ג, ובספרו "עיון תפלה", לבוב תרמ"ה), ואת האהבה והקדושה, ומהצד השני הדבקות הזאת היא רוחנית-אירית כלה, והאהבה והקדושה הן מופשטות, שכליות. אין להן ביחוד אותו קרקע לאומי, שיש לכל חורת של הרנ"ק, ומפני זה הכל בעולמו של אברהם קרוכמל כמו מרחף באויר, עושה רשם של סברה ופלפול.

לפי השקפתו ההיסטורית של אברהם קרוכמל צרף אלהים את ישראל ועשה אותם מדי פעם בפעם רוחניים יותר, פחות מקושרים בארץ ופחות דבוקים בחמר מדיני. "ירידת האומה – התעלות האמונה", גוזר ואומר אברהם קרוכמל (שם זה קרא לאחד ממאמריו – "אגדת מאמרים", לבוב תרמ"ה – והמוטו למאמר זה הוא הפסוק בהושע: "והיה במקום אשר יאמר להם לא עמי אתם יאמר להם בני אל חי"). בכל-זאת הוא מבקש זכות גם לקיום האומה (במאמרו "עברי אנכי" ב"החלוץ" ד' וב-אגדת מאמרים), אם כי יסוד הקיום וזכות הקיום הם שניהם רק רוחניים. הוא בונה את היהדות, כאנשי הדת, על "עיקרים". שלשה עיקרים (שרשים, יסודות) ליהדות, אחד מהם הוא עיקר בדעות: הדעה על אחדות אלהים ("ה' אלהינו ה' אחד"); השני הוא עיקר במוסר: אהבת האדם ("ואהבת לרעך כמוך"); השלישי הוא עיקר בדת (ברגש הדתי): קדושת האדם ("קדושים תהיו לה' אלהיכם"). על שלשת העיקרים האלה קימת היהדות ועליה להלחם על קיומה זה.

כל שלשת העיקרים האלה הם במהותם מושכלים. אנושיים כלליים הם.

אך אברהם קרוכמל מצא להם גם יסוד תלמודי חזק. הרבה עסק בחקירת התלמוד (מאמריו "תולדות ר' יהודה הנשיא", "בי נשיאה" ב"החלוץ" ועוד). אף בחקירת פרטים שונים וחבר גם פרושים והערות לשני התלמודים, הבבלי והירושלמי ("ירושלים הבנויה... לבאר ולפרש הרבה מאמרים וסוגיות בתלמוד ירושלמי". לבוב תרכ"ז: "פרושים והארות לתלמוד בבלי על דרך העיון והבקרת". לבוב תרמ"א). בפרושי והערותיו אלה יש הערות רבות, שמאירות פנות שלמות בהיסטוריה שלנו. הוא הוציא גם ספר של הערות ותקונים לכתבי-הקדש ("הכתב והמכתב", לבוב תרל"ד). את הספר הזה הוציא בצורה כזו כאילו נמצא על-ידי נס ספר פרושי של שפינוזה לכתבי-הקדש, אשר שרף אותו הפילוסוף לפני מותו. ונתן עתה לפני הקהל.

קמך. שפינוזה היה עתה הפילוסוף, שבענפיו נאחזו כל אלה שדרשו חפש בלי גבול. הוא היה לסמל החפש. ולכן סמוך לשנת העשרים במאה זו – למספרנו – קמה בספרות העברית מלחמה על שפינוזה. בעד שפינוזה נלחם בעיקר שלמה רובין (נולד בדולינה בשנת תקפ"ג ומת בקראקא בשנת תר"ע). בן ארצם ובן דורם של יה"שואברהם קרוכמל, שהיה קרוב אליהם ברוחו ויחד עם זה גם רחוק מהם. הוא היה רחוק מהם בתכונותיו, תכונה של פשטות. לעומת מהלכם הסוער היה מהלכו אטי, עד כי הוא נראה רק כמאסף ומקבץ דעות, מנהגים קדמונים, אגדות עתיקות בעניני אמונה, ודומה לפעמים כאילו רק כדי ליצור תמונה רבת-גונים של הוי קדמון. אולם הוא היה גם פילוסוף. שדומה כי הבין את החולשה האנושית להדבק בהרגל והבין גם לרצונו של הצד שכנגד, שאינו יכול לקבל דברים שנתנים לפניו לתכלית ידועה והוא מכיר מלכתחלה את התכלית הזאת, שהיא להלחם בו ולהכריע אותו. דרכו היתה אחרת, דרך ספור של עובדות, הרצאת דברים על מנהגים, דעות של עמים קדמונים ועמים חדשים, ויחד עם זה הוא מביא, כאילו רק בתורת השואה, את המנהגים והדעות של ישראל, בקצור נמרץ ובלי כל הוספת-לוי של חדוד וזכוח. גם הדברים שאינם פשוטים כל-כך נעשים על-ידי כך פשוטים וכמו מובנים מאליהם.

רובין היה נוטה תמיד לתת את הדברים עצמם, בלי לדבר עליהם הרבה. ולכן ב"מורה נבוכים החדש" (חוברת א' וינה תרט"ז, חוברת ב' וינה תרי"ז), שהתחיל להוציא שנים אחדות אחרי צאת "מורה נבוכי הזמן" של הרנ"ק, אמר לתת תרגום מקוצר מספרי שפינוזה, שאת החשוב שבהם, את האתיקה, תרגם אחר-כך תרגום שלם ("חקר אלוה עם תורת האדם", וינה תרמ"ה), ולפי שעה חבר מעין מבוא להם. אולם רק יצאה החוברת הראשונה מ"מורה נבוכים החדש"

וקם נגד רובין שד"ל. שנלחם בשפינוזה ובשיטת התבונה שלו במוסר, כמו שנלחם בשלטון השכל, וראה בשפינוזה את סמל הפרישה מן היהדות ההיסטורית (למעלה, סעיף ק"א), כמו שהמשכילים החפשיים, הצעירים, ראו בו את סמל החפשי. אז כתב רובין את מחברתו "תשובה נצחת" (לבוב תר"כ), שבה התוכח את שד"ל ורצה להוכיח, כי שיטתו של שפינוזה איננה זמורת זר ביהדות, אלא קרובה היא אל דעת חכמי־ישראל: הרמב"ם, הרלב"ג ורבי חסדאי קרשקש (על הרמב"ם ושפינוזה כתב רובין גם ספר בשפת אשכנז, שכשהגיש אותו לאוניברסיטה בגטינגן קבל את התואר דוקטור לפילוסופיה). הוכוח על־דבר שפינוזה היה כמעט הוכוח היחידי בחיי רובין וספריו, שעולם לעשרות, וכמעט כלם במקצוע האמונה ובמקצועות הקרובים לה, בסבלנות שקשה למצוא דוגמתה הרצה על דברים שהוא היה מתנגד להם והאמין אמונה חזקה בהפסדם ובבטולם. מעין רוח אגדית נעימה מרחפת על חקירותיו באגדה ובמתולוגיה – האגדה היתה לרובין כעין שם נרדף למתולוגיה – ועל יתר חקירותיו, דומה שבשרש נשמתו היה עוד מעורה הרבה בעולם אגדה זה, שחקר אותו כל ימי חיו, ולא היה יכול להפרד ממנו.

קמה. במלחמה על שפינוזה קשור עוד שם אחר של חוקר עברי, חוקר מעמיק הרבה מרובין, בעל ראייה חדה ועמוקה, המלאה גם הרגשה ורגש, עד כי דומה שההרגשה הזאת והרגש, שהיו חזקים אצלו, יחד עם תנאי־חיים קשים מאוד, הם שמנעו ממנו את האפשרות להרצות את הדברים על־פי הסדר, ולכן הוא שנתן הרבה הערות חשובות, עורר הרבה את המחשבות והרגשות של אחרים – הוא השפיע הרבה על מאזעל מיכ"ל, – וחבוריו, בעלי חשיבות מיוחדת, שנסה לחבר, לא נגמרו. החוקר הזה הוא שניאור זק"ש, יליד העיר קידן על־יד קובנה בליטה (נולד שם בשנת תקצ"ו, בא לאשכנז בשנת תר"ד, משנת תרי"ז גר בפריז ושם מת בשנת תרנ"ג), שכשהגיע להשכלה בא לברודי בגליציה והיה קרוב לערֶקֶטֶר שקרב אותו אל י. ה. שור, זקש ושור היו אנשים, השונים מאוד בטבעם זה מזה, אחד חד וחריף כלו והשני מלא התפעלות, אחד כלו נוטה אל הסתירה והסתירה והשני נוטה כלו לעבר הנשגב, בכל־זאת היה דבר – מלבד החקירה בקדמוניות ובדיקת כתבי־יד ראשונים, – שאחד וחבר אותם ויצר ביניהם קי של חבור, הדבר הזה היה מה ששניהם היו מחפשי "מטמונים", נטו לשבילים ולצדי דרכים בחקירה, ובבחינה זו יש גם קצת השפעה מיה"ש על ש. זק"ש, אם כי זק"ש גם נלחם בו, בבחינת־מה היה זק"ש קרוב גם הוא לענף השמאלי מגזע הרנ"ק.

זק"ש היה חוקר בעל "כח־משער" גדול, כפי שקרא לזה אחד החוקרים,

שבאו אחריו. איש אשר רוח דמיון לו וחוש של אמת, לחוש את הדברים ולשקול אותם עם זה יחד במשקל נכון. הוא חש והרגיש את הדברים גם מבעד לכמה לבושים, דרך כמה צנורות. עיקר-חשיבותו בספרות העברית הוא בזה, שעור הרבה לפתוח צנורות סתומים של מהלך פילוסופי עברי גדול בימי-הבינים, מהלך שכלי, שרב גם בו הירה והחזון, המהלך ה-בן-ג-ב-ר-ו-ל-י, זה שהשלטון הגדול של בעל שלטון השכל, הרמב"ם, דחה אותו והשכיח. מתוך רמזים סתומים בספר "מורה נבוכים" גלה זק"ש בהרגשה חדה מאד למי כון הרמב"ם בדברי הבטול וההתנגדות, וכן גלה בדברי מחברים עברים בימי-הבינים דברי הסכמה לבן-גבירול והשפעה ממנו, ובאפן זה גלה את הנתיב המוביל מהפילוסופיה הזאת, החיצונית ביהדות, אל הקבלה מצד אחד, ומהצד השני — אל שפינוזה.

שד"ל, שהוקיר מאד את הפיוט הדתי של בן-גבירול, ראה בדברי זק"ש על-דבר היחס שבין שיטת בן-גבירול ושיטת שפינוזה חלול קדש גמור, והמלחמה שקשר עם זק"ש היתה לא קטנה מזו, שקשר עם רובין. גם זק"ש לא השיב ידו אל חיקו והוא ראה את התנגדותו של שד"ל אליו מוגזמת הרבה, כיד דמיונו הטובה עליו. זק"ש היה דבק מאד בנשמה הדתית והאצילית של בן-גבירול, ומלבד עיוניו והקירותיו בפילוסופיה של בן-גבירול ומהלכה, שמלא בהם חלק גדול ממאסף "התחיה", שנסה להוציא (יצאו ב' חוברות. ברלין תר"י ותרי"ז). מלבד המאסף הזה נסה ליסד מכתב-עתי בשם "היונה", שיצאה ממנו חוברת אחת — ברלין תרי"א — ולפניו שלח את "כנפי יונה" ואחריו "בן-יונה" ו"קיקיון יונה". הוא גם אמר להמשיך את "כרם חמד" והוציא שני ספרים), עוד הוציא את שירי הקדש של בן-גבירול עם באור רחב וחשוב מאד (שירי השירים אשר לשלמה". פריז תרכ"ח). אחרי בן-גבירול היה חביב עליו מאד מחכמי ימי-הבינים אברהם אבן עזרא, שאותו ראה כהמשך ישר של בן-גבירול באלהיות ובפילוסופיה.

קמו. הסופרים-החוקרים האלה, שלא נרתעו בחקירתם גם מפני תוצאות קיצוניות ביותר, היו רואים את עצמם לפעמים בזה כתלמידי רבי אברהם אבן עזרא, ויש שהיו קוראים לעצמם או חותמים בשם "תלמיד הראב"ע". בין תלמידי הראב"ע אלה יש למנות גם את החוקר והמבקר יעקב ריפמן משפּרְשין בפולניה (תקע"ח — תרנ"ה), שינק גם הוא מ"חכמת ישראל" בגליציה והיה קרוב מאד אליה. הוא היה סופר פורה מאד, בעל שכל ישר, מצרף ובוחן. ריפמן נתן הרבה מכחו לתקוני נוסחאות, לשנויים קטנים והערות, אך הערותיו הקטנות הן לפעמים תורה שלמה. הוא אחד מאבות הברית המדעית בספרותנו החדשה, בקרת שלא היתה לו חדשה, כי בבקאותו הגדולה מצא לה יסוד בספרות שלנו הקדמוניה, והוא רק הלך בזה בדרך חכמינו הקדמונים.

אחד החכמים הצנועים בגליציה, המזכיר לפעמים בדרך כתיבתו ובאפן מחקרו את הרנ"ק, שלמה צבי הירש מטרנופול, יסד על המאמר "מלכותא דארעא כעין מלכותא דרקיע" השקפה שלמה ומקורית בתולדות ישראל והתפתחותו (בספרו "נצח ישראל", ליק תרכ"ו, ובספרו "קורות ישראל ואמונתו": ח"א: וינה תרל"ג; ח"ב: טרנופול תרל"ט), המיוסדה על ההשואה בין המדיניות ובין הרוחניות. ביסוד השקפתו נכרת מעין השפעה שבאה מאת החכמים, הרואים את הרוחניות כתולדה, ולא כאב המוליד, אולם בפרטי השקפתו, המשתרעת על כל קורות ישראל ואמונתו בימי קדם וקורות ספריו הקדומים, יש הרבה מן החדש, אם כי מצא גם הוא לחדש זה סמוכים בדברי החכמים הקדמונים, חכמי האגדה וההלכה. חדושו אלה של הירש לא נודעו הרבה בקהל, מפני הצורה המיוחדת, הבלתי-ברורה ביותר, שנתן לדבריו, או מפני שעיקר דבריו בספרו הגדול על "קורות ישראל ואמונתו" נתן כפי "מין" ומדבר בספר "על דעת המינים", והוא עצמו כאילו אינו סובר כמוהם.

החכמים האלה, מחפשי ה"מטמונים", מצאו הרבה דברים חדשים בספרות העברית העתיקה ובהיסטוריה, שנגלו להם על-ידי רמזים, או על-ידי דברים גלויים ומפורשים, שאיש לא שם לב אליהם. אחד החכמים האלה, שמה פ י נ ס ק ר (תקס"א-תרכ"ה), גם הוא יליד גליציה, שבא לאודיסה, גלה לספרות העברית ולמדע העברי את עולמם של הקראים (בספרו "לקוטי קדמוניות", וינה תר"ך). הוא לא נרתע אחר גם מעשות את הקראים ראשונים לחקירת הלשון העברית ולחבור ספרי-דקדוק עברים ועוד. המקורות, שעל פיהם הגיע להחלטות אלה, נתגלו אחר-כך כמזויפים, אך מקור עולמם של הקראים נגלה בכל-זאת על ידו ויחד עם זה הרבה מתולדות הכתות בישראל. שמחה פינסקר גלה גם את יסוד החיים שבכתות האלה, שגרמו תמיד להתחדשות. כל גוף היהדות נתעורר על ידו, לעמוד בפניהן במלחמת החיים, ועל-ידי כך נצל מן הקפאון, מן ההתייבשות וההתעלפות.

קמו. החקירות האלה בקדמוניות היהודים והדת היהודית, שלא תמיד היה להן רק גון של חקירה בלבד, ואדרבה, יש שנשאו עליהן חותם נפר וגם גלוי של פולמוס ושל תאות הריסה, הן שעוררו כמובן גם "צד שכנגד". נמצאו אנשים שאמרו לעמוד בפרץ, עוד בשעה שהתחילה "חכמת ישראל" העברית בגליציה לצעוד את צעדיה הראשונים יצאו עליה עוררים. נתגלה מיד הקשר של "הרואים" (הרואה והמבקר ספרי מחברי זמננו" מאת ארבעה מבקרים: נחמן הכהן פישמן, [אברהם] מנחם מנדל מוהר, יעקב בודק ויעקב מנטש. חוברת א': לבוב תקצ"ו; חוברת ב': אופן תקצ"ט) נגד ראשי

חכמי־ישראל, ביחוד נגד שי"ר (למעלה, פרק י"ב), והמלחמה, שנלחם כנגד החכמים האלה ראבי"ה (ר' אליקים בן יהודה הקל"ג), מחבר ספר "ראביה" נגד צונץ ושי"ר, אופן תקצ"ו). המלחמה הזאת, ביחוד זו של "הרואים", לא היתה כלה לשם שמים, ובכל־זאת נתגלה בה גם זרם שמרני במקצת, שלא היה יכול להשלים עם תוצאות החקירה החפשית. הזרם הזה לא נפסק ואף "הרואים" לא הפסיקו את מלאכתם גם אחרי שהיו מוכרחים, בתקף הממשלה, להפסיק את "הרואה". הרוח השמרנית במקצת נשמרה גם ב"ירושלים הבנויה", רבעון בעריכת יעקב בודק ואברהם מנדל מוהר, שיצאו ממנו ג' חוברות (ז'ולקיב־לבוב תר"ד-תר"ה), וגם בכתבי־עתים אחרים של חכמי־גליציה, אלה של יוסף כהן צדק (מגד ירחים, "הנשר", "אוצר חכמה", "אור תורה", ועוד), של יוסף קופק ("ישרון") ושל ברוך ויעקב נרקר ("עברי אנכי" ו"עברי").

הזרם השמרני בהקירה על המסורה הדתית מצא לו סעד וסמך בצבי הירש חיות (נולד בברודי בשנת תקס"ו, מת בלבוב בשנת תרט"ז), רב בז'ולקיב וזמן קצר בקליש, אשר התהלך עם הרנ"ק, ורנ"ק קבד אותו מאד. בכל השפעת הרנ"ק, שנכרת עליו, היה הוא השמרני בין חוקרי "חכמת ישראל" הראשונים בגליציה, ויש לראותו כקצה האגף הימני בבית־מדורו של הרנ"ק. הוא עמד עוד בשתי רגליו בעולם הרבני והשתמש לרב באפני הבקרת ואופניה לסלול דרך רחבה וסלולה יותר למסרת, הוא חקר הרבה על הכללים והגדרים של המסרת ועל אי־השנוי שלהם מדור לדור, כדי לבנות גדר נגד אלה הרוצים לתקן את הדת התאמץ להוכיח (בספרו "תורת נביאים", המכונה גם "אלה המצות", ז'ולקיב תקצ"ו), כי גם הנביאים לא יכלו לשנות דבר מן התורה, ובכלל אי־אפשר שיבוא שנוי מה בתורה, וכי משפטי ההלכה וההוראה הם מוצקים והם עתיקים לימים (כמאמר "משפט ההוראה", ז'ולקיב ת"ר, ומבוא התלמוד, שם תר"י, ועוד). הוא חקר גם חקירות חשובות בתולדות המדרשים והתרגומים (ב"אגרת בקרת", ז'ולקיב ת"ר, וב"אמרי בינה", שם תר"ט), שהיו אחר־כך לעינים לחוקרים אחרים, אשר שכללו את הדברים; אך בכלל נשאו דבריו עליהם כמעט תמיד חותם של מגמה ידועה מראש ואין להם אותו היסוד המדעי החזק, שיש לדברי רנ"ק או שי"ר, גם צורת דבריו לא היתה מדעית ביותר, הצורה הזאת לא היתה גם ברורה ויפה.

בצורה ברורה ויפה הצטיין רק אחד מאלה שנלחמו את מלחמת המסרת עם החקירה החפשית בדור ההוא. גם הוא היה רב - של הספרדים בליוורנו שבאיטליה. שמו היה אליהו בן־אמון (תקפ"ב - תר"ס). הוא היה סופר מזהיר ובדיאלוג שלו "טעם לש"ד" (ליוורנו תרכ"ג), שנכתב נגד ספר ה"וכוח על

הקבלה" של שד"ל (למעלה, סעיף צ"ד), יש קצת מטעם הדיאלוג האמתי, העתיק, או, יותר נכון, מימי תחית העולם העתיק, ימי ה"תחיה". כחכמים מימי ה"תחיה", שנהו אחרי ה"קבלה" הפותחת שערים לעולם רחבועשיר, מחוץ לעולם הזה, כן גם הוא אמר לפתוח לפני ההשכלה את העולם שמחוצה לה, עולמם של ה"מקבלים", והתאמץ להוכיח, כי בד בבד עם העולם הגלוי של המסורה העברית נמצא תמיד גם עולם נסתר וכי היה תמיד נתיב ומהלך מעולם לעולם.

המלחמה נגד החקירה החפשית, הקיצונית, התגברה ביחוד אחרי צאת ספרי "החלוץ" של יה"ש. מאמרים רבים נכתבו נגד "החלוץ" וגם ספרים שלמים ("החולץ" מאת משה הרץ מלין, לבוב תרכ"א, "ביעור טיט הויון" מאת מאיר קוהן-ביסטריץ, פרסבורג תרמ"ט), אך גם אלה היו מלאים פולמוס וווכחים, וערכם הספרותי והמדעי אינו חשוב. ערך חשוב יש רק לספר אחד, שגם הוא נכתב נגד הבקרת החריפה והקיצונית של "החלוץ". הספר הזה נכתב בידי אחד החכמים, שהיה גם הוא בין ה"חלוצים" הראשונים ופרש מהם מיד. הוא הספר "דרכה של תורה" (וינה תרכ"א-תרכ"ג) מאת צבי מנחם פיניליש (של"ש: הירש מנדל פיניליש). נולד בטיסמניץ בגליציה בשנת תקס"ה, מת בגלץ, רומניה, בשנת תר"ל. פיניליש בא בחלוף-מכתבים עם הרנק בבאור הפילוסופיה של קנט ועסק הרבה בחכמת-העבור וחשבון התקיפות והיה בעל ידיעות גדולות ועמוקות בתלמוד. דרך חקירתו יש בו מן הבהירות וגם מן המתינות הפילוסופית. הוא שם לו לקו בספרו את דרכו של הרנק בספר "מורה נבוכי הזמן", שהוא נשען עליו הרבה. — יש בספר הרבה דברים חשובים הנוגעים בתולדות המסורה התלמודית. אך הוכוח עם אנשי "החלוץ" לא הועיל הרבה לספר זה, כמו ההגנה, שקבל על עצמו להגן על התלמוד והמשנה ומחבר המשנה מפניהם. ההגנה הזאת לא היתה גם לפי רוח המחזיקים בכל לבם במסורת התלמוד. כדי להגן על המצודה הראשית של המסורה הזאת מסר פיניליש בידי השונא כמה מן המצודות, אפילו לא מן הקטנות ביותר. צדק יה"ש במשפטו על פיניליש מנסודת-הראות של "החלוץ": "אף-על-פי שחטא — חלוץ הוא!"

פ ר ק ע ש ר י ם מלחמת ההשכלה ברוסיה

הצורה הפוזיטיביסטית שקבלה מלחמת ההשכלה ברוסיה. לא התעמקות בדברי הלכה, אלא הלכה למעשה. המדעים הפוזיטיביים וחכמת הטבע. החלוץ הראשי של המדעים האלה בספרות העברית החדשה: חז"ס. "תולדות הארץ" מאת שיהק. "אוצר החכמה והמדע" של צבי הכהן רבינוביץ. תרגום "תולדות הטבע" לאברמוביץ. ההשקפה הטבעית, שהתפשטה בחוגי המשכילים ברוסיה. השפעת הספרות הרוסית, המתגברת בספרות העברית. התובעים החדשים, המדברים כלם בשם החיים. העתונות העברית המתחילה להתפתח. "המגיד", "הכרמל", "המליץ". העתונות החיה, המקרבת גם היא אל החיים. העדר חוקרים מזבזקים בין הסופרים העברים ברוסיה. אליעזר צבי הכהן צויפל. טבעו הגמיש. "הסניגור" שבו. הסניגוריה שלו על ה"חסידות" בספרו "שלום על ישראל". ספרו "חשבוננו של עולם". הצורך וההרכבה שבדבריו ובסגנונו. הנטיה שלו לספר-המוסר ודרש. הדרש, השליט עוד בספרות העברית המחקרית ברוסיה. משה אהרן שצקס ו"המפתח" שלו לאגדות. "מצרף" האגדה של דובז'ביץ. ההשכלה-למחצה שמעוררת עליה את בקרת הצעירים. ההתנגדות לתיאולוגיה. ש. י. אברמוביץ כמבשר הבקרת הזאת. אברהם אורי קובנר, המבקר החילוני הראשון בספרות העברית החדשה. החשיבות שהוא נותן לספרות הנותנת דחיפה לחיים ומועילה להם. א. י. פפירנא המואס בצורה הישנה של הספרות. תלמידו בתי-המדרש לרבנים החדשים המתרחקים מן התיאולוגיה ותלמידו בית-המדרש הישן המעוררים את שאלת הדת והחיים. הראש והראשון למעוררים האלה: משה ליב לילינבלום. תולדותיו — תולדות ההשכלה העברית ברוסיה. הוא עבר את כל הדרך של ההשכלה והיה לגבורה. האחדות שבין חייו ודעותיו. סגנונו האמתי והריאלי. התקופות הקצרות שבחייו. "ארחות התלמוד", "נוספות". המלחמה בבטלה וברפיון-הידיים. "עולם התהו". ספרו "חסאת נעורים". "קהל רפאים" שלו. אי-הצלחתו ביצירה הדמיונית. לילינבלום כמבטא ההשקפה הריאלית.

קמח. מלחמת הרוח בספרות העברית בדור ההוא היתה ביחוד בגליציה. מקום המולדת של "חכמת ישראל" בעברית ומקום התרבות הרוחנית. האידיאליסטית. זו של קרוכמל-האב, חבריו ותלמידיו, שהשפעתם הגדולה עברה את גבול זמנם וארצם. מלחמת הרוח הזאת של שור וחבריו היתה המלחמה המכריעה של ההשכלה האידיאליסטית הזאת. המחקרית-למדנית. פנים אחרות היו למלחמת ההשכלה הזאת. המכריעה, בממלכת רוסיה, ביחוד בליטה. פה קבלה המלחמה

הזאת צורה פוזיטיביסטית ביותר, מעשית ביותר. לא הרבו שם כל-כך להתעמק בדברי הלכה, אלא אמרו להוציא מסקנות הלכה למעשה. ההשכלה בליטה היתה מתחלתה השכלת העולם (ראה למעלה, סעיף ק"ח) ונטתה הרבה אל המדעים הפוזיטיביים ואל חכמת הטבע. עתה, בשעת מלחמת הרוח בספרות העברית בגליציה, באה גם תקופה של התפתחות חכמת הטבע בעולם וההשקפה הטבעית, והספרות העברית בליטה עסקה הרבה במדעים הטבעיים והשמושיים, לרב בדרך תרגום או לקוט. כחלוץ הראשי של המדעים האלה בספרות העברית החדשה יש לראות את חיים זליג סלונסקי (חז"ס). נולד בשנת תק"ע בגליסטוק ומת בורשה בשנת תרס"ד). מתימטיקן ותוכן בעל סגנון מדויק בעברית ובעל הסברה יפה. במקום ההשכלה של האחרים גרס הוא חכמה, וחכמה זאת אומרת: ידיעת העולם, חכמת הטבע וכיוצא בזה. הוא חבר ספר "מוסדי חכמה" (וילנא-הורודנה תקצ"ד), כולל יסודי האלגברה, וספר "כוכבא דשביט" (וילנא תקצ"ח). הכולל תולדות התכונה והשקפת האסטרונומיה החדשה, כמו כן ספר "תולדות השמים" (ורשה תקצ"ח) ו"יסודי העבור" (ורשה תרי"ב) על חשבון העבור בישראל, ועוד. הוא יסד בשנת תרכ"ב את השבועון "הצפירה" בורשה, שהיה מיוחד לכתחלה לידיעת העולם והטבע. מן הראשונים, שהרבו להפיץ את ידיעת העולם והטבע בין הקוראים העברים. היה גם יוסף שינקין מסובלק (הקצ"ב-תרל"א). הוא חבר "תולדות הארץ" בשלשה חלקים (ח"א: תולדות החיים, ורשה תר"א; ח"ב וח"ג: תולדות הצמחים ותולדות המוצקים, שם תרי"ט). בשנות העשרים והשלשים למספרנו נתחברו בעברית כמה ספרים במדעים השמושיים וחכמת הטבע, רובם בממלכת רוסיה. החשובים שבהם הם ספרי צבי הכהן רבינוביץ (תקצ"ב-תרמ"ט), המלאים סדר והגיון נכון, בהירות וצלילות-הדעת, עד כי היו לאוצר החכמה והמדע לקורא העברי ("אוצר החכמה והמדע" כולל את הספרים האלה: "תולדות האש והמים", אבן השואבת, "ההרכבה וההפרדה", וילנה תרל"ו. מלבד זאת הדפיס עוד ספר גדול בשם "המנוחה והתנועה", וילנה תרכ"ז, ועוד ספרים אחדים), וספרי ש. י. אברמוביץ ב"תולדות הטבע" המתרגמים, שבהם הראה הציר הגדול של הטבע הישראלי בגולה וטבע הסביבה, שנתפרסם אחר-כך בשם מנדלי מוכר-ספרים. את כחו בציוור בעלי-חיים בעברית אמיצה ומדויקה ודקה, מן בעלי-חיים היונקים עד העוף ועד הזוחל ("תולדות הטבע": ח"א: בעלי-חיים היונקים, על-פי ה. א. לנץ, ליפסיה תרכ"ב; ח"ב: "העוף", על-פי חוקרי-טבע שונים, ז'יטומיר תרכ"ז; ח"ג: "הזוחלים", על-פי חוקרי-טבע שונים, וילנה תרל"ב). הימים ההם היו ימי התגברות ההשקפה החמרנית, הנוסדה על חכמת-הטבע, וההשקפה הטבעית, שהתפשטה עד מהרה בחוגי המשכילים ברוסיה, בהיות

ההשכלה שם צעירה, בלי סבל של ירושה רוחנית גדולה, ונלחמת. בארץ זו של עבדות מדור דור ושל דתיות אורתודוקסית קיצונית, בעלת שלטון רב, שרידי ביצנץ המזרחית היו ה"אבות והבנים" לשתי מחנות צוררות, העומדות במערכה זו מול זו כשני גדודי אויבים. המלחמה היתה פה לא בתוך הדת – מעין מלחמת הרפורמציה במערב או מלחמת ההשכלה והפילוסופיה במערב – אלא בין הדת והחיים. שני הנלחמים גם יחד היו פה קיצוניים מאד.

בשנות העשרים למספרנו מתחלת השפעת התרבות הרוסית וספרותה על הספרות והתרבות העברית להתגבר. ההשכלה העברית הקודמת, שינקה את יניקתה ממנדלסון ובית-מדרשו, היתה גם ברוסיה אשכנזית. עם יסוד בתי-ספר ליהודים ברוסיה על-ידי הממשלה ובתי-מדרש לרבנים, על-פי הנוסח המערבי, מטעם הממשלה – בשנת תר"ז – היתה התרבות הרוסית לאט לאט לכח משפיע בחוגי ההשכלה העברית. על-ידי יוצאי בתי-המדרש לרבנים, שרבים בהם היו קרובים אל הספרות העברית, גברה ההשפעה של הספרות הרוסית על הספרות העברית. בשנות העשרים למספרנו התחילו בספרות העברית ברוסיה לבוא בתביעות דומות לאלה, שנשמעו אז בספרות הרוסית. התובעים דברו אז כלם בשם החיים.

קמט. בתחלת שנות העשרים התחילה להתפתח ברוסיה עתונות עברית. השבועון העברי הראשון הקבוע, "המגיד", יצא על גבול רוסיה, בעיר ליק שבמזרח פרוסיה. הוא נוסד בשנת תרס"ז על-ידי אליעזר זילברמן (תקע"ט-תרמ"ב) ומלבד השנה הראשונה היה עורכו כל השנים דוד גורדון (תקפ"ו-תרמ"ו). גם הוא נועד בעיקר ליהודים שבממלכת רוסיה, אבל עמד על הגבול ונתן הרבה מפרי החקירה של חכמי ישראל בגליציה ובמערב. כעבור שנים אחדות מאז נוסד "המגיד", בשנת תר"ך, נוסד בוילנה, במרכז ההשכלה העברית, השבועון העברי "הכרמל". עורכו היה שמואל יוסף פין (רש"י פין, תקע"ט-תרנ"א). סופר שלא הצטנן ביותר בסגנון חי ויפה, אבל היה תלמיד-חכם ומאסף חרוץ ומלקט פרי-המדע של חכמי-ישראל שקדמו לו ושל אלה שהיו בימיו במערב ומוסיף לפעמים גם נפך משלו (החשובים בספריו הרבים: "דברי הימים לבני-ישראל", ביח, וילנה תרל"א-תרל"ז; "האוצר", אוצר לשון המקרא והמשנה, שרק חלק ממנו יצא בחייו, והשאר אחרי מותו; "כנסת ישראל", לקסיקון ביאוגרפי, שיצא ממנו כרך אחד, עד אות " – ורשה תרמ"ו; "קריה נאמנה", קורות עדת-ישראל בעיר וילנה, וילנה תר"ך). בשנת תרכ"א יסד א. צ'רך ב"ים (אר"ו, תקע"ו-תרנ"ג) באודיסה את השבועון "המליץ", שבעבור עשר שנים עבר לפטרבורג.

האר"ז לא היה ארז בספרות העברית, ואף בתור עורך לא הצטין בטעם משבח. אבל הוא היה עסקן חרוץ ומסור לעניני הצבור העברי והשאלות הצבוריות, ולכן היה מסור גם לעתונו ובקש לו עוזרים חשובים. עד כי העתון "המליץ" היה במשך שנים רבות העתון העברי החשוב ביותר. מעל עמודי העתון הזה השמיעו הסופרים העברים החשובים את דעותיהם ואת השקפותיהם.

גם העתונות החיה הזאת הכניסה רוח חיים לספרות העברית בממלכת רוסיה. גם על ידה נתרחקה הספרות העברית ברוסיה יותר ויותר מן החקירה המופשטת והתקרבה יותר ויותר אל החיים.

כן. חוקרים מובהקים לא היו בכלל בתקופה ההיא בספרות העברית ברוסיה. בכל היניקה שינקו לכתחלה מן המערב היה המערב בכל-זאת רחוק. אף אלה מן הסופרים העברים בנפות שבהן התפשטה ה"חסידות", שהיו קרובים יותר ממשכילי-ישראל בליטה אל החקירה במופלא. אף הם, שהחקירה של חכמי-גליציה גם השפיעה עליהם הרבה, לא היו בכל-זאת חוקרים. אלי י ע ז ר צ ב י ה כ ה נ צ ו י פ ל (נולד במוהילב ע"נ דניפר בשנת תקע"ה, נדד הרבה עד אשר נתקבל למורה הדת והתלמוד בבית-המדרש לרבנים בז'יטומיר, ששם עמד על משמרתו עשרים שנה, עד אשר נסגר הבית, אחר-כך באה עליו שוב תקופה של נדודים ובשנת תרמ"ח מת בעיר גלוחוב) היה החשוב שבהם וגם הטפסי בכלם. חקירה, דרוש, בקיאות בספרים וסתם חכמת-החיים היו פתוכים ומעורבים בספריו. הוא ינק ממקורות רבים ושונים והעלה דברים ממעיינות כאלה, שהתחילו להיות לפני אחרים, מן המשכילים, סתומים. צניפל לא היה איש בעל גדרים מסוימים והוא שלח ידו לספרי-ישראל בכל הדורות והוציא מהם את אשר היה טמון בגנזיהם. ספרי חקירה, ספרי יראים, חסידות, פלפול, השכלה – מכל אלה לקח מלא חפניו ונתן בספריו ובמאמריו. הוא קלט כל זה גם בנפשו, שהיתה רכה ונוחה לקליטה, ויצר סגנון עברי עשיר, מרובה-גינים, אם כי מחוסר ענין שלמות. צניפל היה מתרשם על נקלה, בולע ופולט מיד. בסגנונו יש חיים, אבל דומה כאילו חסרה שם עצמיות הזקה. חסר בכל טבעו ובטבע סגנונו המוצק והקבוע.

לפי טבעו הגמיש של צניפל היה נוטה להיות "סניגור" לכל תנועה ולכל מהלך, ביחוד למהלך שיש בו הלך-נפש. בתקופה של השכלה סיצונית היה צניפל סניגור ל"חסידות", שרדפו אותה המשכילים. הוא כתב ספר "שלום על ישראל", בארבעה חלקים (ח"א: ז'יטומיר תרכ"ח; ח"ב: שם תרכ"ט; ח"ג: וילנה תרל"ג; ח"ד: ז'יטומיר תרל"ג), ששלשה מהם הם בקשת זכות על ה"חסידות" ותווך ופשור בינה ובין ה"התנגדות" וה"השכלה". הספר הזה הוא הראשון

שהשקיף על ה"חסידות" בהשקפה רחבה יותר וראה בה תנועה של תחייה דתית. צויפל הקדים בזה הרבה את תנועת ה"חסידות החדשה", שנגלתה בספרות העברית עם תנועת ה"נאורוקנטיסמוס" בספרות אירופה על גבול המאה ה"ט והכ". הוא היה סניגור גם לתלמוד — בספרו "סניגור" (ורשה תרמ"ה) — והמשיך בזה את דרכו של הריב"ל (למעלה, סעיף ק"ג) להתוכח עם שוטנים ומעלילים מחוץ. הוא כן גם למתנגדי-התלמוד מבית.

הספר הרעיוני ביותר של צויפל הוא ספרו "חשבונו של עולם" (ורשה תרל"ח). שבו הוא רוצה להוכיח כשד"ל בשירו "חלק כחלק יאכלו" (ראה למעלה, סעיף צ"ז) את רעיון השלומים וההשואה, כי אלהים לא העדיף למרבה לקחת משכר העולם ולא החסיר לממעיט לקחת. כשד"ל רואה גם הוא אז ההרמוניה העולמית ואת היד הנותנת הכל במדת צדק.

"כשאני נכנס להיכל הטבע פנימה, אז אני מרגיש כמה דל הדבור וכמה עניה השפה להכיל אף אחת מני רבבות רגשות הקדושה, שזולכות ומתרגשות בלבי. כאותה שעה שאני מתהלך ביום אביב לשוח על פני השדה ואין כונתי כ"אם לשאף רוח צח וליהנות ולהתענג בראית אילנות שמלבלין, אז הקב"ה אורג נפלאות בלתי-משוערות מתחת לארץ בסתר ובחשכה ומכין שם מזונות לבני ולבני-ביתי אחרי מותי, ומחיה ומהוה רבבות ברואים שנמצאים בכל חלק מחלקי האויר הנדמים לנו כריקים, כי לא ינום ולא יישן שומר-הטבע, ובהיכל-הקדש הזה אין בו דבר לבטלה, ואין דבר קטן שבקטנים שבו שתוכל לומר עליו שקטן הוא בהחלט, כל אבק דק הפורח באויר עולם מלא הוא בפני עצמו, ואפשר שהעולם תלוי בכל אחד מהאבקים הללו כמו באותו הכח הגדול והתנועה הראשונה המבהלת שהניעה כל גרמי השמים, לפי שאין גבהות ואין גדלות לפני המקום ב"ה (ברוך הוא) וגדולתו וענותותו מצרניות¹ הן, במקום שהאחת כלה מתחלת השניה, שאלהים חיים ומלך עולם משפיע חיים בכל חלקי העולם, וכל עלה שבאילן עולם מלא הוא לברואים ויצורים רבים, וכל טפה וטפה של מים ים גדול ורחבי-ידים הוא להמון נמצאים דקים, לשוט, לצוף ולחיות בו, ורגע אחד אלפי שנים הוא להם, שהרגע הזה הוא אריכות-ימיהם היותר מופלגת. — — — הערות ובחינות הרבה פוזרות בעולם ובספרים, שכל הרוצה לזכות בהן יבוא ויוכה. — — שיחת עופות ושיחת דקליב שיחה קלה היא, שבני-אדם של צורה יכולים לעמוד עליה מעצמם. השירה שיוצאה מפי הכוכבים והמזלות, שמעלים אותה ליוצר-בראשית, נשמעת לכל מי שיש לו אזנים לשמוע. מלאכים רבים

¹ גבולות.

מצויים בעולם. שלוחי המקום ב"ה, שהם נגלים ונראים לנפי-הראות בכל שעה שירצו לראותם. הבחנות נפלאות מונחות בכל קרן זוית של כל חלק מחלקי הבריאה ואין דורש ואין מבקש אותן. ולא יפה¹ אמר החכם טריסקיטוס² שלהיות³ האלהות נראית בכל נמצא. הנה העולם כלו שמותיו של הקב"ה הוא".

"החכם הראה וידע תהפוכות העולם ועניניו – יודע הוא שרבו נכסים מרבה דאגה והרבנות⁴ מקברת את בעליה. כל השטוף בתאוות אלו עושה כל ימיו ושנותיו הכנות והזמנות⁵ לחיים ואינו מתחיל לחיות לעולם. כל ימיו הוא רץ כסוס ואינו יודע על מה ולמה. טרדותיו, נסיעותיו, תחבולותיו, דאגותיו גוזלות ממנו רב ימי חייו. שכל התאוות המזויפות וההנאות המדומות אינן משתהות⁶ כי-אם שעות מועטות. והן חולפות וכלות במהרה. – שבקשת-הממון אוסרת ידיו, אהבת-הכבוד כובלת רגליו. והוא נלכד בשתייה, נסרך ונסבך בהן כרגלי הזבוב שנלכדות ונדבקות בדבש והוא מתיגע להוציאן ואינו יכול, עד שהוא נטבע ואובד שם. אין האדם הזה שליט בממונו וכבודו, אלא הם שולטים עליו. עבד מכודן⁷ הוא לכל מעלה ממעלות-הכבוד וכל פרונה שהוא מרויח הוא קונה אדון חדש לעצמו. – צריך אתה לנכות לכל תלמידי שבנא⁸, ר"ל (רצוני לומר) בעלי-הנאה, הטרח, הפחד והממון והבזיונות, שהם מפזרים בשביל הנאתם, חלקי הזמן, חלקי החיים, חלקי הכבוד והשם, שהם מפקירים בשבילה, ותראה גם-כן שאין בידם ממנה כי-אם דבר מועט ולפעמים לא-כלום. הכבוד, כשאתה רואה אותו מרחוק, הוא נדמה בעיניך כהר גבוה ותלול, וכשאתה מתקרב אליו, אתה מוצאו שהוא בור עמק והנפילה בו מסכנת. – העשירות מי שאינו מכירה ואינו מצוי עמה מדמה וחולם שהיא היא הגן-עדן, שעץ-הדעת ועץ-החיים נטועים בה, אבל מי שנכנס לתוך תוכה רואה, שרב נסיעותיה אילני-סרק הם, שאינם עושים פירות, והעלים רובם ככלם כחושים ויבשים. העשיר הזה כשהוא משכים לקום מוצא לפניו המון טרדות ובקשות ותביעות, ומעריב⁹ – ועודן לנגד עיניו, עולה על מטתו –

¹ האם לא יפה? ² הרקס טריסקיטוס – הגדול פי-שלושה מכל הקרסמים – אישיות אגדית של המצרים הקדמונים, שיחסו לה יצירת כתב-החרטומים ועוד. האלכימיים ומבקשי-הפלאות על גבול ימי-הביניים והעת החדשה יחסו לטריסקיטוס כמה ספרים. ³ יען כי, ⁴ האדנות והשררה, ⁵ במובן הדומה להכנות, הרגיל בתלמוד. ⁶ נמשכות. התפעל משהה, נמצא במדרש ורגיל במשנה בצורה של נתפעל (פעם אחת נשתהו העדים מלבוא". ראש השנה ל'). ⁷ קשור, רתום. ⁸ על שבנא הסופר בימי חזקיהו דרשו בתלמוד (סנהדרין כ"ג, ע"ב) כי בעל הנאה היה. ⁹ עובר עליו הערב.

והן עמו, הולך לדרכו - והן מלוות אותו. - הדירה הצרה של העני, שנדמתה לעיניך מרחוק להפירה עמוקה, לחר חשוך ואפל, שאין ניצוץ של אור בוקע בו, אם תסתכל היטב מקרוב בתוכה, תראה, שגם שם החכה זורחת דרך החלונות. שם לפעמים רגשות עדינות[ים], שמחת-לב ומנוחת-נפש, אשה יפה וכשרה, שהיא מתנה טובה לבעלה, בנים נעימים ונחמדים, שמשביעים יולדיהם ענג ונחת, וכל רוח קטן, שהקב"ה מזמין לידו, הוא מקבלו באהבה רבה ושמחה עצומה. הרכבת הטוב והרע ביחד היא היא המעמדת והמקימת את העולם, והאדם הטוב ממתיק את הרע, והרע ממרר את הטוב וצורופם הוא עמוד ויסוד החיים.

גם דבריו של ציפיל הם בעיקרם צרוף והרכבה של רעיונות ומחשבות שקלט מספרים שונים, ישנים וחדשים, כמו שסגנונו גם הוא יש בו צרוף והרכבה של יסודות לשוניים שונים. ההשפעה של מנדל לפין (ספר ראשון, סעיף נ"ח) היא הנכרת ביותר בדרכי הלשון והסגנון של ציפיל. אך לא הגיע ציפיל למעלת לפין בדרך הציור שלו. המשל של ציפיל, שדרכו להשתמש בו, הוא כולל יותר מדי, הוא מופשט, רוחני לרב, וקרוב הוא אל המשל המופשט, הרוחני, הנמצא הרבה בספרי-המוסר העבריים, בספרי-היראים. ציפיל הוא כמעט עוד המשך ישר מספרי-יראים אלה, שלא הצטינו גם הם לרב בעצמיות חזקה ביותר, רק קולטים היו ופולטים, מתרשמים ממעשי-העולם ומספרי-הדת, עושים מהם צרוף והרכבה ופולטים את זה בצורה של הטפה, של מוסר, שלא היה מיסר ביותר ולא מוכיח, אלא כובש את לב האנשים בדברים, מדבר על לבם, משדלם ומפיסם.

קנא, גם ה"דרש" של ספרי הספרות הישנה היה עוד רווח בספרות העברית הזאת, בשנות העשרים למאה זו למספרנו עשה לשם גדול ספר "המפתח" לאגדות שבתלמוד, שחבר אחד המשכילים ברוסיה, משה אהרן שצקס (תקפ"ה-תרנ"ט). הספר הזה, המבאר את האגדות הקדמוניות "באורים מושכלים", מוציא אותן לרב מידי פשוטן ופשטותן ודורש אותן בדרך המליצה והאליגוריה, הטיל כמעט סערה בספרות העברית של הימים ההם, ומאמרים וספרים נכתבו על-דבר "המפתח", שלשונו, המגומגמת לרב, ממולחה לפעמים מלח גם, "אפיקורסי", ומתובלה פלפל חריף, מעורר ומגרה. יותר פשוטה ושכלית היא דרכו בבאור האגדה של אברהם דוב דוב'ניץ (תר"ג-תר"ס), מתנגדו של שצקס, שבספרו "המצרף" (אודיסא תרל"א) אמר גם הוא לבאר את האגדות שבשני התלמודים באור "מושכל". ההשכלה הזאת למחצה של יוצאי בית-המדרש הישן לא יכלה להפיק רצון מהמשכילים הצעירים, ששקדו הרבה על ספרות חול והיו קרובים אל הספרות הרוסית, שבימים ההם גברה בה הבקרת. הבקרת הזאת היתה - הריסת הישן

כלו. לא לבקר אותו ולמצוא בו מומים, אלא להרוס אותו. להרוס אותו בכח על-ידי שוט שוטף, לעג שנון, בטול רב ופדומה. הבקרת הזאת היתה מושפעת מהשקפת-העולם הטבעית, החמרנית, וכל עניני תיאולוגיה היו אצלה, כפי מבטאו של אחד הסופרים העבריים, שהשפעת הבקרת הזאת היתה גדולה עליו בתקופה אחת מחייו, "גל של הבלים". הבקרת העברית, שנולדה גם היא אז בהשפעת הספרות הרוסית הזאת, היתה גם היא, מהבדל מן הבקרת, אף החריפה ביותר והקיצונית, של הספרות העברית בגליציה ומחוצה לה, לא תיאולוגית. גם היא היתה ביחס לכל דבר ישן, לכל מה שנוטה מדרך החיים, מלאה בטול, לעג. היא לעגה אף לאלה שמבקרים את הישן, נכנסים עמו בוכוחי-דברים וכדומה.

קנב. הבקרת הזאת נגלתה בעתונות העברית שברוסיה סמוך לזמן שבו נולדה העתונות הזאת. בין אלה שהקרימו לבשר את בואה היה ש. י. אברמוביץ בספרו "משפט שלום" (וילנה תר"ך). שחלק ממנו היה מוקדש לבקר את דרכי הכתיבה והחקירה של צויפל (למעלה, סעיף ק"נ), שהיה קרוב ביותר אל התיאולוגיה. נגד צויפל והנטיה הדתית-תיאולוגית שלו כתב אברמוביץ עוד מאמרים אחדים, שיש בהם גם חריפים מאד, מלאים סטירה רבה, כיאה לסטיריקן הגדול, שאמנם התחיל כחו רק אז להגלות. אך המבקר של הזמן ההוא היה אחר, היה זה אדם שהיה פחות מקשר ומחבר אל הישן מאברמוביץ, פחות הרבה מעורה בשרשיו בספרות העברית העתיקה והחדשה. לו היה נקל יותר להתקומם לישן, לבטל אותו, המבקר הזה היה אברהם אוריין (תר"ב-תרס"ט). אדם קרוב כל-כך לספרות הרוסית של הימים ההם, עד כי כעבור זמן לא רב עבר כלו אליה. הוא היה חריף, שנון, מנתח דברים מתוך נטיה להראות על הכעור שבהם, על ה"תוך" שאין בו תוך. תכונתו המוסרית, החיובית, לא היתה חזקה ובהשפעת הספרות הרוסית של הימים ההם נטה כלו לבקש ריאליות וממשיות. הוא אשר התקומם נגד כל העולם האידיאלי, הקרוב להיות תיאולוגי-דתי, של הספרות העברית.

קובנר היה המבקר החילוני הראשון בספרות העברית החדשה. את כל המעטה הדתי של הספרות הזאת, שרבים עמלו לקרוע אותו, להסירו ולהעבירו חלקים חלקים - אותו הסיר הוא במחי יד קלה. הוא לא נלחם, כיהושע הישל שור (למעלה, סעיף קמ"ב), מלחמה קשה וכבדה בתלמוד והספרות התלמודית, כי-אם הסב את פניו לגמרי מהם וכמו בטל אותם. קובנר בטל גם את החוקרים והמבקרים, העוסקים בבקרת הספרות הישנה. הספרות היא רק ספרות חיה, זו המשמשת "ראי", אשר בו נוכל לראות את החיים הפנימיים של העם ההוא, רהלכותיו, תכונותיו, טבעו ומצבו". מצד זה נותן קובנר חשיבות מיוחדת

לספרות היפה. אולם אך לזו שתבטא ותתאר את החיים, ביחוד תתן דחיפה להם, לשנותם ולעשותם מועילים יותר. מלבד הספרות היפה חשובה לקובנר ספרות זו, המביאה תועלת להיים. תועלת זו, לפי המובן שהיה לה או בספרות הרוסית, היתה דוקא התועלת הקרובה מאד, תועלת ממשית, חמרית כמעט, לא זו הרחוקה: תועלת ההבנה וההרגשה, דעת האמת, וכדומה.

מנקודת-השקפה זו דן קובנר על הספרות העברית ובטל חלקים גדולים ממנה. ולא רק מן הספרות הישנה בלבד, הוא בטל כמעט את כל השירה העברית החדשה עד ימיו. יען כי לא ראה בה תועלת זו, שהוא בקש. ביחוד נלחם נגד התנ"כיות הכוזבה, נגד חקי המליצה התנ"כית, נגד "שירי תפארת". מהיצירות שנוצרו בימי ההשכלה הרים על נס בעיקר את הסטירה של פרייל וערטל, מספרי מאפו בעיקר את הרומן מימי ההוה "עיט צבוע". גם בפעולת סופרי המדע ראה כגדולה ביותר את פעולתו של י. ב. לוינסון (למעלה, סעיף ק"ג-ק"ו). יען כי הביא תועלת בדבריו.

קנני. קובנר הרים על נס במאמריו את הבקרת (חלק ממאמריו נקבצו בשני ספריו: "חשך דבר" - ורשה תרכ"ו - ו"מצור פרחים" - אודיסה תרכ"ח; על המאמרים האלה נוספו שם דברים, שלא נדפסו לפני זה בעתונים). הוא גם עורר את הבקרת על-ידי דבריו החריפים והנועזים, שעוררו בלבות הצעירים את החשק להעיו ולבקר גם הם, ובלבות הזקנים עוררו דבריו התנגדות, והמון חרופים וגדופים נתכו על ראשו של קובנר, שעוררו גם הם את הצעירים להתקימם לזקנים. התקוממות זו של הצעירים לא היתה בכל-זאת זו של קובנר. חסר להם עז-הלב או העזות של קובנר - וגם כשרון-הרוח שלו והשנינות והטעם, שבתוך חוגי-הרציונות, שהוא התהלך בו ולא יכול לצאת ממנו, היה לפי מצב הספרות העברית בימים ההם טעם יפה.

מבין שורת המבקרים הצעירים התרומם אז אברהם יעקב פפירנא (תר" - תר"ף), במחברתו "קנקן חדש מלא ישן" (וילנה תרכ"ז). הרבה מן החדש אין בקנקן זה. יש בו רק קצת מן הטעם החדש. הוא מאס בעיקר בצורה הישנה של הספרות, צורה של חקירה וחטוט ושל התחכמות וכדומה. הוא למד בספרו זה את הכללים הראשונים מתורת היופי והטעם, כמעט את האלפא-ביתא. גם הוא מדבר כקובנר על הספרות, ש"היא מראה [ראי] ההיים, וכמו שתנאי מעלת הראי הוא: להשיב לנו דבר הנראה כמו שהוא. בלי חסרון ויתרון, ככה על הליקטור המשובחה להציג לעינינו את החיים כמו שהם, בלי תוספות וגרעון". אף "הרעיון בפני עצמו הוא אך מושג הדברים החיצוניים הסובבים אותנו, או - החיים", מנסח פפירנא בקיצוניות על-פי הנוסח הקיצוני של הריאליסמוס

והשקפת-העולם הריאליסטית-מטריאליסטית, שמצאה לה או את בטויה בבקרת הרוסית. בכל-זאת לא היה פפירנא בכל דבריו קיצוני. הוא נטה גם אחרי השירה הטהורה והנקה, ולא דרש, כקובנר, כי היופי יהיה תמיד גם מועיל. אדרבה, הוא התקומם במחברתו „הדרמה“ („הדרמה בכלל והעברית בפרט“, אודיסה תרכ"ח) נגד הדרמה האליגורית, בעלת הכונה והתכלית.

כִּנֵּד. הבקרת הצעירה הזאת יצאה מן החוג של תלמידי בתי-המדרש לרבנים החדשים ושל אלה שעברו אחר-כך אל האוניברסיטאות הכלליות. אלה יסדו את הבקרת החילונית העברית. הם לא עסקו בשאלות דתיות והתרחקו מן התיאולוגיה. אך היו גם בין הצעירים משכילים אחרים, שמלאו הרבה את כרסם בש"ס ופוסקים. הם לא השתחררו מן התיאולוגיה, שהיתה חיה בנפשם; אולם מצד אחר היתה דרישת החיים של בני-הדור קרובה גם ללבם. היא היתה קרובה עוד ללבם ביותר, יען כי הם ראו את עצמם סובלים ביותר על-ידי הדת המדכאה את החיים. הצעירים האלה הם שעוררו בספרות העברית את שאלת הדת והחיים.

הראש והראשון למעוררים האלה היה משה ליב לילינבלום. מגדולי התורה בין המשכילים ובעל ידיעות גדולות בתלמוד ונושאי-כליו, אך לא תלמודי ברוחו. פשטן גדול, בעל שכל פוויטיביסטי, המתרחק מכל דמיון ונוטה הרבה אל המעשיות, אדם מיושב וקבוע מאד ביחסיו, קנאי לאמתיותו ולוחם נמרץ. משה ליב לילינבלום נולד בקידן, עירה בפלך קובנה שבליטה בשנת תר"ד. אביו היה חבתן עני, לא תלמיד-חכם גדול, הקורא בכל-זאת שיעור באגדה בבית-המדרש שבעירו. זקנו של לילינבלום, מלמד-תינוקות, בקי במקרא ובדקדוק, לא למד את הנער גמרא, עד שעשהו בקי בתורה ובנביאים הראשונים. אחר-כך נכנס לילינבלום לעולם התלמוד, שהיה לבקי בו וללמדן, עד כי בהיותו קצת למעלה מבן עשרים היה לראש-שישיבה בוילקומיר, ששם אכל שנים אחדות מזונות על שלחן חותנו, אחרי חתונתו, כנהוג בימים ההם. בבית חותנו ישב עוד לפני חתונתו, שהיתה בשעה שמלאו לנער ט"ו שנה ועשרה חדשים ולנערה י"ג שנה וארבעה חדשים. הוא סבל הרבה מחתנתו, חנונית אוהבת קטטות ומריבות, ומכל דרכי-החיים הקפואים והצרים בעירה קטנה שבליטה בימים ההם. שומר-מצוה היה לילינבלום בימים ההם וירא-חטא, אך נמשך מטבעו אל האורה. את הפלפול שנא, וגם דברים שיש בהם מן הרוח הכהה, הוא התקרב באפן כזה אל ההשכלה, לכתחלה אל זו של חכמי-ישראל בימי-הביניים והקרוב אליה, ואחר-כך גם אל ההשכלה החדשה שבספרות העברית החדשה. הוא קרא את הספרים „בחינת הדת“ ו„בחינת הקבלה“ ל"ש"ר מגוריציה (ספר ראשון, סעיף ע"ב). כמו כן את „מורה

נבוכי הזמן ואת ספרי הריב"ל, שהשפיעו עליו ביחוד, ומאמרי שד"ל ועוד. בין הספרים שקרא אז היה גם "חקר דבר" של קוֹבֶנְר, שבשעת קריאה ראשונה לא עשה עליו כל רשם, אך בקריאה שניה נתן צדק לטענותיו. לפי כל למודו ודרך הסביבה שלו היה התלמוד ראש-פנה לכל מחשבותיו והגיגיו. הוא והדפיס בשנת תרכ"ח ב"המליץ" את מאמרו "ארחות התלמוד"¹, שבו אמר לברר לעצמו ולאחרים את מהותו של יסוד מוסד זה בחיי היהודים. הוא התחיל את מאמרו בהגנה על התלמוד בפני סופרים קטני-בונה, אשר התחילו אז לדבר דבריהם נגד התלמוד, והדפיסו את דבריהם בעתונים הרוסיים, אך ההגנה העיקרית כאילו היתה בפני עצמו, בפני נפשו, אשר התחבטה והתלכטה ביסורים מול הקיר הכבד, כביר-הימים, של התלמוד, ואמרה למצוא בו פתח לחוץ. לפתוח בו חלונות. במאמרו זה, הראשון, מצא בדרך ההגנה על התלמוד מקום להקל את על החיים. הוא מצא, כי מגמת פני התלמוד היתה להקל, ולא להחמיר, ופנה בסוף המאמר אל הרבנים, כי גם הם ישימו לבם להקל מעל העם, לא יעמדו כצר לכלוא את רוח החכמה ויתקנו תקנות מועילות לחיים החדשים. בינתיים נרדף לילינבלום מאד על-ידי בני-עירו על דרשו השכלה. הם העלילו עליו עלילות שונות ושמו יצא בעיר כברליני - נוטה אחרי משכילי-ברלין - וכאפיקורוס, שאין מצרפים אותו ל"מנין" ועוד. הוא היה בעירו כמנודה ושום איש לא רצה למסור לו את בניו ללמדם תורה וקפח בדרך זו את פרנסתו ופרנסת אנשי-ביתו. המאמר כשהוא לעצמו לא עשה רשם גדול, לא בעיר ולא מחוצה לה. הרבנים, שאליהם פנה לילינבלום במאמרו בתחנה ובבקשה, כי יתעוררו ויטכסו עצה להציל את הדת על-ידי זה, שיקלו מן העל, לא התעוררו ולא שעו אליו ואל דבריו. רק סופרים אחדים ב"המליץ" התעוררו גם הם לדבר דברים, הקרובים לאלה של לילינבלום, ודבריהם היו נמרצים יותר מאלה של לילינבלום במאמרו הראשון. הדברים האלה חזרו והשפיעו על לילינבלום, ויותר מזה השפיעו עליו הרדיפות והכעס והחמה על זה, שדבריו אשר יצאו מלב כואב לא מצאו להם אזנים קשובות בין הרבנים והחרדים, שאליהם פנה. הוא כתב אז את מאמרו השני "נוספות להמאמר ארחות התלמוד", שנדפס ב"המליץ" בשנת תרכ"ט, והוא הטיל רעש גדול בעולם החרדים, בין הדפסת מאמר אחד ומאמר שני עברה כשנה ובינתיים כאילו נתבררו

¹ על מאמרו זה חתם בשם משה ליב הקליקסזון - תרגום בן צבי - כי שם-משפחה לא היה לו בימים ההם, קודם שנרשם במנקסאות הקהלה. הוא אמר גם להרשם בשם זה, אך רודפיו האדוקים לא רצו לעשות כרצונו ובחרו בשם אדרי מקרוביו, שנראה לילינבלום לא-יפה. הרב מטעם הממשלה עשה פשרה בדבר, כי הרשות לילינבלום להקרא בכל שם מלבד בשם הקליקסזון. הוא בחר אז בשם לילינבלום וחתם מעתה בשם זה אח מאמריו.

ללילינבלום עצמו הרבה מן הדברים, שנגע בהם במאמר הראשון, וכאילו עמד על דעת עצמו, מגמתו ורצונו. במאמרו הראשון הוא מתנכח הרבה עם בעל-בחינת הקבלה, עם ריג'יו, בדבר תכונת ההלכה בתלמוד, ובמאמרו השני הוא פוסק כמעט הלכה כריג'יו בדבר תכונת התלמוד כלו (ראה ספר ראשון, סעיף ע"ב). כי התלמוד הוא יותר מורה-דרך איך לפסוק הלכה מאשר הוא מורה הלכה ו"כי הפלפול אינו האמת, כי-אם למוד דרישת האמת, והפלפול וההלכה שני דברים שונים המה". הוא הסיר במאמרו זה כמעט את כל מעטה הקדושה הדתית מן התלמוד וראה אותו ברובו כ"מעשה אנשים חכמי-לב, אשר הבינו את רוח האדם ודרכו, ויקרת הימים אשר חי פה בתבל ארצה, וברב חכמתם יצקו רוח-חיים בתורת-אלהים, לבל תהיה כמצבת-עולם, אשר לא תנוע מכל רוח חזק וסער מתחולל(ה) - וימצאו תחבולות בהעמיקם בה, לבאר אותה בטוב טעם ודעת, לבלי תהיה לשטן על דרכי חיינו, ויטוה ברב לשחם אל כל אשר יהיה רוח החיים ללכת". בשם רוח החיים הוא מדבר בכל מאמרו זה ודורש מאת הרבנים לחבר "שלחן ערוך" חדש, "טהור ומתוקן", "שלחן ערוך" ברוח התלמוד, אך לפי מושג החיים החדשים.

הרדיפות כנגד לילינבלום בעיר מושבו התחילו לקבל צורה איומה, אך אז עמדו משכילי-קובנה לעזרתו ובהתערבותו של הרב מקובנה, בעל סמכות גדולה בעולם החרדים, מצד אחד, והתערבותה של הקשות בעיר, שהטילה אימה על הקנאים, נצל לילינבלום ולא אָנה לו כל רעה. אך מטה-לחמו נשבר וקרוב היה הדבר, כי גם חיתנו וביתו יִשְׁבְּרוּ לאין מרפא. גם נְעִיו וידידיו הקרובים התרחקו עתה ממנו ויראו גם לדבר עמו בפני אנשים אחרים. רק נפש אחת מצא אז, עלמה משכלת, אשר בפניה שפך את לבו ונפשו בבדידותו הגדולה. הוא היה אז גבור מנצח, אשר דברו בו בשער, ולבו חש צריך לחלק את אשרו וששונה, כמו את צערו ואסונו, עם נפש אחרת, קרובה אליו. בדרך זו נתקרב לעלמה זו ונסתבך בסבך אהבה. אהבה זו הועילה לחזק את לבו לחולל נפלאות, ובכל דבקותו שדבק בבני-ביתו ובהרגלי חייו יצא פתאום למרחוק - לאודיסה, ששמה יעצוהו לבוא משכילי קובנה. הוא מאס אף במשרת מורה, שאמר לתת על שכמו המשורר יל"ג, שהיה מפקח על בית-הספר בעיר טֵלו שבפלך קובנה. את פתרון חייו ראה רק בהשכלה שלמה, שיתחיל בה מן המדרגות הראשונות, עד בואו לאוניברסיטה וגמרו אותה, ואז יתחיל להיות חיים חדשים. בבואו לאודיסה - בשנת תר"ל - התחילו ללילינבלום ימי משבר. הוא רצה בצרוף הדת והחיים הדתיים והנה ראה מסביב לו חיים קלים, הפקרות, חיים בלי דת, המלאים גם הם אמונות טפלות. מלחמת חייו, המלחמה לשם חבור הדת והחיים, שעוד המשיך אותה, אבדה בדרך זו לאט לאט את ערכה בעיניו. מלבד-זאת נשתנתה

שם במשך הזמן גם השקפתו הדתית. עיקר־אמונה הזקים, מושרשים מאד בלבנו, נעקרו גם הם ממנו, והוא הרגיש כאב גדול בהעקרם. על כל אלה נוספו בדידותו וסבלו בעיר הגדולה, שלא מצא בה דרך לא ללמוד מסודר ולא לפרנסה בכבוד. על־ידי התקרבותו בדרך הלמוד שלו אל הלעון הרוסית התקרב גם אל ספרי צ'רנישֶבסקי ופיֶטֶרְב, הפוזיטיביסטים הרוסים, ודורשים אל החיים, בלי דת ובלי רוחניות. הפוזיטיביסמוס הזה מצא לו עתה מהלכים בלבנו, שנחרקן מיסודי האמונה הדתית, אך לא מלא אותו. הוא דרש עתה השכלה שמביאה תועלת, השכלה של חיים, השכלה שאין בה כל תיאולוגיה, מעין זו שדרש קובצֶר במאמריו. על־פי דרכו של פֶיטֶרְב השתער גם על ההשכלה האסתטית, זו של שירים וספרות יפה, שנטיה גדולה אליה לא היתה לו מעולם, חיי־הפרט באו עתה בלב לילינבלום במקום חיי הכלל, אך חיי־הפרט אלה, שהוא גם לא מצא אותם, לא יכלו למלא את לבבו. יאוש נורא פעפע בקרבו מאז התיאש מחבור הדת והחיים בחיי כל־ישראל. את יאושו הנורא שפך על פני מכתביו ודפי־זכרונותיו, שאספם בספרו „חטאת נעורים“ (חטאת נעורים או דווי הגדול של אחד הסופרים העבריים צלפחד בר חשים התוהה¹ וינה תקלו). בשנות השלשים — למספרנו — ממעט לילינבלום לכתוב, רק באחרונות משנות השלשים האלה באה קצת התעוררות לילינבלום על־ידי הרוח הסוציאליסטי, שהתחיל מנשב אז גם בחלק מן הספרות העברית. לילינבלום לא נתחבר אל הסוציאליסטים העבריים המעטים, אך היה קרוב אליהם ודבר קצת ברוחם. לילינבלום שקד בשנים האלה על למודי הגימנסיה, שאמר להבחן בהם כדי להכנס לאוניברסיטה, ללמוד שם איזה מדע שמושי, להציל בדרך זו את חייו הפרטיים. בהיותו קרוב מאד אל מטרתו זו פרצו הפרעות באודיסה — בשנת תרמ"א — ואז בא משבר חדש בחייו של לילינבלום. דבר חדש, רעין חדש של תועלת הכלל ועבודת הכלל, מלא פתאום את לבבו ורוח חדשה נתעוררה בקרבו. הוא עבר עתה מדרך ההשכלה לדרך אחרת. לילינבלום זה שיך כבר לתקופה אחרת, לא לתקופת ההשכלה.

קנה. תולדות לילינבלום הן תולדות ההשכלה העברית ברוסיה. הוא עבר בעצמו את כל הדרך של ההשכלה הזאת והיה לגבוֹרָה בחיים ובשירה, עד כי מלבד שהוא עצמו כתב את דרך־החיים הזאת לכל חלקיה בספרו „חטאת נעורים“, קָרַך עוד אחריו על פני הדרך הזאת המספר ראובן אשר ברוֹדֶס ויצר בדמותם ובצלמם של החיים האלה את שמואל גבור „הדת והחיים“. לילינבלום היה המשכיל העברי השלם ביותר לפי צורה זו שקבלה ההשכלה

¹ אותיות השם משה יהודה פר ח־חבצלת (לילינבלום) בצורף אחר, וקישור

העברית ברוסיה. מעשיות, פוויטיביות, התנגדות לכל דמיון, לכל פלפול שאין בו אלא תורה בלבד, שאיפה לחיים, לאורה – אלה הן תכונות ההשכלה הזאת של לילינבלום, תכונות שנבעו מן הישרות והפשטות שבאפיו, ישרות ופשטות אלה שהביאו את שעור קומתו עד לידי צמצום. דמותו לא היתה מן הגבוהות ביותר בימי ההשכלה, אך מן החזקות ביותר והאמיצות ביותר. לילינבלום לא נתן להשכלה ספרים חשובים. הוא נתן לה את חייו. גם הספרים שכתב הם ספרי חייו. כל ספר שלו מעצן תקופה בחייו, שהיא ביחד עם זה גם תקופת-חיים של ההשכלה. גם כל מאמר ומאמר שלו הוא נקודה חשובה חדשה לרב, בתקופה מן התקופות.

לילינבלום הוא תמיד ענייני מאד. אולם יש לילינבלום ענין כזה בדבר שהוא מדבר עליו, עד כי הדבר נעשה גם אישי, נפשי. הוא שופך אור הנפש גם על דברים שהוא מדבר נגד הנפש, נגד הרוח. סגנונו איננו עשיר ואיננו מלא יופי, אך יש בו יופי סתרים. מלא הוא פתוס כבוש, המתפרץ מדי פעם בפעם בצורת מאמר חריף, משפט חד, שאין בו מן הברק המבריק, אלא מן אור האמת המתגלה. האור שבדבריו אין בו כלום מן המלאכותי. הוא מאיר ומחמם תמיד.

הסגנון של לילינבלום הוא מן הטובים ביותר בזמן שההשכלה נטתה אל החיים, אל הממשיות והריאליות. לא היה איש שיבטא ככה גם בסגנון את ההשכלה הריאלית הזאת: סגנון פשוט, בלי עדיים וקשוחים חיצוניים, בלי „מליצה“. את התנכיות הכוזבה, שעמה נלחם קיבנר (למעלה, סוף סעיף קנ"ב), בטל בעיקר לילינבלום.

קנו. התקופות של לילינבלום הן לרב קצרות מאד, עד כי בשנים מספר עבר את כל תקופת ההשכלה לכל מדרגותיה. תקופת ההשכלה שלו הראשונה מצין מאמר „ארחות התלמוד“. במאמרו זה קרובה השקפת לילינבלום להיות כלה השקפת הריב"ל. המאמר הזה טבוע בחותם דתי, אך הדת הזאת היא צרופה: מתנגדת בעיקר לאגדות. גם התקונים בדת, שהוא מתחנן ומבקש מאת הרבנים לתקן, הם בעיקר להסיר את הדברים אשר באגדה יסודם, או בחכמת הקבלה.

במאמרו זה הוא פונה בדברי-כבושים וגם בדברים נמרצים אל הצעירים המתפרצים:

„שאוֹנָא עיניכם וראו היכלות בנוים כמו רמים לעם ועם, בהם יעריך ויקדיש איש את אמונתו; שימו עיניכם על החנויות הסגורות ביום חג שכנינו וראו כי כבוד תנחל כל אמונה מאת בניה; לכו למדינות צרפת ואיטליה, ארצות החפש, ופתחו פיהם לחרף שם אחד מקדושי

אמונתם, אם לא בבתי-כלאים ישימוכם ואחריתכם תהי מרה כלענה—ומדוע תגרע אמונתנו מאמונת עם אחר, כי כל רועה-רוח יכסה קלון פניה? ראו כל עובדי הזמן, המסירים לב נערי עמנו מאחרי תורתנו, הלא צב כל העמים ינחילו כבוד לדתם, אשר גם בלעדיה לא יכחד עצמם, כי ארצם בידם, שפתם אתם ומלכם בראשם, אף כי אנחנו, זרע ישראל, הנפוצים בארבע כנפות הארץ, אשר אך אמונתנו מקור חיי לאומנו! — אשאלכם והודיעוני: מה משפט האיש אשר יפתח את שערי עיר-מבצר לפני האויב הצר עליה, למען יעש את עמו כלה? הלא בצדק לא יתן לו כל ישראל-לחנינה, ובדור אחרון יהי שמו לשמצה, כי בגד בעמו בגד בוגדים ויוציאם להורג בשבתם לבטח עמו!

במאמר השני, בנוספות להמאמר ארחות התלמוד, שנדפס רק כעבור שנה מאז נדפס המאמר הראשון, הוא מדבר דברים אחרים על התלמוד, לא ברוחו של הריב"ל, כי-אם ברוחו של יש"ר מגוריצה, שהריב"ל התוכח עמו הרבה, וגם לילינבלום ב"ארחות התלמוד" התוכח עמו במרירות וכמו בטל את דבריו. במאמרו זה הוא פונה בדברים נמרצים לצד אחר — לצד הרבנים:

"ראו רבנינו! הננו באים לפניכם בשם האמת, בשם התלמוד ובשם אדירי-עם, רועי-ישראל, אשר זכרנו, בשם נדרוש מידכם להתאסף יחדו, ובחברת משכילים תופשי-תורה, נאמני-רוח ויודעי-העתים תתנו לנו "שלחן ערוך" חדש ומתוקן, שלחן נקי מכל סיג, מכל הבלי-שוא — שלחן ערוך אשר יבדיל בין דין למדת חסידות! שלחן ערוך אשר לא יעמוס עלינו חקים לא טובים וחומרות שאין להן כל יסוד — שלחן ערוך אשר יאסור עלינו אך את האסור, ולא יגזור עלינו גזרות קשות ורעות, אשר יבדילונו מאדם ומתבל ואשר ירחיב צעדינו תחתנו ואשר יוסד אך ברוח התלמוד! שלחן ערוך כזה נדרוש מידכם באמת ובמשפט".

במאמרים אחדים, שכתב אחר-כך, ברר לילינבלום את דבריו במאמרים הראשונים והתוכח עם הרבנים ועם הסופרים, שיצאו להלחם בו ובמאמריו. הוא ברר בהם גם את ההבדל שבינו ובין דורשי הריפורמה במערב, כי הוא לא דרש ריפורמה במחשבה ובאמונה, או תקונים חיצוניים, המיפים את סדר עבודת-אלהים בבית-הכנסת. תקונוי הם "נחוצים אל החיים".

מאמרי "הדת והחיים" או התקונים בדת של לילינבלום נדפסו בשנות תרכ"ח — תרל"א. ובשנת תרל"ג כבר כתב לילינבלום באחד ממאמריו (צרעת נושנת ב"המליץ"): "האם חיונה לא יתנה חכם יס ארץ עיונה או ביד"

עצומה זמן "בצרה גדולה אנחנו: אויר מעופש ומלא ארס מחניק איתנו,

שיטות כוזבות ומעשי שטות נארגו בחיינו כל-כך, עד שנקלטו בגופנו ובנפשנו. בדמנו ובגידנו; אך כל אלה אינם חשובים כלום כנגד הבטלה ורפיון הדידים, המקיפים אותנו. והם הם המורידים את כבודנו והמדכאים ביסורים קשים ונוראים רבבות אלפי ישראל, איש איש לפי כחו, ערכו ומצבו. אילו לא היו בנו רבואות בטלנים, כלומר: אנשים שאינם מוכשרים להחיות את נפשם ונפשות ביתם על-ידי אומנות הגונה או ידיעה מומחית, עוד לא היה מצבנו הרוחני גם הוא נשחת כל-כך. האיש הטרוד במלאכתו או בחכמתו אינו יכול להתמכר כל-כך לדמיונות והבלים, והאיש החי בעל-כרחו בעולם המפעל והמעשה אי-אפשר לו שיתן יתרון להדמיון ומעשי-שטות על המעשה וצרכי-החיים; ואילו לא היינו שקועים כל-כך בהבטלה, היינו מוכרחים לפעמים לסלק לצדדין את שיטותינו הכוזבות ותעתועינו מפני צרך החיים והמעשה, ואפילו היו בנו עוד יותר מאמיני-הבלים ועבדי-הדמיון, אלא שלא היו בנו כל-כך בטלנים, לא היתה צרתנו גדולה כל-כך, שהרי כל בעל שכל בריא יודה, שהמאמין בשדים, במציאות סמאל וכדומה אינו מזיק כל-כך לו ולאחרים כאותו בטלן, שאי-אפשר לו לפרנס את עצמו והוא חי על חשבון אחרים או שהוא אובד בעניו, בנדודיו ובמכאוביו הנוראים והעצומים. כאלפי אמללים מבני-ישראל!...

במאמרו זה ובמאמרים שכתב בזמן הזה אינו מדבר עוד בשם הדת והחיים, אלא בשם החיים.

בשנת תרל"ד הדפיס לילינבלום - ב"השחר" של סמולנסקין - את מאמרו הגדול "עולם התהו". במאמרו זה הוא מבטל לגמרי את ההשכלה הרוחנית. האידאליסטית, שהוא רואה אותה כדמיונית כלה:

"בני-ישראל, אף על-פי שהם מבקשים חשבונות רבים בעולם המסחר, מכל מקום הם בעלי-דמיון גדולים בשעה שהם מסתכלים בעולם אחר חוץ מהמסחר, עד שהם מבטלים את החיים מפני הדמיון. כלומר: חיי העולם הזה בכלל אינם חשובים בעיניהם מפני דמיונם. תכונה זו, רצוני: תגברת הדמיון, גם היא מן הארץ והחיים באה לישראל. מוצא בני-ישראל מארץ אסיה, במקום שהדרת הטבע מעוררת את הדמיון במדה נפרזה, וחיי-ישראל מיום הגלותם מארצם מלאים צרות ומכאובים שאין הפה יכול לדבר ולא האזן לשמוע, וכבר נודע, שבמדה ההיא שיגברו צרותיו של האדם באותה המדה יגבר גם כח דמיונו. לפיכך חיי האומה העברית ממעמד הר סיני עד ביאת הגואל וחי העברי הפרטי מימי עלומיו

עד זקנה ושיבה נארגו מדמיונות. זקנינו חלומות יחלומון ובחורינו חזיונות יראו. הדמיון מלך בישראל גם בתקופת ספרי כתבי־הקדש. ועקבותיו נראים גם באותם הספרים, אבל ביחוד פעל הדמיון על בני־ישראל בסוף זמן בית שני, בשעה שהחיים המדיניים שלנו החלו להתמוטט. עד שנטלו מהם לגמרי. באותה שעה התחיל הדמיון להתגבר מיום ליום וטובי החכמים נמנו וגמרו, שהעולם הזה בפני עצמו אין לו חשיבות של כלום וכל עצמו לא נברא אלא להיות כפרוזדור שעל ידו נכנסים לטרקלין. מבט כזה על העולם הזה, כלומר: על החיים, אף־על־פי שהוא מיעיל באיזה ענינים מפשטים, שכרו זה, שהוא מביא, יוצא בהפסדו, שהוא גורם לעניני החיים הגשמיים, שכל אדם חי מרגיש בהם. — חיי עמנו בכללם לא השתנו עוד מן הקצה אל הקצה בתקופת הספרות החדשה של שפת עבר, ועל־כן לא היתה יכולה גם האחרונה לראות עולם חדש. רוב פעולות הסופרים היו בבאורי מקראות ודברי הקדמונים ובשירים דמיוניים, וכיוצא בזה, דברים שאין להם עסק עם החיים.

את כל הספרות העברית הזאת החדשה רואה לילינבלום במאמרו זה כעולם ה'ת'הו, שהוא אמנם עולמם של ישראל, לפי לילינבלום, זה אלפי שנים. ערך מיוחד הוא נותן רק לספרי חכמת הטבע ולספרי החיים, היינו — לספרים שמתארים את חיי בני־אדם בהוה. ולכן יש ערך מיוחד למאפו כיוצר הראשון ל"ספרי החיים" האלה, ביחוד כיוצר הרומן מחיי ההוה "עֵיט צבוע", אך "עֵיט צבוע" זה גם הוא מלא דמיון הוא. ההשכלה שלו היא השכלה דמיונית, בלי תכלית, בלי מטרה. אין מאפו מתאר ביחוד את חיי הדור החדש כמו שהם וכמו שצריכים להיות. היחס שלו אל החיים הוא אופטימיסטי, ובוה מנע את מוסר־הכליות מן האנשים המסתכלים, הקוראים, הרואים צדיק אובד בצדקו. הוא לא יצר יחד עם הגבורים החלשים ורפי־הרוח גם גבורים אמיצי־לב, יודעי־חיים וזכות האדם. בזה היה מאפו מביא תועלת לקוראי ספרו, כי גבוריו היו אז למופת להם, להושיע אותם מצרותיהם ולחלץ אותם מרפינס.

גבורי מאפו, משכילי העירות הקטנות וכל בעלי־החלומות חיים בעולם ה'ת'הו. כלם מצטערים על מחזות רבים שאין יסודם אלא בעולם האצילות, כלם דואגים בעד הכלל וכלם מעלימים עינים מן הדברים העומדים באמת ברומו של עולם החיים. — מטרת החיים — הם החיים עצמם ואין חיים אלא פעולה כשרה והנאה.

כל ההשכלה האידיאליסטית וההשכלה העברית, שהתחיל בה

לילינבלום, כאילו פרחו ממנו בשעת חבור מאמרו זה. הוא רואה אותה כלה כעולם התהו".

קנו, את העולם התהו הזה, שהיה בכליזאת עולמו, ולא היה מקום בלבו שהיה פנוי ממנו. תאר לילינבלום גם בספרו "חטאת נעורים", שנגמר באותה שנה, שבה נדפס המאמר "עולם התהו" (הוא גמר את "חטאת נעורים", כפי שהוא מציין בקטע האחרון שלפני האפילוג, ביום י' לנובמבר שנת 1873, היינו – בשנת תרל"ד. הספר נדפס בווינה בשנת תרל"ו). הספר הזה, שהוא הספר הראשי של לילינבלום, הוא האבטוביוגרפיה שלו. הוא נותן את ספר-חיו בצורה של ספור חיו. חיו הם חיי ההשכלה. האידאה של ההשכלה היא העומדת פה במרכז החיים, אך היא אמתית במדה כזו, ממלאה את הלב במדה כזו, עד כי היא באה באמת במקום החיים. הספר הוא כלו כעין דרמה נפשית, שמעטים מאד כמותה לרגש-אמת ולבטוי נאמן. אדם מתלבט פה ביסורים, שהם כמעט כלם יסורי-הנפש, או יוצאים ובאים מתוך זה, שהוא עומד כלו על נפשו, והיסורים האלה, גדולים במדה כזו עד כי בכהם להשפיע על הגוף להיות מתענה גם הוא ביסורים בשעת קריאת ספר זה, ספר המחריד כלו את הלבבות.

הספר מתחלק לשני חלקים: החלק הראשון הוא "ימי התהו", היינו – הימים שבהם האמין לילינבלום ב"השכלה", בחבור הדת והחיים, והחלק השני הוא "ימי המשבר והיאוש". ההארה של הספר היא כלה של ימי המשבר והיאוש. ולכן יש לספר מראה מיוחד במינו. הוא כעין "אש מתלקחת בתוך הברז". מתחת לכסוי הכפור אשר עליו יש חמימות רבה, שאינה פוסקת, אך הכפור מכסה עליו, מעיק מאד. מחבר הספר, הרואה את עצמו אבוד מתוך אמונתו, רוצה להקניט את המאמין שבי, לנקוט בפניו על אמונת לבו, והוא באותה שעה עצמה כל-כך נאמן לכאבו, כל-כך מצטער על אשר אבד את אמונתו, עד כי רואים בו את המאמין בכח, את האיש שלא יוכל לחיות בלי אמונה, בלי אידאל. יש בספר הרבה דברי-זלזול כלפי תרונות ונבול האידאל, אך זה מבליט עוד יותר את הטרגיות של אדם טהור, מבקש דרך, שהגיע לידי נבול נפשי כזה.

דרך הציור בספר הוא ריאלי אמתי, היינו – נותן המחבר ללב בספר מכתבים שכתב לאנשים שונים בשעה שקרו הדברים או מיד אחרי שקרו, רשימות שרשם בספרי-הזכרונות בשעת מעשה או מיד אחריה, ורק מעט מאד יש בו מזכרונות, שאדם נזכר על דברים כעבור זמן. אף הזכרונות האלה, עד כמה שישנם בספר, הם זכרונות חיים, זכרונות מתוך רצון חי.

מתוך רעיון הממלא את לב המחבר בשעת כתיבת הדברים. אין בזכרונות האלה שום החיאת תמונה, ציור העבר, זה שיש בו תמיד אידיאליזציה, מלוי הפגימות. דרך הספר אין בו כלום מדרך האפוס. "ודוי" הוא כלו. ודוי נפשי, שמעטים כמותו.

קנח. רק בודוי נפשי כזה הצליח לילינבלום. הוא הצליח רק אז בשעה שנתן את נפשו. הוא כתב גם ספר "קהל רפאים" (נכתב בשנה האחרונה לשבתו בוילקומיר ונדפס בשנה הראשונה לבואו לאודיסה, בשנת תר"ל), דבר בחרוזים, שיש בו כעין הד לחקיי דגטי בעברית (ראה ספר ראשון, פרק ראשון). לאדם הראשון, שאכל מעץ הדעת, באים מתים שונים, "קהל רפאים", בטענה ותביעה על שהביא בחטאו את המות לעולם. עשיר עושק אנשים, גבאי של החברה קדישא, סופר הקהל, שדכן, חזן, דרשן, מלמד ועוד מן הטפוסים, שסופרי-הסטירה שלנו רגילים לציר - נכרת בספר השפעת "גלגול נפש" של ערטר - נוספו עליהם גם מו"ל עתון, משורר, מחבר, כלם באים אל אדם בטענות על שהוא בחטאו המית אותם, מעין הטענה שטענו על לילינבלום בעירו ובסביבתו, כי הוא בחטא הדעת שלו המית את כלם. אדם עונה לכל אחד מה שהוא עונה ומוכיח ומיסר את כלם.

היצירה הדמיונית-האליגורית הזאת לא היתה היצירה האמתית של לילינבלום. יצירתו היתה הריאלית, הריאלית ביותר. הוא הוא אשר בטא בעיקר את ההשקפה הריאלית, השקפת החיים, של בני הדור שהוא, השקפה זו, שהתחילה אז להיות רווחת גם ביצירה הספרותית.

פרק עשרים ואחד

דרך החיים — הספור של ההשכלה

ההשכלה פורצת לה דרך אל החיים. הדרך הראשי שלה — דרך הספור. הספור הריאלי וההוי. הספור המיסר ומוכיח. הרכבת הספור הדמיונית. חשבון הטוב והרע. א. מ. דיק החוליה המחברת את הספור הזה עם ספור המוסר העברי. ש. י. אברמוביץ בין מבשרי תקופת-הספור הזאת. "ספור אהבים" של אברמוביץ לעולות "אהבת ציון" של מאפו. השפעת "האבות והבנים" של טורגניוב על "האבות והבנים" של אברמוביץ. כשלוננו של אברמוביץ בספור-ההווה הראשון. יוצר ספור-ההווה של ההשכלה: פרץ סמולנסקין. תולדותיו, תכונתו ותכונת ספריו. מציר הפרעה של מדות ומוסר. אינו מציר צורות, כי-אם רוצה לשנות צורות. הציור החיצוני. ציורי ה"רשעים" בספוריו. ציורי הערמה והבגידה. הבגידה הזרה בספורו הראשון "הגמול", המתורגם למחצה. תאור החנופה. החנופה ב-שמחת חנף. הדוגמא מן החוץ ל-שמחת חנף. "שמחת חנף" איננו הספור הטבעי של סמולנסקין. "התועה בדרכי החיים". הצורה של מדבר-בעדו בספור. הספור של הנוסע-המספר. כל אחד מארבעת חלקי "התועה" מתאר חלקת-חיים אחרת. תכן "התועה". יסוד הפכולה של "התועה". התשוקה לנדוד שבלב התועה. החיים הממשיים, שהוא רוצה לראותם ולנסות אותם. התחבולות ומומות-האון שהוא רואה בחיים. חבור הדברים בדרך הדמיון. מן הפרט אל הכלל. מנשה של סמולנסקין ור' צדוק של מאפו. מעשה האיבה והשנאה להשכלה שמתאר סמולנסקין. חזיונות הבלהה שבספור. היהודים מחוץ לתחום בתאוריו של התועה. החלק הרביעי, נצחוננו של התועה ומותו. התועה בדרכי החיים ב"קבורת חמור". התועה בדרכי החיים מחוץ לסביבה הדתית היהודית: "גאון ושבר". "גמול ישרים". התועה החדש בדרכי החיים: "הירושה". התועה השב אל דרכי חייו: "נקם ברית". מ. ד. ברנשטטר — כוכב-הלוי, בעל הגון המיוחד, כהיר למראה, שלווה את סמולנסקין. ספוריו של אלעזר שולמן. גוטלובר בתור מספר. ראובן אשר ברודס, הסופר המתרשם והמספר האמן, ששחרר את הספור העברי ממשא הפובליציסטיקה והמוסר. המוטיב של האהבה בספוריו. הדת והחיים. הפכולה הפשוטה והריאלית. הבהירות. הבטוי החד והחריף. הספור נפסק במקום שנפסקה תנועת הדת והחיים. ביתר ספוריו נותן ברודס בטוי לתקופות אחרות. המספר המשקיף על חיי האחרים. הנטיה מהצורה האובייקטיבית בספורי ההשכלה. הצד האמנותי-הציורי, הקרי לרב. האמנות של השירה הציורית, המתאימה יותר להלך-הרוח של ההשכלה הנלחמת. היוצר הגדול של השירה הציורית שקם לתקופת ההשכלה האחרונה.

קנט. ההשכלה פרצה לה דרך אל החיים. היא התחילה יותר ויותר להסתכל ולהתבונן על סביבותיה. עתה היה הדרך הראשי שלה, המסלה הסלולה לה ביותר. דרך הספור. הספור של ההווה, זה הקרוב להיות ריאלי. על גכול שנות

העשרים והשלשים למאה זו – למספרנו – התגבר הספור הזה במלחמת החיים. אחרי שנעזבה במקצת מלחמת הרוח בספרותנו (ראה למעלה, כרך „מלחמת הרוח“) והוכוח הנלהב על־דבר הדת והחיים שקט בתחלת שנות השלשים גם הוא. עתה עברה המלחמה לגבול היצירה הספרותית־הציורית, אל השיר הציורי והספור. הספור הזה היה מִסֵּר, מוכיח, מלמד דעת. אף לא מלמד דעת החיים בלבד. כמעט תמיד הוא בעל מגמה, ולכן גם אינו יכול להיות ריאלי אמתי. חלקי מציאות ריאלית, הנראית גם היא קרובה יותר מדי, נראית ממקום קרוב מאד, בלי מרחק ידוע, הנותן אפשרות להביא את הדברים בקשר נכון עם הזמן והסביבה. ולכן גם מוגדלת הרבה, מוגזמת. מלאה שאון החיים וכל ההמוניות שלהם. – חלקי מציאות כזו מורכבים ונמזגים בספור זה מתוך רצון ללמד תועים בינה, להוכיח, לִסֵּר. הם מורכבים באופן דמיוני וחשובני. החשבון הוא השליט הרבה בספור הזה. חשבון טוב ורע, הלוקח לו את הדמיון לשרת לפניו ולהגיש לו ממשיות של חיים. כפי אשר יסכנו לו. המעבר מן הספרות הרומנטית אל הריאליות היה גם בספרות אחרות בדרך קרובה לזו. שהדמיון והמציאות מעורבים בה יחד, אלא שבספרות העברית פעל ביותר גם המוסר, זה שהיה השליט בספור העברי העממי. שהקדים את התקופה הספרותית החדשה שלנו. בה פעל ביותר גם חשבון־העולם הקבוע. שלא היה בו מקום הרבה לסתם מראה, חזיון, לתאור של חיים בעלמא. הרעיון הוא השליט הרבה בספור זה, שאמר להיות ריאלי.

כחוליה המחברת את הספור הריאלי הזה עם הספור העברי העממי על שלטון המוסר שבו יש לראות את הנסיונות הספוריים האחדים, שנסה לחבר בעברית יוצר הספור העממי ביהודית המדברת א. מ. דִּיק (תקע"ה – תרנ"ד). בספרו „מחזה מול מחזה“ (ורשה תרכ"א) יש פרקי הַיִּי אִמְתִּי, נאה ויפה, עם מוסר השכל, קצת בנוסח „אביעזר“ של מ. א. גינצבורג (למעלה, סעיף ק"ט), אך מליצי יותר וקרוב יותר לספור המליצי העברי, זה שלפני הספרות החדשה, עם המוסר שבו על כל צעד ושעל ועם הנטיה להסתכלות בעולם ולמחשבה.

אחרי מאפו, שבשר את בואה של תקופת־הספור הריאלית ב„עֵיט צְבוּעַ“ שלו, היה בין המבשרים הראשונים של תקופת הספור הריאלי ש. י. אברמוביץ, שכמנדלי מוכר־ספרים הגיע לספרותנו בתקופה אחרת והיה מן היוצרים הגדולים ביותר של התקופה. בימי נעוריו כתב הוא את „האבות והבנים“ שלו – פרקים ממנו נדפסו בשם „למדו היטב“ בשנת תרכ"ג, נרשה, וכלו בשנת תרכ"ח, אודיסה – „ספור אהבים“ מחיי הדור, כמו שרשם על השער, לעומת „אהבת ציון“ של מאפו, שעל השער שלו רשום: „תוכו רצוף אהבה מבנות ירושלים“. כפי מה שבאר אברמוביץ עצמו באבטוביאוגרפיה שלו היתה מגמתו בשעת היצירה של הספור, „כי המליצים והמשוררים בנו לא ישיתו בשמים פיהם לדבר גבוהה גבוהה, ולא יקחו חמר

למליצתם את בנות לוט ואשת פוטיפרע וכדומה נפשות רבות ודברי רוח. אשר עלימו אבד כלח. בעד החיים לא ידרשו אל המתים; כִּי־אם לשונם תהלך בארץ. יתבוננו לחיי העם ואל כל מה שנעשה בקרב ביתו ועדתו ויערכו כל אלה לעיניו. אברמוביץ אמר ליצור אז בעברית את הספור הריאלי לעומת הרומנטי של מאפו. שהיה השליט אז, בראשית התקופה. למופת לאברמוביץ ב־האבות והבנים מחיי היהודים. כמו שקרא לספר המתרגם הרוסי, חברו הקרוב של אברמוביץ. שתרגם אותו והוציאו ברוסית עוד קודם שיצא בעברית. היה בעל־האבות והבנים מחיי הרוסים, טוֹךְ גִּנְיּוֹב. על־פי ספורו של טורגנייב הציג גם אברמוביץ מערכה מול מערכה את שני הדורות החיים. אשר חיו אז לעיניו. אך־ספור־האהבים של אברמוביץ היה בכל־זאת ספור־אהבים של ההשכלה. היוצר של שפת הציור והתאור החדשה בספור העברי, זה שבמאמריו ובתרגומיו כבר הראה אז את הכח הלשוני שלו הגדול, היה עוד בספור זה מליצי כלו. ריטורי. מלבד תאורי־טבע יפים אחדים. שבהם נכר הציִר הגדול של טבע הסביבה לעתיד לבוא. אין בספור הריאלי כל ריאליות של חיים. החיים בספור הם מליצה. שיחה נאה; לא חיים אמתיים, שיש בהם ממש. אנשי הספור ההוי של אברמוביץ בימים ההם אינם חיים עוד בהוה.

יוצר הספור ההוי של ההשכלה, זה שספורו הוא הטפוסי ביותר להשכלה בתקופה זו, הוא פֶּרֶץ סְמוּלֵנְסְקִין. סופר בעל רצון כביר ודמיון וחוש גדול לחוש את דפ־החיים של ההוה. אך בלי רגש אמנותי גדול, בלי חוש של מדה נכונה ובלי שלטון של אמת בחמר.

פֶּרֶץ סְמוּלֵנְסְקִין נולד בשנת תר"ב בעירה מוֹנְסְטִירְשְׁצ'ינָה אשר בפלך מוהילוב ברוסיה הלבנה על גבול ליטה. כל ימי נעוריו כמעט עברו עליו בנדודים וגלגולי מאורעות שונים. יוצאים מן הכלל. עם הולדו הורע מצבו של אביו. בעל בית בינוני בעירה, יודע תורה, שנטה קצת אל חקירה, ובמלאת לנער שנה אחת העתיקו הוריו את מקומם לאחד הכפרים. ששם החזיק אביו בית־משקה לאכרים. כעבור שתי שנים ומחצה נשרפו ביתם ומטלטליהם ושבו לעירה. בי החפצים שנשרפו בכית היו גם צלב של זהב ובגדי־השרת של כהן הכפר. שנתן לאביו של פֶּרֶץ בערבון המשקה ששתה. הכהן פנה בענין זה לבתי־הערכאות ואביו של פֶּרֶץ ברח מעירו מאימת הדין והיה ירא אפילו להודיע לביתו את מקומו. בשעה שהיה אבי פֶּרֶץ רחוק מביתו לקחו את בנו הבכור, ילד, לעבודת הצבא ועקבותיו נעלמו לעולם. אחד הנוודים, עובר־ארח, בא וספר לאמו של פֶּרֶץ, כי בעלה מת באחד הערים אשר עבר בהן. והאִמְללה עשתה מספד לבעלה וישבה לארץ שבעה ימים. אחר־כך הכירה מתוך דברי הנווד, כי שָׁקַר לה וכונתו היתה לקחת אותה לאשה. אבי פֶּרֶץ שב אחר־כך מנדודיו והביא עמו

גם מעט כסף. הוא הביא אחר־כך אל ביתו גם את אחד הבחורים משיבת שְקֵלוֹב ללמד תורה לפרץ ואחיו ליב. פרץ הצטין בכשרונותיו. אך בהיותו כבן שש חלה במחלת־האבעבועות, ומחלתו נמשכה כחצי־שנה. הוא שכח מחמת חליו את למודיו וכשירד מעל מטתו התחילו ללמדו שוב את האלפא־ביתא. אחר־כך למד אותו הבחור, על־פי מצות אביו של פרץ, תנ"ך וגם קצת דקדוק. בהיות פרץ בן עשר מת עליו אביו, באמצע שנותיו, בן נ"ב שנה. כעבור שנה בא פרץ לישיבה בשקלוב. ללמוד שם בין בחורים גדולים. הוא אכל על שלחן העשירים, שנתנו לו מזונות כל אחד יום לשבוע. בהשפעת אחיו ליב, הגדול ממנו, שלמד גם הוא בישיבה, התחיל פרץ לנטות להשכלה. הוא התודע גם לאחד ה"משכילים" בעיר, חקרן, שישב בדד מחוץ למחנה. פרץ בקר אותו בביתו ושאל ממנו ספרים לקריאה. אז החלו בחורי־הישיבה לדבר רעות בפרץ, ופרץ נפרד מהישיבה ולמד בשקלוב באחד מבתי־המדרש. אך בחורי־הישיבה ירדו גם לחייו והוציאו עליו דבה באוזני האנשים, שאת פתם אכל, כי הוא מפיר דת. אחדים מנותני לחמו גרשוהו מביתם, אך הוא הוסיף לקרוא בספרי־ההשכלה ובקש לו תלמידים ללמדם, והשכר שקבל מידם הספיק לו למלא את אשר חסר מ"מי" השבוע. על ספרי־ההשכלה שקד בעיקר בלילה והוא היה צריך לנרות, שהיה מוציא אותם בחשאי מתוך תבת־הנרות שבבית־המדרש, אשר השמש שומר עליה. הוא נתפס לא אחת ב"גגבתו" זו ולקה בידי השמש. אך שונאיו בישיבה אמרו אחר־כך להשתמש בזה, להלקותו מלקות ממש, כדי לבישו ולהשפילו. פרץ סמולנסקין ברח אז משקלוב — לליוֹבוֹיץ, ומכתב לקח אתו מאחיו של החקרן, שבביתו בקר, אל הרבי מליובוֹיץ. חסיד לא היה סמולנסקין מעולם והוא הביט עתה על החסידות גם בעיני "משכיל", אך הרבי עשה עליו בכל־זאת רשם, וחיי החסידים, השונים מאלה של המתנגדים, משכו את שימת לבו. כח זכרונו החזק וכשרון רוחו החי עוררו אליו כבוד מצד החסידים ובית הרבי, כמו ידיעותיו בתורה. גם ידיעתו בשפת המדינה, שרכש לו בימי שבתו בשקלוב — דבר בלתי־רגיל ביותר בימים ההם, ביחוד בין החסידים—היתה למעלת הרוח. הוא היה חשוב בחצר הצדיק, עד כי בשעה שאסון גדול נשקף לבית הצדיק מצד הממשלה, שהביאו את דבת הצדיק רעה אליה, היה הוא השליח, שהוביל מכתבים המלאים סודות מעיר־הפלך לליובוֹיץ ומשם לעיר־הפלך, לויטבסק. בעיר ויטבסק קבע אז סמולנסקין את מושבו וישב בבית אחד מקרובי־מקורביו של הרבי מליובוֹיץ. הוא ישב שם שלש שנים ויצא משם לשקלוב ומשם למוהילוב ע"נ דניפר. שם היה עוזר לחזן וגם דרשן קבוע באחד מבתי־המדרש שבעיר. בהשכלה הוסיף לעסוק והוסיף לקרוא בספרי הספרות החדשה. אז בא רעיון אל לבו ללכת לאודיסה — עיר החפש, בסירת־משא עבר את כל נהר דניֶפֶר עד קְרִים, ומשם תתגלגל ובא

לאודיסה. בדרך היה דורש דרשות בבתי-הכנסת, ומוזה התפרנס. באודיסה היה למורה עברית בבית אחד המשכילים. התלמיד, שאותו למד סמולנסקין עברית, עזר לו בלמוד שפות חוץ. סמולנסקין נודע אחר-כך בעיר כמורה טוב והרויח גם כסף בשעורים העברים לשעות, שהורה לתלמידים. הוא עסק הרבה שם בהשתלמות עצמית והתרעה עם המשכילים. לפרקים פרסם קורספונדנציות בעתונים העבריים. בשנת תרכ"ז הדפיס סמולנסקין את מאמרו הראשון — תרגום מאמר קטן על האָרְז — ב.המליץ". באותה שנה פרסם סמולנסקין את מחברתו "בקרת תהיה" (אודיסה) נגד תרגום "פויסט", שתרגם לטריס והסב את שמו ואת תכנו ל"בן אבויה" (אלישע בן אבויה. ראה למעלה, סעיף ע"ו). הבקרת הזאת לא הצטיינה הרבה, כי השגת סמולנסקין ביצירה אשכנזית זו היתה פחותה מזו של לטריס. אך היא נכתבה ברוח הבקרת הרוסית של הימים ההם והמשפט על עבודתו של הסופר הזקן נאמר בעז לב ובבטול, וזה עשה לשם. באותו זמן כתב סמולנסקין את ספורו "הגמול" מחיי היהודים בימי המרד הפולני, שהוא כעין העתקה הפשית בשנויים ובהוספות מספורו של הסופר היהודי-האשכנזי לִיאָו הֶרְצֶפֶקֶגֶד פֶּרְנֶקֶל, וכעבור זמן קצר כתב סמולנסקין באודיסה את ספורו "שמחת חנף". שנדפס ב"השחר" שנה ג' (תרל"ב). הספור הזה הוא כעין המשך מהמחברת "בקרת תהיה", כי גבור הספור, ש מעון, מתנַכּח ומדַבֵּר הרבה על "תלאות וטרר" של גִּיטָה, ועל "פויסט", ועל "המלט" של שֶקֶספִּיר, ועל לִסִּינְג, ולפי דברי סמולנסקין בהקדמה, שכתב אחר-כך ל"שמחת חנף", — להוצאה השלישית — כאילו היתה הכוונה העיקרית שלו ביצירת הספור הזה לתת דברי-בקרת אלה על סופרים וספרים. זאת היא השקפת ה"תועלת", שבה דבק אז סמולנסקין, כנראה, בהשפעת הספרות הרוסית בימים ההם — מה שנכר גם במשפטים שהוא מוציא על יצירות שֶקֶספִּיר וגִּיטָה, ש"המלט" היה אציל, בן-מלכים, ולכן מאס בחיים, ו"פויסט" מאס בחיים מלב עני ומחסור, גם ממחסור החכמה, שלא מצא אותה בכל אשר דרש אליה. בכל ההשפעה של הבקרת הרוסית על השקפת סמולנסקין נראה, כי סמולנסקין קרא אז גם את היצירות העולמיות הגדולות, והדרך הזאת, לדבר על "המלט" באמצע הספור, כמו לדבר על האהבה ולהביע השקפת-עולם בדרך ספור — ראה סמולנסקין ולמד, כנראה, מספורי גִּיטָה, שהגה בהם. הדבר נכר גם בספור הגדול, שהתחיל סמולנסקין לכתוב אז, עוד בשבתו באודיסה, את "התועה בדרכי החיים", שבו אמר לתפוס בדרך הלוכה והתפתחותה של נפש אחת את כל לות החיים בתקופה ידועה, מעין "וילהלם מיסטר" של גִּיטָה על "ימי הנעורים" ו"הנדודים". אכן גם פה היתה השפעת הבקרת הרוסית של הימים ההם עם השקפת ה"תועלת" שלה חזקה מאד על סמולנסקין, והספור הזה נכתב גם הוא "לפקוח עינים עורות, לבל יפלו במהמורות במולבן" נוקשתי נפילתי אני (התועה)

ונמלטתי בעור שני; למען הודיע להולכים בדרכי החיים, כי מצודות וחרמים פרושות[ים] ליד מעגלם וישמרו רגלם מלכד" (מההקדמה של "התועה").

יותר ממחצית החלק הראשון של "התועה בדרכי זה" נכתב עוד באודיסה, בשנת תרכ"ז, כנראה. אך "התועה" הזה, יוסף היתום מעיר מדמנה, שבו נתן סמולנסקין הרבה מדמות עצמו, רצה עוד לתעות ולנדוד. חפץ רב של פעולה היה מונח בטבעו וגם תשוקה רבה של סופר ומספר לראות ולהתבונן ולהסתכל. הוא עזב בסוף תרכ"ז את אודיסה ויצא עם אחיו, שהיה זקוק למעינות הרפואה בקפליץ אשר בביהם, לעיר זו. משם יצא פרץ סמולנסקין לאשכנז ושב משם תיכף לביהם – לפראג. שם מצא עוד את החכם ש"ר, שנאבק כבר עם המות. בימים הראשונים לשבתו של סמולנסקין בפראג מת שי"ר וסמולנסקין קינן עליו את קינתו בחרוזים, שנדפסה אז עם תרגום אשכנזי של ד"ר ה"לר בשם "קינים והגה" (פרג תרכ"ח). מפראג הלך סמולנסקין לוינה, וכדי שיוכל לשבת בוינה על התורה והחכמה – הוא אמר לכתחלה להיות שם לתלמיד האוניברסיטה – למד בפראג את מלאכת השחיטה, כדי להתפרנס ממנה. אך בבואו לוינה מצא בתחלה עבודת הגהה בבית-דפוס שהדפיס ספרים עבריים. כעבור חודשים אחדים פסקה עבודה זו. החלום על-דבר הוצאת ירחון עברי חפשי, שהשתעשע בו דמיונו עוד באודיסה, קם וחי עתה לנגד עיניו. בעזרת אחיו, שנתן את הכסף הראשון להוצאת הירחון, ובעזרתו של אחד הסופרים העבריים, ממחברי "שירי התפארת" התנכיים, שהיה מראשי הקהל בוינה, יסד את הירחון. בראשית שנת תרכ"ט יצאה החוברת הראשונה של "השחר", הירחון העברי שיצא במשך י"ב שנה, בהפסקות אחדות, שנמשכו עד שנת תרמ"ד. בירחון זה הדפיס סמולנסקין את ספוריו ומאמריו, וגם סופרים עבריים חשובים אחרים הדפיסו שם את דבריהם ואת יצירותיהם, עד כי לאור "השחר" יש לראות הרבה את התקופה הספרותית ההיא.

תכנית "השחר" של סמולנסקין לא היתה ברורה לפניו ביותר, אך נתגלה בתכנית זו רצון לחדש את רוח הקורא העברי ולתת שלטון לרוחו. להתיצב וללכת קוממיות, בלי להכנע מפני המזרח והמערב גם יחד – זה אשר הובע בפתח-דבר ל"השחר". אור, השכלה – אך השכלה עברית, עצמית. לא כל-כך מהר עלה ביד סמולנסקין לקים את אשר הבטיח ואף לא להתיצב בעצמו על הדרך שרצה בה. גם הוא בעצמו היה אז עוד תועה, תוהה בעצמו למצוא את המסלה בין מזרח למערב, שרק לפני זמן קצר הגיע אליו.

בחוברת הראשונה של "השחר" התחיל סמולנסקין לתת את ספורו "התועה בדרכי החיים". הספור הזה נדפס שם במשך שתי השנים הראשונות והגיע עד סוף החלק השלישי. את החלק הרביעי, האחרון, הוסיף סמולנסקין במהדורה השניה, שהוציא בשנת תרל"ו (וינה). בשנה השלישית הוסיף סמולנסקין ב"השחר"

מלבד ספורו "שמחת חנף", את מאמרו הגדול, מעין ספר שלם, "עם עולם", הכולל את השקפתו על ההווה והעבר של עם ישראל ודעתו בשאלות העתיד. בשנה הרביעית הדפיס סמולנסקין ב"השחר" את ספורו "קבורת חמור". בשנה החמישית הדפיס שם את "גאון ושבר", ובשנה הששית והשביעית את "גמול ישרים". בשנה השמינית התחיל להדפיס ב"השחר" את הרומן שלו "הירושה". שהמשיך אותו גם בשנה העשירית, האחת-עשרה והשנים-עשרה. בשנה האחת-עשרה הדפיס ב"השחר" גם את ספורו "נקם ברית" (עליו חתם שם צני'ה: פרץ בן משה). מן החשובים ביותר במאמריו, שהדפיס עוד ב"השחר", הוא מאמרו-ספרו "עת לטעת", שנמשך ב"השחר" במשך שנים שלמות — שנה ו' ח', ט, — אך מלבדו הדפיס עוד מאמרים רבים ב"השחר". הוא היה ב"השחר" העוזר הראשי והעורך והמו"ל, אף מנהל-החשבונות. את עבודתו עבד במסירות נפש. סמולנסקין מתאר את עבודתו ב"השחר" בדברים אלה: "כאם רחמניה, אשר לא תסיג אחר מפני כל עמל ועבודה למען פרי בטנה, כן ספחתי ורבייתי אותו, גדלתי והחיתיו, שנה מעיני גולתי ומנוחה לא ראיתי שנים רבות, רק למען הקימו והחיותו. בעת כזאת, בעת אשר אני הייתי הכותב והסופר, המגיה ורואה-החשבונות והשולח אותו במועדו וכותב המכתבים וקורא את המכתבים וקורא את המאמרים, וכאלה אך ידי עשתה, ואין איש אתי לעזרני — — — בעת כזאת יבין כל איש כי רגעי היו ספורים, ורק בלילה בלילה — על הרב מן השעה העשירית עד השעה הראשונה או גם השניה בלילה — כתבתי את אשר היה עלי לכתוב למען "השחר".

את פרנסתו ופרנסת ביתו — הוא נשא אשה בשנת תרל"ו — היה מוכרח סמולנסקין למצוא לרב מחוץ ל"השחר" ומחוץ לעבודתו הספרותית, בתור מגיה-ספרים, מנהל בית-דפיס וכדומה. במשך זמן קצר, פחות משנה, הוציא לאור — בשנת תרל"ח — שבועון עברי בשם "המביט" ו"מביט לישראל". בו הדפיס שורה של פיליטונים ורשימות — "עלי חמד", — שמהם הצטין ביחוד אחד הנקרא בשם "לילת הרוח".

רק כשבוע-עשרה שנה עבד סמולנסקין בספרות — ובאותו זמן היה גם עסקן והשתתף הרבה גם בחיים הצבוריים של ישראל: הוא נסע לרומניה במלאכות "כל ישראל חברים" ועוד — וגם ליחידים היה דרכו להיות לעוזר ולהועיל בחיים, ופרי העבודה הזאת הוא רב וכביר. שורה של ספרים גדולים כתב, שהם היו הספרים הראשיים של הדור. הוא לא חדל מכתוב את ספריו ומאמריו גם בשעה שהיה חולה מסוכן ונפשו עיפה למות. את מחלתו — מחלת השחפת, שחפת הריאה והגרון — חלה בשנת תרמ"ג. בראשית שנת תרמ"ד נסע על-פי מצות הרופאים למירן, וגם שם ערך עוד את חוברת "השחר" וכתב עוד את

החלק השלישי מ"הירושה" ומאמרים שונים. בקיץ של אותו שנה ישב בגליצנברג ומשם שב לוינה. בוינה הורע מצב-בריאותו מאד ובתחלת חשון תרמ"ה יצא שוב למירן. שם חי עוד כשלושה חדשים וגמר בשבט את פרקי ה"ירושה" האחרונים. בט"ז שבט בבקר מצאו אותו מת בחדרו. והוא לא הגיע עוד לשנת הארבעים ושלוש.

כס. פרץ סמולנסקין היה בעל כחות-חיים תוססים, הומים מאד, בלי גבולים מסוימים. הוא היה פובליציסט מלא התעוררות, הבולע הרבה מן החוץ ומביא את זה למעמקיו. ומשם הוא פולט את זה בצורה חדשה, חיה, "נביאית". סמולנסקין הושפע הרבה מאחרים – בפובליציסטיקה שלו הושפע הרבה מרנ"ק, משד"ל, מהס ועוד – וגם השפיע הרבה. הוא הושפע הרבה גם מן החיים, שנשמע להם וגם ידע לעמוד כנגדם. תמיד ענה או הגיב עליהם. מבית-מדרשו וחנוכו הביא דרשנות במדה לא קטנה, שלא היה יכול להשתחרר ממנה. חוש הצורה והתפיסה הדקה לא היה מפתח אצלו ביוחד. הוא נתן הכל ערמות ערמות, נתן הרבה "חמרי" בלי שידע להטיל בו צורה. סמולנסקין לא ידע לשקוט ולהביט במכוננו. בהסתכלות שלו, החיה, יש יותר מדי חיים, חיי יום-יום פשוטים, מקרי החיים, החיים שלו. שהוא מתאר בספוריו, קרובים תמיד יותר מדי. הוא לא ידע לטהר אותם מן ה"פסלת" הזמנית, להפוך אותם לחזון נצח, לסמל נעלה.

סמולנסקין הוא סופר ההווה האמיתי. הוא ראה את הדברים בעיקר כמו שהם נגלים על פני שטח הזמן. בלי להפשיטם מחמריהם הזמנית ובלי להעלותם עד כדי דמויות שלמות, צורות יפות לעצמן. ומהצד השני, היה סמולנסקין בעל דמיון, נוטה להרכיב דברים רחוקים במקצת, לסכסך צדדים שונים זה בזה רק על-פי מדרש שכלי בלבד. מהרומן האנגלי והצרפתי של הכרך למד סמולנסקין לתת מקום רב למניעים של הערמה, תאות הכסף, הזדון והמשובה ועוד, ואיש-המוסר שבו, בעל ה"מוסר" היהודי, נטה ליסר ולהוכיח על עוונות ופשעים. הוא כאילו ראה עוונות ופשעים גם במקום שאינם, ראה אנשים נוטים מדרך הישר בשעה שהם הולכים רק במסלתם. ככל בעל-המוסר הגזים אף הוא הרבה על העוונות וכאיש הרצון והפעולה ואיש ה"השכלה" נטה לשנותם, לשנותם על-פי שכל. ולכן הריאליזם שלו היא ריאליזם שכלית, חשבונית, עם חשבון להרע ולהיטיב. זהו חשבון-העולם של ההשכלה, שסמולנסקין נתן לו בטוי בספוריו, אף באלה מספוריו שהוא כבר נטה בהם מדרך ההשכלה.

סמולנסקין הוא המסר בספוריו ומוכיח, המלמד על ידם דעת. לא את מהלך החיים הוא אומר בעיקר לתפוס, אלא לשנות את צורתם. הציור שלו

הוא חיצוני ללב — מציר הוא את התנועות, הדברים והשיחות, והמעשים כפי שהם מתגלים ללב בשעת פעולתם מן הצד החיצוני בלבד, — אך הכונה איננה הציור החיצוני, אלא ההשפעה והפעולה הפנימית, ההשפעה החנוכית והמוסרית על הקורא והרואה. סמולנסקין מציר בעיקר השחתה והפרעה של מדות ומוסר. אין הוא מציר אפילו קריקטורות של החיים — אף האמנות של הקריקטורה היא אמנות של ציור; „אסתטית“ היא ביסודה, אם כי היא יוצאת ללב גם אל ההוכחה, אל המוסר, — אלא את ההפרעה וההשחתה של החיים. אין סמולנסקין רואה הרבה לא טבע של סביבה ולא סביבה. הוא רואה כמעט רק את האדם, ורואה אותו בעיקר בשעת „תעיתו“ וטעותו. אף את מקור הטעות והתעיה איננו מגלה הרבה. הוא אינו עומד הרבה על הסבות הנפשיות, אינו מתעמק הרבה בחיי הנפש. דומה, כי ירא הוא התעמקות זו, ירא הוא את זה שיכול להביא לידי הבנה, לידי סגוריה. דן הוא כדן על המעשים והפעולות, בלי להכנס הרבה בחשבון המעשים והפעולות. החשבון, שעל פיו הוא חושב ורואה את הפעולות והמעשים, הוא חשבון שטחי, לרב זמני. המניעים הנפשיים, שהוא מוצא לדברים, אינם נמצאים במעבה הדורות ובאפל חיי האנשים, אלא הם מניעים כאלה שאפשר גם להניע אותם. אפשר לשנות את הדברים על-ידי תוכחה והוכחה.

ספוריו של סמולנסקין הם: ספורי תוכחה והוכחה כאלה. ולכן יש להם ענין בעיקר ברשעים: בחנפים, צבועים, בעלי-ערמה ועוד ועוד. הצד החיובי שבפעולות סמולנסקין — הטפתו הגדולה ללאומיות ישראל ול-„ציון“ בשנותיו האחרונות והאידיאה של „עם הרוח“ שהחיתה את לבו עוד קודם הרבה וחיה במאמריו עוד בתקופה הראשונה שלו — הצד החיובי הזה נמצא רק מעט בספוריו. רק בספוריו האחרונים ביותר הוא נותן מקום לצד חיובי זה. במקום שסמולנסקין מתאר הוא נוטה בכלל לתאר ׀ ש ע: ערמה, בגידה וכדומה.

קסא. עוד בספורו „הגמול“, שהוא רק כעין תרגום חפשי, תאר סמולנסקין את הבגידה. הבגידה הזאת שבספר המתורגם למחצה היא בגידת זרים; העלמה הזרה הפולנית, בת האצילים, צדה בחרמה את העלם היהודי, למען יהיה בידה לכלי-חפץ בשעת המרד בפולניה. הוא מתאר פה גם את החנופה הפולנית. ב„שמחת חנף“ הוא מתאר חנופה אחרת, הקרובה גם היא להיות כללית. לא את החנופה בצורתה הגסה, הקרובה למרמה, הוא מתאר בספרו זה, אלא את קלות הדעת והחיים, המביאה ממילא לידי עונות ופשעים רבים.

ב„שמחת חנף“ מציג סמולנסקין זה לעומת זה שני דעים: דוד ושמעון, שניהם מורים בעיר הגדולה אשדות על חוף הים (אודיסה). דוד הוא בן הרב בעיר

שבורה (נרשה) בפולניה וכשהיה בן י"ז לקח לבית עשיר להיות חתן לבתו וחי שם בביתו בעשר ובתענוגות. הוא נמשך אחרי המורדים הפולנים, שמרדו במלכות רוסיה, וכשנודע הדבר ברח לאשדות והשאיר בעירו את אשתו הצעירה, שהיתה הרה ללדת. באשדות נמשך לחברת הוללים. יפה-תאר הוא ויודע ללכת עם החיים. הוא אינו מגלה, כי השאיר בעירו אשה וילד ילד לה ממנו, עד כי מצא גם מסלות ללב שפָּרָה, עלמה יפה. ש ש מ ע ון רעו, שעשה הרבה למענו ולטובתו, הוא מורה ונפשו דבקה אחריה. שמעון זה, אשר חברי דוד ההוללים כנו אותו בשם "לב", כי כבד-חיים הוא וכבד-רוח תמיר, נולד בעיר אשר רב יושביה עניים מרודים הם. אביו מת עליו בעודנו צעיר לימים ותלאות רבות עברו עליו בחיים. הוא בא לאשדות מבית-הישיבה, ששם למד תורה ובסתר — גם חכמה. באשדות שתה מכוס האהבה והקנאה, כי עלמה, אשר אהב אותה אהבה עזה, בגדה בו. מאז לא האמין עוד לראות שמחה בימיו וכל זמנו היה מוקדש להכמה ולתלמידיו, אשר בקשו מפיו לקח. גם אהבתו את שפרה היתה אהבה אפלטונית, אשר לא גלה אותה לה. הוא רק נבהל כשנודע לו, כי דוד אוהב את שפרה והיא גם היא אהבתו. רגע אחד עולה על דעתו, כי עליו להפיר בחזקת-היד את הקשר בין דוד ושפרה, אבל ברגע השני הוא מדבר טובות בדוד לפני אבי-שפרה, אשר שאל בעצתו, ויען כי ירא לנפשו פן ידבר רעה בחברו. דבר עליו טובות הרבה יותר מאשר היה ראוי לזה חברו. הוא הועיל עוד לחזק את מוסרות הברית בין דוד ושפרה. עם דוד הוא מתוכח על הנשואין, על האנשים אבירי-הלב, אשר ישלחו נשותיהם ויגרשו אותן אחרי אשר ילדו להם בנים. הדברים יורדים כחצים שגונים בלב דוד בלי אשר כן שמעון לזה, אך דוד הולך בכל-זאת בדרכו אל מטרתו, בלי לחשוב מחשבות הרבה. תנאי-החיים רצויים לו, כי יִלְכֶּה, אם שפרה, שדעתה נשמעת בבית בעלה הפשוט, נוטה לתת את בתה "לאיש משכיל מבני הדור החדש לכל משפטיו וחקותיו". רק האב-הזקן בבית, יהודי מכובד ובר-אורין, נוטה לצד שמעון. שפרה היתה בעלת פנים "זכים משלג", עם עיני תכלה, ו"שערותיה הארוכות ירדו כשרשרות וזה על רקתה הרכה". צלמה הוא צלם של מנוחה, של אטיות המחשבה והרגש. לה היה רעה, חָנָה, אשר נשאה לאיש בהיותה צעירה לימים מאד, והיא כעין נגוד לשפרה. היא בעלת עינים שחורות ובווערות, פזיזה ומהירה. הנגוד שבינה ובין שפרה היא כעין נגוד בין דוד ושמעון. הרעה הזאת היא כלה קלת-דעת, משרכת את דרכה ובוגדת באישה היהודי ללכת אחרי עובדה הפולני. היא כאילו אמרה למשוך אחריה את שפרה, כי תאהב את שניהם, את דוד ושמעון גם יחד. אך שפרה היא שְׁמָה ותמימה באהבתה. שמעון התנחם באהבה האפלטונית. הוא דבר עם רעו, עם דוד, והתאמץ להראות לו, כי האהבה האמתית לא תפיר ברית רעים ולא תפרוץ את גדר החק. זאת עושה רק התאוה. בדרך שיחה הוא רוצה להראות לדוד ולהוכיח לו, כי שגו אלה מן הסופרים

מאומות-העולם, שלא הבדילו בין האהבה והתאוה. הם עובדי-אלילים, אשר לא ידעו אהבת הבלתי-נתפס בחושים. דוד איננו נתפס הרבה בלבו מדברי שמעון אלה והוא צעד לו לקראת אשרו בלב קל ומהיר. אך ביום חתונתו עם שפרה באה אל החתונה גם ה"עגונה" עם ילדה, שיצאה לעולם לבקש אותו. השמחה הופרה — "שמחת חנף עדי רגע" — ודוד מצא את קברו בגליהים, שמעון היה אחר-כך חתן לשפרה. וגם לגואלה ואישה. הוא לא נד הרבה לרעו. אך שפרה הקריבה אגלי-דמע לזכרון אוהבה האמלל.

כנראה, שלפני עיני סמולנסקין רחף בשעת יצירת ספור זה יצירה ספורית גדולה של גיטה, שעליו ועל יצירות האהבה שלו מדבר שמעון הרבה בספור — "Die Wahlverwandschaften". עם שני הגבורים שלהם, המתנגדים זה לזה בטבעם, אדוארד קל-החיים ורעו הקצין איש-האפי. גם בנפשות שתי הרעות, שפרה וחוה, כאילו אמר סמולנסקין להכניס מיסוד הנפש של שרלוטה ואטיילה בספור של גיטה. האחת, שפרה, היא בעלת נפש חשובה, אך פסיבית בטבעה. היא אהבה את דוד, יען כי הוא עורר יותר את רגשותיה הנרדמים, היה אקטיבי יותר. בעמקי לבה היא מכבדת את שמעון וגם אוהבת אותו, אך אהבתה זו אינה מגיעה לחוץ מחסרון כח מעורר וגם מפחד חשאי. פן לא ישיב לה הוא אהבה. לעומתה השניה, חוה, היא פוזה, קלה מאד, לוקחת מן החיים כמה שתוכל — בשנאתו של סמולנסקין אליה עשה אותה גם לשובבה ולמשרכת דרכיה.

הגבורים קלי הדעת אובדים בספורו של סמולנסקין. כמו בספורו הקלסי של גיטה. גם בטכניקה של הספור יש דברים, שדומה כאילו למד אותם סמולנסקין מתוך הטכניקה של הספור ההוא: השיחות באות באמצע הספור ומכינות את הדברים אשר יקרו בספור. הספור הזה הוא כללי יותר משאר ספוריו של סמולנסקין, פילוסופי הוא ואסתטי יותר משאר ספוריו, אם כי נטיתו של סמולנסקין בספור גם היא נגד האסטיטיקה — דבר שלמד מן הספרות הרוסית בימים ההם וגם מהמוסר היהודי.

איש המוסר והתוכחה היה סמולנסקין גם ב"שמחת חנף". ולכן גם לא עלה בידו ליצור את הספור הזה — ליצור אותו ספור רחב, מפתח כלו והוא עושה לשם כמקטע ומקצר. נפר בספור, כי המספר עוין מראש את דוד ואינו מקשיב כלל אליו. הוא מבליט מראש את שמעון, אותו ואת "חקירתו". חקירה רחבה מאד מצד אחד, ומצומצמה מאד מצד שני, מצומצמה מאד בחוג ראיתה והבנתה — והשאר כאילו לא נברא אלא לצנת לזה, להועיל לו ולנצחונו השלם. להועיל לו ולנצחונו יוצר סמולנסקין גם בספור מוסרי ופילוסופי זה מחזות דמיוניים, בלתי-טבעיים, שהם כאן בלתי-טבעיים ביותר.

קסב. הספור "שמחת חנף" איננו עוד ספורו הטבעי של סמולנסקין. הספור הטבעי שלו הוא "התועה בדרכי החיים". המספר, אשר ספר כאן על תעיתו ונדודיו, היה יכול הפעם לספר הרבה מה שראה בכל מקום בדרך נדודיו, וצורת המדבר-בעדו, שבה בחר המספר – יוסף היתום מעיר מדמנה מספר את דרך חייו – נתנה את היכלת לו לבקר מיד את אשר ראה ולשפוט על הדברים תיכף. הצורה הזאת של הנוסע-המספר היא צורה מתאימה מאד, שהשתמשו בה לא אחת, לבקר ולהוכיח ולגלות מומים של החברה ושל יחידים.

ב"התועה בדרכי החיים", בארבעת חלקיו, מספר גבור הספור על ימי ילדותו, ימי נעוריו, ימי השחרות שלו וימי התהו שבאו אחר-כך. בכל חלק יספר על חלק-חיים אחר, ויחד עם זה גם יתאר חלקת-חיים אחרת. בחלק הראשון הננו נמצאים במקום-המולדת של המספר ויחד עם זה הננו תועים ונודדים עמו. בחלק השני אנו באים למקום ה"שיבות" בליטה. בחלק השלישי הננו באים לקני-ה"חסידות", משם אנו עוברים אל העולם הגדול ורואים גם את היהודים והיהדות שבעולם הגדול הזה, מחוץ לעולמו של ישראל במזרח אירופה. בעולם גדול זה אנו נמצאים כמעט בכל החלק הרביעי. אנו באים בו מבירה לבירה, מארץ לארץ, עד אשר אנו שבים לארץ מולדתו של "התועה". כאן מצא "התועה" את מנוחתו.

תכן הספור של "התועה בדרכי החיים":

יוסף היתום מעיר מדמנה מתחיל בספור תולדותיו. עודנו נער קטן עזוב אותו אבותיו והלכו למנוחת עולמים. את אביו גם לא זכר, רק תמונת אמו נשמרה בזכרונו עם פניה הדלים והעצובים. ברגעים האחרונים, קודם "שהלכה לעולמה", נתנה על ידו מכתב, שימסור אותו לדודו, שיבוא לקחתו אליו אחרי מותה. הוא בא לפי שעה לבית אחד השכנים, זקן טוב, אשר לו נכדה יפה, בת בנו, וישב שם ששה חדשים. כעבור ששה חדשים בא דודו, ששב אז מנסיעה רחוקה, ולקח אותו לביתו. הבית היה בית עשירים, שכמהו לא ראה עד עתה. לרגלי כואו אל הבית בא ריב שם, בין הדוד והדודה. הדוד אמר להשאיר אותו בביתו והדודה – לגרש אותו מן הבית. הדוד הביא אותו אל ה"חדר" של מלמד ואשתו ה"ארורה", שהוא סובל מתגרת ידה. אמנם לקח דודו אחר-כך מורה לביתו לבניו, המלמד גם אותו; אך אז יוצא דודו לדרך והוא נשאר בבית עם דודתו, המכעיסה אותו מאד. הוא הלך לבקש את הזקן הטוב, שבביתו ישב ששה חדשים, ולא מצאו. נער גדול ממנו הרבה נפגש עמו ואמר לו, כי הוא יביא אותו לבית הזקן. הוא נתן לנער לבוא לבית הדוד והנער לקח משם כל אשר יכול ונתן בכיסיו של היתום, והם יצאו שניהם את העיר, ללכת אל הזקן, אשר אמרו עליו, כי יצא לארץ-ישראל. בהרחיקם קצת ללכת לקח הנער מן היתום את אשר בכיסיו ונעלם. היתום חכה וחכה לו, באמרו כי ישוב אליו תיכף, ולא שב. הוא הוסיף לחכות, עד כי נרדם וראה חלומות

רעים ובהקיצו משנתו ראה מסכיב לו ארחת אנשים ונשים עם ילדים. הם היו "קבצנים", מבקשי גרבות וחוזרים על הפתחים בערי ישראל. הם לקחוהו אתם והצטערו מאד כי אין בו כל מום. בני החבורה הזאת עשו להם מומים בבשרם או התחפשו לבעלי-מומים. היתום ראה את כל מעשיהם ונלוה אל זקן אחד מבני החבורה, אשר קרב אותו והיה לו כבן. כעבור זמן קצר מות הזקן. לפני מותו נתן בידו מכתב אל הרב ואמר לו, כי אחרי מותו יקח היתום כל אשר לו ויחכה ימים אחדים, אז יבוא אליו אחד מאוהביו ויקחהו אל ה"ישיבה", אך אם לא יבוא, ילך בעצמו אל הרב והמכתב בידו, אז יספחהו אל ה"ישיבה". כעבור ימים אחדים אחרי מות הזקן בא האיש ולקח אותו אתו. על שאלת הנער מדוע אינו מביאהו אל הרב, כמצות הזקן, ענה לו האיש, כי גם הוא "רבי" הוא, "בעל שם". ה"בעל שם" נסע על פני ערי ישראל, להראות שם את נסלאותיו ואת מופתיו, והיתום הלך אתו והיה לו ל"שמש". בהיותם פעם בדרך עזב אותו היתום ולקח אתו את מוורתו, אשר שם כספו עם כתביו. כנקמה על אשר לקח ממנו ה"בעל שם" את הכסף ואת הכתבים אשר השאיר בידו הזקן, הוא היה עתה נע ונד בארץ ובא לעיר מאסליה (ברדיצ'ב). להיות שם עוזר לחזן. בכואו לעיר ראה שם מחזה, איך מענישים "חוטאת", אשה צעירה שספרו עליה, כי ראו אותה מתלחשת עם גבר. הוא שמע אחר-כך מי היא האשה הצעירה הזאת, כי היא בתו של איש עשיר ונשוא פנים, אביג'ב שמו, אשר בא לפני חמש-עשרה שנה אל העיר ויכונן בה בית-מטוה לצמר ופשתן. הוא היה בעל צדקה ועושה טוב, כלכל אחדים מבני-הישיבה, ביניהם אחד בשם מנשה. אשר היה טוב-תאר ופקח. מנשה זה ידע למצוא מקלות ללב אביג'ב, עד כי מסר בידו את אוצרותיו, וגם אוצרו הגדול — את בנו היחיד, להשגיח עליו ולחנכו. הוא חנך אותו בדרך, אשר ידע כי הוא בן עשירים וכי כסף רב אצור באוצרות אביו ועליו להריקם. עם זה יחד השתדל לגלות את און האב על מעשי גבו ופקר לו הרבה — להפריד בין האב והבן. האב, באהבתו את בנו, סלח לו הרבה, אך מנשה ספר לבן, כי אביו מתקצף על לא-דבר ולובש קנאות ודורש ממנו להביט בעינים פקוחות על כל דרכיו. מנשה יעץ לבן לדרוש כסף רב מאביו ולאכיו יעץ לבל יתן לו אף סרוטה אחת. הוא גם הביא את הבן לבית אחד מאצילי פולין, אשר ירד מנכסיו, ושם התודע אל העלמה היפה, בת האציל, ועצת מנשה היתה לאשת האציל, אשר אמרה להבנות מבנו של העשיר היהודי, כי תגיד לאבשלום — כן נקרא בן העשיר, — כי ידם עם הקושרים במלכות ועליו לתת את ידו להם ולכתוב מכתב אל ראשי-הקושרים בשבירה (ירשה), כי נכון הוא לבוא בסוד המורדים. את המכתב הזה תצפון אתה, וכעבור ימים אחדים תגיד לו, כי נגלו עקבות הקשר, ואז ישלח אביג'ב את בנו מעבר לגבול הארץ, ושם תבוא בתה בברית היהודים. מנשה גם דבר על לב אבשלום לכתוב את המכתב והוא, מנשה, הודיע

את דבר המכתב לממשלה ואבשלום נתפס. הוא גם הביא לידי כך, כי הגידו לאבשלום שדינו נחרץ להתלות על עץ והוא אמר לשים קץ לחייו וכתב על זה מכתב לאביו. ואביו מת בשמעו את הבשורה. אבשלום נשלח לארץ רחוקה ובבית אבינדב נשארה רק בתו שולמית. שגם בחיי אביה הכירה את דרכי מנשה ושאנה אותו. עתה נודע לה הכל. מנשה עוד נסה לבקש קרבתה, אך היא דחתה אותו מפניה בשאט-נפש. והוא לקח את בית אבינדב בכח הצואה, שהשאיר אחריו אבינדב, כי יירש את ביתו ויקח את שולמית לאשה. שולמית עזבה את בית אביה והיתה לאשה לסוכן אשר על בית אביה, ומנשה רדף את הסוכן ואת אשתו ומצא לו הרבה חנפים, אשר הרבו לדבר סרה בסוכן, כדי למצוא חן בעיני מנשה, שהיה גם לראש-הקהל. הם הוציאו דבה על הסוכן ואשתו, כי אינם יראים את ה' ואינם נוהרים במאכלים אסורים, ויהודי העיר התרחקו מהם. מנשה גם שלח בסוכן את אחד ממשרתיו, אשר העיד בו, כי קנה כלי כסף וזהב אשר נגנבו מבית-תפלה של נוצרים, וממנשה היתה שומה, כי יקברו כחצרו כלים כאלה והם נמצאו. והסוכן ברח על נפשו ואשתו נשארה בודדה בעיר. אז הוציא עליה שם רע וייסר אותה כראש-הקהל לעיני כל כ-חוסתא". מפי המספר, אשר ספר זאת ליוסף היתום, שמע גם על עברו של מנשה, כי מנשה בא ממדמנה והוא הנער אשר הסית אותו להוציא את הכלים מבית דודו ולברוח למקום הזקן, אשר הלך לארץ-ישראל, והוא אשר עזב אותו. את הנער הקטן, ביער, ובא אחר-כך לבית הדודה והתפאר כי הסיר את הנגע מביתה. מפי המספר, דן רעהו, המשורר גם הוא בבית החזן, שמע יוסף גם את ספור תולדותיו, אשר לא ידע אותן, ואלו הן: בעיר הקטנה עזובה ישבו לפני שני אחים, שם האחד אחיך ע ושם השני יוסף. וינחלו האחים נחלה גדולה מאביהם ויוסיפו לעשות יחד מקנה וקנין. אך אשת אחירע, אִיִּזְבֵּל, שלחה מדנים בין האחים ותקנא באסתר אשת יוסף, אשר היתה יפת-תארה. הדבר הזה העציב את רוח יוסף ויגמר אמר להפרד מאחיו, ויבחר לו מקום לשבת בעיר מדמנה, הקרובה לעזובה. שם חיו יוסף ואסתר אשתו בשלות השקט ויעשו עשר. אולם לא כן אחירע: מיום אשר נפרד מאחיו החלה שמש הצלחתו להסתתר ומיום ליום ירד מטה מטה. כעבור שנתים נשבר מטה לחמו כלו והנושים באו ולקחו את כל אשר לו. הוא נשאר בחסר-כל ואל אחיו מאן ללכת, לבקש עזרה ממנו, כי מבלעדי השנאה, אשר היתה ביניהם מאז נפרדו, מצאה קן לה בלבבות האחים עוד שנאה גדולה ועצומה מעת אשר התרעה אחירע עם החסידים, המקשיבים לקול הצדיק בצבועאל, כי הסיתה אותו לזה איובל אשתו, שהיתה בת אחד החסידים מרואי פני הצדיק. הוא הלך לצבועאל, לבקש עצה מפי הצדיק, ובשובו משם החל פתאום לבקר בבית אחיו יוסף. יוסף חמל עליו ומנה אותו להיות למזכירו ולמנהל חשבונותיו. רק לב אסתר הגה אימה, וזה לא היה לחנם. אחירע העליל על אחיו, כי הוא סוחר בשטרות-כסף מזויפים, שהסמינם

באוצר כספו. יוסף ישב כששה חדשים במאסר וכשנודע פסק דינו הנורא חמל עליו אחיו האכזר ונתן שחד למשגיח על בית־האסורים, למען יתן להאסיר לברוח על נפשו, אך הוא לא רצה עוד להשאר בחיים וטרף נפשו בכפו, וכששה שבועות אחרי מותו נולד בנו, אשר קראו אותו כשׂ אביו, יוסף, ואמו לא רצתה לקבל כל דבר מידי אחריע, עוכר נפש בעלה, והיא גועה בעני ובחסר־כל כעבור שנים אחדות. בידי דן המספר נמצא המכתב אשר כתב יוסף לאשתו ברגעיו האחרונים, ומידו קבל אותו עתה יוסף היתום אחרי אשר היה בידו פעם, אחרי מות אמו, והוא עזב אותו בבית הזקן, אשר נסע לארץ־ישראל. דן זה פתח את עיני יוסף להתבונן מעתה אל דרכיו ולעזוב את המסלות, אשר בהן הלך בימי ילדותו. הוא יעץ אותו לנסוע אל העיר שכולה (שקלוב), להכנס שם אל בית־הישיבה, ששם למד גם הוא.

בחלק השני נמצא יוסף היתום בעיר שכולה, הוא בא אל בית־הישיבה ומתבונן אל כל דרכי הבית ומתאר אותם ואת כל אשר מסביב להם. בישיבה נפגש יוסף היתום עם גדעון, רע דן, אשר אליו שלח אותו. גדעון זה היה עתה מורו ומדריכו, כמו שהיה דן לפניו. הוא העיר ועורר אותו לדעת ולהתבונן אל הכל והביא אותו גם לידי ״השכלה״. על־ידי השכלתו ועל־ידי זה שהתרעה עם גדעון הוצא מבית־הישיבה. הוא עבר ללמוד בבית־מדרש אחר שבעיר ושם נפל בידי ״מחפשים״ — החוטפים בחורים ״נעלמים״, בלתי־גרשמים, ומוסרים אותם לעבודת־הצבא, לעבוד עשרים וחמש שנה. גם רעהו גדעון נפל בידי ״מחפשים״ האלה ושניהם נמצאו בכלא אחד. גדעון יצא מן הכלא, כי היתה תעודה בידו, ויוסף נצל גם הוא אחר־כך. בצאתו מבית־הכלא נודע לו עוד מעשים נוראים, אשר עשה מנשה לאבי דן ולביתו. העולם כלו נעשה צר לו והוא ראה בכל מקום אויבים וצוררים. הוא התחרט עתה על אשר קרא בספרי חכמה והתרעה עם המחזיקים בה. בזה הביא עליו רעה. הוא יצא משכולה ואמר לעבור לעיר אחרת, אשר בה ״ישיבה״ גדולה, אך בדרך המקרים התגלגל ובא לצבועאל, מקום מגורי ה״רבי״ של החסידים.

בחלק השלישי נמצא יוסף היתום בצבועאל ומתהלך עם בני הרבי ועם הגבאי, כי חשוב הוא גם בעיני הרבי עצמו על תורתו וכשרונותיו הטובים. הוא נכנס לחיי החסידים לפני ולפנים וגם הצליח ״לחזור״ על תורת הצדיק בפני החסידים. אך פעם יצא מגדרו בשמעו, כי אחד הנערים מתקלם בגאון מוילנא, אשר רדף את החסידים. הוא שכח את מקומו והוציא מפיו דברים נגד החסידים. הם הכו אותו מכות נאמנות והעידו אחר־כך, כי חרף וגדף את שם הצדיק, עליו היה אז לעזוב את צבועאל. הוא בא לעיר אחרת, אשר בה יושבים חסידים ומתנגדים. קרובו של הגבאי בצבועאל, יהויריב, ידע על כואו שמה והוא קרב אותו למען ישתמש בו במלחמתו עם המתנגדים. בלי משים הביא יוסף היתום שואה על איש אחד ממיטביו, וכשבא לריב על זה עם יהויריב בא גם הוא אל בית־האסורים ויהויריב שחד את כל השומרים

בבית־האסורים וכל מכתב ששלח לידידיו המשכילים, שמצא אותם בעיר זו, נפל בידו יהויריב. על־פי נס יצא מן המאסר. אז מאס בחברת החסידים והמתנגדים גם יחד ואמר לצאת לאשדות, לעבוד שם בבית־מסחר. אך לבו משך אותו לשוב לשכולה. כי פני ילדה, אשר ראה בשכולה בבית אחד ממיטיביו, לא משו מזכרונו כל השנים. כבואו לשכולה מצא את בית האיש והוא בקשהו להשאיר בבית־מסחרו. כי הוא הזקין וכל עמל בית־מסחרו על שכם בת בתו, הילדה שהיתה בינתים לנערה. את הנערה הזאת אהב עתה יוסף אהבה עזה וגם היא אהבתו. אך צנועה היתה שְפֵרָה בכל הליכותיה ולא גלתה גם כפה מלא. כי אהב תאהב אותו. הוא עבד בבית־המסחר וחכה לשעה, שהוקן יתן לו את שפּרָה לאשה. כל הזמן היתה אם שפּרָה חולה ויוסף לא ראה אותה בבית. אך בימי הקיץ הוטב לה ובראות יוסף את פני האשה נדמה לו, כי הוא כבר ראה את הפנים האלה, אבל לא זכר איפה ומתי. לפי עצת הרופא היה על האשה לצאת לחוץ לארץ ויוסף, שידע לשונות אירופה, הלך עמה ועם שפּרָה, להיות למליץ ביניהן ובין תושבי המקום, אשר שמה תבאנה. הם באו בדרךם לפטרבורג ושם ספּרָה שפּרָה ליוסף את האסון שקרה במשפחתם. כי אביה הקה בשגעון ומת ומשני אחיה יצא אחד, והוא הגדול, ולא נודע מקומו איה, והצעיר הלך שובב בדרך לבו ונלכד בעונו ויצא משפטו להאסר לכל ימיו ולעבוד עבודת־פרך. על כל הדברים האלה כבר שמע יוסף מפי מכריו בשכולה. אך מפי שפּרָה שמע, כי אביה גר בעיר עזובה ושמו היה אחר־ע... אם שפּרָה היתה אפוא איובל המרשעת, אשר המיתה את אביו, שפלה את אמו ובקשה גם נפשו לקחתה. רבשי איבה ונקם התעוררו בקרבו, והוא אמר לעזוב את איובל הארורה וגם את שפּרָה בתה ולברוח על נפשו. אך לא הוציא זה אל הפעל וישב עם שפּרָה ואמה באניה לבוא לשְקָדִיָּה ומשם אמרו לנסוע הלאה. בדרך קמה סופה נוראה ואיובל טבעה בים. ברגעים האחרונים התודע אליה יוסף ואמר, כי הוא יוסף, אשר עלה אליה מירכתי בור. זה הסב בדבר, כי היא לא החזיקה עוד מעמד בתוך סערת הגלים והם בלעו אותה. במלְמָה אשר בשבדיה עברה גם שפּרָה לבית־המשגעים ומתה גם היא אחר־כך. יוסף היתום בא אחר־כך להמבורג. הוא עלה שם לגדולה והתעשר ואחר־כך אבד את עשרו ובא לחברת משוררים ומשחקים. עמהם עבר ערים רבות. הוא נפגש עוד עם "בעל־השם", שנסע ללונדון, והלז ספר לו את כל תולדותיו. מפיו נודע לו על־דבר מנשה, כי רק אמו היתה ישראלית, שהמירה גם היא אחר־כך דתה, ואביו נכרי. עוד דברים רבים ונוראים נודעו לו על־דבר המתנגדים והחסידים גם יחד. מפיו שמע גם על שבר פושעים – על קץ מנשה, וגם על זה, כי אביו של יוסף היתום לא מת, כי אחרי אשר קפץ אל הנהר לשים קץ לחייו הציל אותו אחד האכרים והוא ברח לאמריקה ועשה שם עשר רב ואיש אחד בלונדון מכיר אותו. יוסף היתום בא אחר־כך ללונדון לבקש שם את האיש המכיר את אביו.

שם הוא מתבונן אל היהודים והיהדות באנגליה, רואה את המסיתים היהודים ודרכיהם. הוא בא שם עד ככר לחם ועלמה אחת, מבנות העשירים, אשר שָׁשָׁה לעשות חסד בלי לבקש שכר ותודה, עשתה בערמה ואבדה את כיס כספה, למען ימצא אותו, והצילה את חייו. בידו עלה אחר־כך להתודע אל העלמה הזאת והוא אהב אותה. העלמה הזאת היתה הגה הרבה בכתבי־הקדש, עד כי למדה גם עברית. הדבר הזה קרב עתה את לבות שניהם, לב העלמה העשירה, שנתחנכה באנגליה, ולב יוסף היתום מעיר מדמנה. כשרונותיו לומרה ולמדו עתה בבית־השיר (קונסֶרְטוריום) נתנו לו את האפשרות להגיע אל ההיכל, אשר בו ישבה העלמה. אך אחיה עזין את הבן־בלי־שם, האוכל לחם חסד, והוא אומר להוציאו מן הבית. הדבר הגיע לידי מלחמת־שנים, שבה מת אחי־העלמה ויוסף נפצע מפצעים אנושים. לפני צאתו למלחמת־השנים שלח אל אהובת־לבו את תולדותיו אשר כתב ועל פיהן נודע לה — כי הוא אחיה, בן אביה, אשר בבואו לאמריקה שלח מכתבים לאשתו ולא קבל כל תשובה ממנה. אחר־כך נודע לו כי מתה ונשא אשה אחרת. כאשר פקח יוסף היתום את עיניו אחרי חלום נורא של כמה ירחים מאז בא כדור־העופרת אל בטנו מצא על יד מטתו את אחותו, בת אביו, אך את אביו לא מצא עוד בחיים. כי מת מרב צרה ויגון כראותו כי שכל את שני בניו. יוסף יצא אז לארצות אחרות, ללכת הלך ונסע בהן, פן ישכח את מכאובי נפשו.

בחלק הרביעי מ"התועה בדרכי החיים" אנו נמצאים בפריז, בכריסל ובברלין. הימים ימי מלחמת צרפת ואשכנז ו"התועה", אשר ראה הרבה בימי חייו והתבונן הרבה לחיי ישראל בארצות שונות, הגיעה עתה שעת־הפשר להתבונן גם אל חיי העמים. הוא מתבונן בהם בשעה של תסיסה ומכיר מה זאת ההשכלה, אשר בה יתפארו יושבי אירופה המערבית, עד כמה חיצונית היא ההשכלה הזאת. בדרך זו הוא בא גם לידי מחשבות על ההשכלה של ישראל, שהוא רדף אחריה. הוא בא בדרך הלוכה גם לרומניה ושב אחר־כך לארץ מולדתו, רוסיה, וראה עד כמה מעטה היא התועלת שיש להפיק גם מן ההשכלה, לעזור בה ליהודים. ראה ראה שם גם את פרי ההשכלה, שהתרחבה בינתיים, והנה לא כעץ כן פריו. דבריו הם עתה "קינים, הגה והי". הוא התנחם עוד בבתי־ספר אשר יקימו לישראל, שבהם ימצא מחסה רוח ישראל ותורתו וההשכלה לא תהיה רוח חיצונית וחילונית בלבד. זאת היתה הלהבה שהתלקחה ועלתה טרם יכבה הנר. אז בא קץ ל"התועה", שראה עוד את רעו גדעון, אשת היה למופת לו בימי־נעוריו והיה מופת עתה לרבים בחכמתו, נושא לאשה אל אחותו, האחת שנשארה בכל המשפחה. "התועה" עצמו חדל מאז לתעות. הוא הלך אז — הלך ואיננו.

קסג. בפבולה של „התועה בדרכי החיים” יש מפבולה זו שבספוריו של אברהם מאפו. יסוד הספור הוא זה שב-אהבת ציון” וביתר ספוריו של מאפו. כי היושר נדח מכסאו ונדחה מפני רשע ורהב (יוסף ואשתו אסתר נדחים מפני אכירע ואיזבל אשתו) והגבור הראשי, בן הנגידים, תועה ונודד בעולם ואין איש מכיר בו. ואף אינו מכיר בעצמו זמן רב (כאמנון ב-„אהבת ציון” וכאליפלט ב-„אשמת שומרון” ומעין זה גם נעמן ב-„עיס צבוע”). אך בלב יוסף היתום מעיר מדמנה „התועה בדרכי החיים”, חיה גם תשוקה לנדוד. רוצה הוא לראות את החיים הממשיים ולנסות בעצמו את החיים האלה. חייו אין בהם כלום מן השעשועים. הוא עובר בעצמו דרך כל מדורי החיים ומבשרו יחזה אותם. החליפות והתמורות, שהוא אוהב, אינן חליפות ותמורות דמיוניות, שעשועים נפשיים, אלא מדרגות-חיים הן, שעליהן הוא צועד בדרכו, נסיונות-חיים, שבהם הוא מתנסה. הא גבור ספורו והוא הכותב את ספורו. קרוב הוא מאד אל ספורו. קרוב יותר מדי, עד כדי חסר כל מרחק, המכשיר אותו לראות את הדברים מתוך פרספקטיבה ידועה, אך זה מכשיר אותו לראות אותם בכל גסות קויהם, חמירותם וממשיותם. זה המכשיר אותו לראות בחיים רק רשע, כל מום רע, לראות אותם כראות המוכיח, בעל-המוסר. כל יופי חיצוני לא יוכל לעורר את עיניו וכל יופי פנימי לא יוכל למשוך את עיניו, עיני אדם הסובל בעצמו מכל מכשול, הוא מבקש רק יושר, צדק, וכשהוא מבקש אותם ואינו מוצא, אז הוא רואה בכל תחבולות, מזמות-און, ולגן המעשים, שהוא מספר עליהם, הם ללב ריאליים, ריאליים ביותר, אך החוטים הפנימיים, שהוא מגלה בתוך המעשים, אלה שהם נעשים ונמשכים על-ידיהם, הם פנטסטיים, פרי המצאה שכלית, דמיונית. כן מחברות הן היריעות של הרומן אחת לאחת בדרך דמיונית-שכלית.

מן הפרטים של הספור דן המספר תמיד על הכלל – גם בזה יש מן הדרך הריאלית ביותר. הדרך הקרובה להיות מדעית, לדון מן הפרט על הכלל – ונוצר לו כלל גדול של אנשי ערמה, תחבולות, עושי כל תועבה. מנשה הוא ההגשמה של כל מעשי התועבה יחד שבספור. הוא העושה את מעשה אכירע, יהויריב ועוד. יש דמיון בין מנשה של סמולנסקין ור' צדוק של מאפו – סמולנסקין גם עשה את סמל הקנאה הזה כמי שמוצאו לא מבני-ישראל הוא, כמו שעשה מאפו לר' צדוק (ראה למעלה, סעיף קליד) – אך עולה מנשה על ר' צדוק במעשי-תועבותיו, והעיקר בתחבולותיו. הוא גם העושה את כל מעשי התועבות שלו בידיו, בלי עזרתו של לוי, השמש של ר' צדוק.

סמולנסקין האשים את מנשה יותר מאשר האשים מאפו את ר' צדוק. אין הוא רואה אותו כראות החוזה-המשורר את האדם – כחיון או מראה, – אלא כראות המוכיח בעל-המוסר, סמולנסקין רואה ומראה בעיקר את מעשיו של מנשה.

את פעולותיו, והוא דן אותו על-פי אלה. אין הוא אף מסתכל הרבה בפני גבוריו ורואה אותם תמיד, כמו מאפו. הוא מסתכל ורואה רק את מעשיהם. מלבד מעשי הצביעות, הזדון והרשע ועוד, שהוא מציג לראוה בספור, מראה סמולנסקין בגם את מעשי האיבה והשנאה להשכלה. בשלשת החלקים הראשונים של „התועה בדרכי החיים” הרשעים כלם הם אויבי ההשכלה. בשנאה להשכלה רואה סמולנסקין מעין מפתח לכל מעשי הרשע והרע. בכל אפן יש קשר מתמיד בספור בין הרע ובין האיבה להשכלה. האויב להשכלה—אותו רואה סמולנסקין בשלשת חלקי הספור האלה תמיד גם רשע ורע. הוא מגלה בו תמיד את הצד הרע. בספוריו של מאפו יש לפעמים הבנה ללכות האנשים השונאים את המשכילים וההשכלה. לא כן ברוב חלקי הספור הזה של סמולנסקין, שנכתב בתקופה הראשונה, ובשאר הספורים של אותה תקופה. הוא מדבר רעות באויבי ההשכלה; רואה בהם כל היום רעות. רק אלה מאנשי הדור הישן שאינם מתיחסים באיבה אל השואפים להשכלה ומקרבים את יוסף היתום מעיר מדמנה — רק את אלה רואה סמולנסקין גם ימים.

סמולנסקין כאילו אסף וקבץ בספורו זה את כל חטאות בני-ישראל בימיו בכל מקומות מושבותיהם. הוא מדבר ביחוד משפטים הרבה את „התקיף” בליטה, הפורש ממשלתו על כל ופוסע ברגליו על ראשי הצבור (מנשה). ואת „החסיד” הערום, העושה גם מעשי נכליו כאילו לשם שמים (יהוירב). אלה הם שעכבו בעיקר את מעשי החפש וההשכלה והיו למכשול על דרך המשכילים. המשכילים בחלקים הראשונים „התועה בדרכי החיים” הם בודדים מאד, נחבאים, מסתתרים. בספורי מאפו, שיש בהם הרבה מכח החזיון והדמיון, יש עולם מלא של השכלה ומשכילים. מאפו, איש-היופי, כאילו בקש תמיד לפלג את האור והצל ולחלק אותם במדה. הוא הטיף תמיד טפות של אורה גם לתוך החשכה העבתה ביותר. אולם לא כן סמולנסקין. „התועה בדרכי החיים” אנו צועדים הרבה תוך החשכה, ורק אורות בודדים, רועדים ונחבאים מאד, מתגלים לנו פה ושם. החזיונות בספור שם הם לרב חזיונות בלהה, הבהלה הגדולה, שסמולנסקין מבהיל בה תמיד את הדורשים להשכלה, הוא דבר המסרם לצבא, דבר שה„קהל” נהג אז, בימי נעוריו של סמולנסקין, לגבי פושעים ואנשים קלי-דעת. המקומות בספוריו של סמולנסקין, שבהם הוא מתאר שלילת החפש מאנשים חיים והמסרם לצבא כמעט לכל ימי חייהם, ביחוד דבר המסר לצבא ילדי הודים בימי ניקולי הראשון, הם מן החזקים ביותר בספורי סמולנסקין. מלבד מה שחזה סמולנסקין את הדבר הזה בימי נעוריו, בהלקח אחיו, נער קטן, מזרועות אמו ואבד לנצח (ראה למעלה בביאוגרפיה), וזה עשה עליו רשם לא ימחה בכל ימי חייו, הנה מצא המוכיח שבו מקום להוכיח בזה את אכזריותם

של יהודים, שעשו כן לאחיהם בני עמם, והנלחם לחפש ראה בזה את שלילת החפש הגדולה ביותר.

בפרקים האחרונים של החלק השלישי מתאר סמולנסקין את היהודים מחוץ לתחום המושב במזרח אירופה – וגם אותם הוא מוכיח על עמדם למכשול על דרך ההשכלה והחפש. רק בחלק הרביעי, שנכתב כעבור שנים, כשסמולנסקין כבר שב מדרך ההשכלה, – בו הוא רואה אחרת. בו הוא רואה את ההשכלה הזרה, המתפרצת לבתי ישראל ועושה במ שמות. הוא מוכיח שם את המשכילים על השכלתם הנכרית. רואה הוא שם בכלל את מומי ההשכלה, – ולכן יש ענין לספור גם במכתבי „התועה“ מבירות העולם בשעת המלחמה בין צרפת ואשכנז, שהוא רואה ומראה בהם את משר ההשכלה – וספור „התועה“ נגמר ב-מקום מנוחה“ שמצא „התועה בדרכי החיים“, בבתי-ספר ליהודים ובתי-מדרש שהוא אומר לבנות לישראל.

בספורי מאפו, הקרובים עוד לאגדה, מתחילים החיים תמיד עם גמר הספור. היושר נוחל את נצחונו האחרון על רהב, ואז מתחלת חדות-החיים והשמחה במעון הנאהבים. לא כן בספוריו של סמולנסקין, הקרובים אל הספור הריאלי. הנצחון הוא גם פה, לפי דרך ספורו של מאפו, על צד היושר, אך הישר בכל-זאת מת. עם גמר דרכו של „התועה“ נגמר הדרך לפניו, מן הבטחון הגמור והאמונה בטוב שבספורי מאפו אין בספוריו של סמולנסקין.

קסד, מעין „תועה בדרכי החיים“ מתאר סמולנסקין גם בספור „קבורת חמור“ („קבורת חמור או מדחי אל דחי“), שחבר אותו והדפיסו אחרי „התועה“. סמולנסקין לקח קוים מדמות הגבור של „התועה בדרכי החיים“ וארג מהם את דמות יעקב-חיים, גבור הספור „קבורת חמור“. גם יעקב-חיים אוהב חליפות ותמורות, אך לא למען יראה את החיים בחליפותיהם, אלא לשם התמורות עצמן. יעקב-חיים הוא טפוס של בעל-כשרונות וקל-חיים וסמולנסקין מראה מה עלה לו לבעל-כשרונות זה ברחוב היהודים הסגור מבחוץ ומבפנים.

תכן הספור „קבורת חמור“

יעקב-חיים נולד בעירה קליש, אביו היה איש מוזר בדרכיו, לא ירא-אלהים ביותר ובלתי-מאמין בשדים וברוחות, כאשר מטה ידו היה לקובר-מתים. הוא חנך את בנו ללא-פחד מפני רוחות רעות, ולכן הרהיב הנער בנפשו לבוא בלילה לבית-הקברות, אשר היה נוכח בית-התפלה, ושם קרא בקול איום להרגיו לב הבאים להתפלל בהשכמה. לנער הזה היה צר המקום בעירו, כי אף אם ידעו כל בני-העיר כי לב מבין לו רדפוהו כלם ויבזוהו ולא נתנו לו חנינה, ולכן במות אביו, והוא

אז בן עשר, מצא מפלט לו ב"ישיבה": אך לא ארכו לו ימי שבתו שם, כי עשה דבר-בליעל למשיגה בחרות אפו בו על אשר הכהו ויתנפל עליו בלילה והוא עטוף סדין לבן ויריע באזניו השנה אתה מת", ומהפחד הזה נפל המשיגה למשכב וחלה. כשהדבר נודע בעיר, כי יעקב-חיים עשה זאת, ברח מן העיר ובא לישיבה בכשולה. שם נשאו פניו, יען כי היה בעל כשרונות טובים וראש-הישיבה אמר עליו, כי בהיותו לאיש יהיה רב גדול ביותר — או אחד הכהנים הגדולים בהמירו דתו. אף כי אהב יעקב-חיים את השחק וההוללות אהב גם את התורה והדעת ויהגה בהן בשום לב. הוא מצא חפץ גם בשפת המריגה ובחשבון. שלמדו אז ב"ישיבה" על-פי פקודה עליונה של הממשלה, ולכן התגרו בו הנערים והשתמשו כדברים שאמר עליו ראש-הישיבה לקרוא אותו בשם "הפמר הגדול". על-כן עזב את ה"ישיבה" ובא ללמוד בבית-התפלה אשר לחברה קדישא. שם גנב פעם אחת, מאהבת ההתהוללות את התופינים השמנים אשר הכינו לסעודת החברה קדישא ונגזר על הגנב להקבר קבורת-חמור. מחוץ לגדר, אם ידע מי הוא, ונכתב הדבר בפנקס החברה. הדבר נודע אחר-כך ובינתיים ברח יעקב-חיים, למען לא ימסר גם לעבודת-הצבא, כדון "פושע". הוא בא לישיבה אחרת וישב שם שנים אחדות על התורה, עד כי היה אחד התלמידים המצוינים ביותר בישיבה. הוא לקח אחר-כך לבית גציל-שמך?ה בכשולה, מי שהיה גבאי ראשון של החברה קדישא, בשעה שיעקב-חיים שלח ידו בתופינים, להיות לחתן לאסתר בתו. והי ממחרת החתונה ונודע הדבר לגציל-שמריה, שהיה גם עס-הארץ גדול, כי חתנו הוא זה שגנב לפנים את התופינים ונדון להקבר קבורת-חמור. הוא דרש ממנו עתה לתת גט לאשתו ויעקב-חיים ברח מעירו. בדרך נפגש במלון עם אחד מאנשי שלטון הממלכה, שהתפלא למצוא בעירות התחום איש יודע לדבר היטב בשפת המדינה. יעקב-חיים לזה את ה"שר" במסעותיו הרחוקים, ובשובו משם היה השר לשר-פלך בעיר מאפליה ובידו היה השלטון על העיר כשולה. הוא אמר להשיב ליעקב-חיים את אשתו בכח השלטון, אך יעקב-חיים בחר גם הפעם בדרך ההתהוללות. הוא בא לעיר כשולה במרכבה, שנתן לו שר-הפלך, ושני מלווי עמו, ובכוא הלילה עטף יעקב-חיים תכריכי-מח וזקן גדול לבן הדביק אל לחייו ועמד ליד הדרך שבה עבר גציל-שמריה בלילה — לילה-סליחות הראשון היה אז — לבית-התפלה, וכאשר התקרב אליו קרא בקול גורא, כמו ממעמקי-שאו! : גציל-שמריה, השנה אתה מת! — חטאה גדולה חטאת בהפרידך בין איש לאשתו, אשר שניהם יתומים, ואני, אבי יעקב-חיים, באתי אליך להזהירך כי תמנה להשיבו אל אשתו, בעיר גמלה חמצאנו; ואם כזאת תעשה אתפלל בעדך אל אלהים ויאריך ימך". את גציל-שמריה אחזה פלצות והתעלף מפחד. גם חלה מאד ונפל למשכב. כאשר וקלה מעליו מחלתו צוה למהוק מן הפנקס את חרפת יעקב-חיים ולהשיבו לביתו. הוא שב אל העיר בכבוד גדול והיה

עתה לקדוש ונערץ, כי מן השמים נלחמו לו. גציל-שמריה כתב צואה ויתנהו לראש ביתו, ובהודע בעיר, כי יודע הוא שפת הארץ נתנו על שכמו גם משרת סופר-הקהל. עתה החניפו לו כל בני העיר, וביניהם גם יִבְדֵּן ה, איש עשיר ובעל-עצה, אשר כל בני העיר קראו לו "חכם מדינה". הוא היה אלמן מאשתו בשעה שיעקב-חיים בא בפעם הראשונה כחתן לבית גציל-שמריה ונתן עיניו באסתר היפה, שנשאה ליעקב-חיים. כשיעקב-חיים ברח מן העיר יצא הוא לבקשו ובידו כסף להציעו לפניו, כי יתן גט לאשתו. אך הוא לא מצאו, וכששב יעקב-חיים לביתו בכבוד גדול התקרב אליו ולקח את לבו בהרבותו לו כבוד ותהלה ובשאתו את שמו על שפתיו כאיש אשר אין כמוהו בדורו. יעקב-חיים פתח לפניו את לבו וגלה לו, כי הוא הוא אשר התעטף בתכריכי-מת והבהיל את גציל-שמריה. כמו כן גלה לו, כי יש בדעתו להפיץ את אור הדעת בין אחיו וכי בלכתו למסעיו עם השר התגאל בפתבגם. זכדיה גלה מיד את הדברים בקהל ויעקב-חיים נדחה ממקומו, גם גציל-שמריה שנה את צואתו והניח את כל הונו במתו בידי ראשי-הקהל. יעקב-חיים בקש עתה נקמה בעניו וסבלו והלשין על בני-העיר, כי סוחרים הם בסחורות שהובאו מחוץ בלי מכס, ורבים מבני-העיר הובאו בכלא. ראשי-הקהל גזרו עליו אז חרם. אשתו מדברת על לב יעקב-חיים, כי יחזור בתשובה ויפס את הקהל. הדבר היה קשה מאד על יעקב-חיים, אך הוא התרפס ובא לבקש שלום מהקהל. אחדים ממנהלי הקהל, ביניהם גם ראשי-הקהל, רצו להושיט לו יד עזרה, אך זכדיה הפריע בדבר. רק אם המלשין יגרש את אשתו, אז יחזירו לאשתו את הנחלה של אביאמה ואת הרשע יתנו למשסה. לו אין חנינה. העני התגבר עוד בביתו של יעקב-חיים והוא ישב באהל דל מכל אהלי האכרים הדלים וגם בלבו גברה המרירות ורגשי הנקמה התגברו גם הם והתרחבו, עד כי לא עזרה אשתו עוד כח לעצור בעדם. בינתיים קרה עוד כי ענשו בעיר חוטא וחוטאת, בחור ובחורה, קרובים, שיש אומרים כי נשקו זה לזה. הבחור היה בן הצובע בעיר וגודע ביפיו ובתאר פניו, אשר לפי דברת בני העיר לא כתאר איש ישראל הוא, והבחורה היתה בת אחותו, יתומה, אשר גדלה בבית הצובע. את שני אלה הובילו בפומבי רב לחצר בית-הכנסת, שניהם לבושים שקים משוחים בזפת ומכוסים גוצות ומגבעת גבוהה על ראשם וגם היא משוחה בזפת ומכוסה גוצות וידיהם אסורות בחבלים. כל הדרך רצו אחרי הבחור נערים למאות וקראו בקול: בעל חטא! וכחצר בית-הכנסת שמו ההנערים הגדולים מחצלת על ארבעה מוטות-עץ והעמידו את החוטאים תחת החפה ויתרועעו וישירו בקולות מקולות שונים ויסדרו להם קדושין בלעג וקלס וכל העם עומדים ורואים וקוראים בקול: מזל רע! מזל רע! הנערה חלתה ומתה כעבור ימים אחדים, ואז נשבע הצובע להנקם מהעיר ויושביה. עוד אנשים אחדים היו בעיר אשר בקשו נקמה מאת אנשי העדה. הם התאספו יחד בשעה מאוחרת בלילה בבית-מרוח אשר לאכרים מעבר לנהר,

ושמה אמר גם יעקב־חיים לבוא. הוא הלך שמה בלב מר, כי רחם על אשתו, אשר לא רצתה כי ילך בדרך זו, אך דרך תשובה לא מצא. בדרך נסגש עמו אחד האכרים, שהיה שכור מאת זבדיה, אשר ידע על־דבר המועצה בבית־המרוח. האכר הזה רצח את יעקב־חיים ואת גויתו שם בשק והשליך אותה אל הנהר. בצאת יעקב־חיים מביתו בלילה הרגישה אסתר בדבר והלכה אחריו למנוע אותו ממעשה־רע, וכשהלכה ולא מצאה אותו עלה בדעתה כי נסע לידידו שר־הפלך, וכשאמר לה בעל־עגלה, כי אמנם כן הדבר, נסעה גם היא שמה. שר־הפלך קבל אותה בסבר פנים יפות, כאשר ידידו, ונתן לה כסף למחיתה במשך זמן שבתה בעיר־הפלך וגם כשחזרה לעירה, גם שליח מיוחד שלח לבקש את יעקב־חיים ולא מצאו. רק לפני הפסח, בשעת הפשרת שלגים, כשהדיגים באו לצוד דגים בנהר לכבוד החג משו מן המים את גוית יעקב־חיים, שנקברה קבורת־חמור. אסתר הלכה אחר־כך לבקש מאת הקהל את נחלת אבי־אמה, אשר לה היא, אחרי אשר יעקב־חיים, שאותו העביר אבי־אמה מנחלתו, איננו עוד. זבדיה עמד לה גם הפעם לשטן ולא רצה להשיב לה את הנחלה. מלב התמרמרות הקשיבה אסתר לעצת שר־הפלך ועזבה את דת ישראל.

בספור הזה, ששטחו איננו גדול כשטח של „התועה בדרכי החיים“, סמולנסקין הוא יותר ריאלי. קרוב הוא בו יותר אל החיים הריאליים, הממשיים. חיריעות של הספור אינן כל־כך רבות ושונות, ולכן לא היה צריך להשתמש הרבה בכח־הדמיון שלו לחבר את חיריעות אשה אל אחותה. בספור זה גם השתחרר סמולנסקין מן הפבולה האגדית שבספורי מאפו, שהיושר נוחל בה תמיד את הנצחון האחרון. הפבולה של הספור הזה היא ריאליית יותר מדי. יש בה מן המקרה שקרה. בתחלת הספור יש מן הציור החריקי, המלא אירוניה, זה המתאים עם רוח הספור הריאלי והולם אותו. אולם עם הרדיפות, שרודפים בעיר את יעקב־חיים, מתגבר בסמולנסקין המוכיח ומטיף המוסר והטמפו של הספור מתרומם גם הוא ונעשה דמיוני ופתיטי. יכלתו הציורית והאמנותית של סמולנסקין גדולה היא לפרקים בספור זה מאשר בשאר ספוריו, אבל האחדות האמתית חסרה בו — עוד יותר מאשר בשאר הספורים.

קסה, בהתועה בדרכי החיים ובקבורת חמור, תאר סמולנסקין את התועה העברי בתוך דרכי בני עמו. מתאר הוא בהם את חיי בני־ישראל בעירותיהם או בתוך הסביבה הדתית שלהם גם מחוץ לעירות האלה. בגאון ושב־ר, שחבר אחר־כך, הוא מתאר את חיי בני־ישראל כשהם יוצאים מתוך הסביבה הדתית שלהם אל רחבי העולם הגדול. גם בספור זה הוא מתאר לנו תועים בדרכי החיים, אך תועים לא על פני דרכים סלולות, שהם יודעים

ומכירים אותן. האנשים האלה, שהיא מתאר אותם ב"גאון ושבר", חיים על-פי מה שיעלה להם הגורל. הם מצליחים לפרקים מאד ועולים לזמן, אך יורדים בסוף. "גאון ושבר" היא קבוצת נובילות מחיי אנשי הבורסה היהודים באחת מבירות אירופה, שסמולנסקין מצא להן מסגרת אחת – זאת המסגרת, שהשתמשו בה כבר רבים לפניו, להביא מספר אנשים למקום אחד ולתת בפי כל אחד ספור ידוע. הספורים ב"גאון ושבר" הם בכל-זאת כעין ספור אחד. בחלק מן הספורים יש גם מעין חבור והמשך בין ספור לספור, רק שההמשך איננו המשך ישר אין המשך ישר לחיים האלה של משחקי-גורל, לחיים של עליות וירידות, לחיי אנשים שקפצו לתוך סביבה שאין להם עמה כל חבור. אין קרקע אחד לחיי האנשים האלה והחבור שבחיהם הוא חיצוני. רק מסגרת חיצונית של חברה וסביבה מאחדת את חיהם. רגש יפה עורר את סמולנסקין לחבר את הספור הזה כשורה של ספורים.

בראשית הספור מתאר סמולנסקין את מהומת הבורסה, את השבר הגדול שבא פתאום על הבית, אשר בו שררו רחבת-החיים ועלייתם. בן-לילה נהפכו עשירים לעניים ואנשים בוטחים היו לבורחים. כל אחד בורח על נפשו, נמלט כל עוד נפשו בו מן המהפכה, אך בהמבורג, עיר החוף, שממנה יוצאים לאמריקה, הם נפגשים ופנים אל פנים הם נפגשים באניה. שם הם מספרים זה לזה ספורים, המתארים את דרכי-החיים של בני-אדם, שהוטלו פתאום לתוך ים-החיים והגיעו לחופים אשר לא דרכה עליהם כפ-רגל אבותיהם ואבות אבותיהם. הם חיים שם כתועים, חיים שם על-פי מקרה, ובבוא מקרה אחר הם נסחים משם ואובדים בתוך קצף הגלים. את חיי התועים החדשים האלה ידע סמולנסקין פחות מאשר את חיה התועים הישנים והוא הצליח פחות בתאורם. התאור של התועים האלה מתרומם ומגיע לפעמים למדרגה ידועה, בשעה שסמולנסקין מתאר את התועים בזמן שבתם עוד בבית-המדרש ובעירה שלהם ובזמן הלחמם עוד בסביבה זו שלהם. גם בספור "גמול ישרים" נתן סמולנסקין תאור של תועה בדרכי החיים – תועה מחוץ לתחומי המושב של בני-ישראל, בסביבה זרה ונכריה הנושא הוא זה של "הגמול", הספור הראשון של סמולנסקין, המתרגם ברובו, אך כאן העמיק סמולנסקין הרבה את חיי הנפשות והרחיב את היריעה עד כדי רומן שלם. הנותן לנו ציור מן התנודה הנפשית והתנועה של המשכילים היהודים הצעירים אחרי שכבר באו והגיעו לידי השכלה.

תכן הספור "גמול ישרים":

אָמִיִּל, בנו של המשכיל העברי מאוסטריה שבא לפולניה, להיות מפקח על נכסי אחד האצילים הפולנים, התקרב אל הסביבה הנכרית והיה קרוב לה. אהוב היה על האציל הצעיר, שחי בפריו וספג אל קרבו את הדעות על-דבר החפש והאווה

בין כל בני־האדם. ביחוד היה אהוב על אֱלִישָׁע, אחות האציל, שישבה עמו בתוך האחוזה. בפגישה של אמיל, שהוא נפגש בבית האציל עם הסביבה הפולנית, הוא נתקל בשנאה גזעית רב־תימים. הוא נסתבך שם גם ברשת של קנאה, שקנא בו ביחוד אציל עני ומספּק, שלטש עינו לאלישבע ורכושה. האציל הזה פתח גם נערה עבריה, חביבה על אמיל, והביא אותה לבית־נזירות קתולי ושם המירה את דתה. כל הדברים האלה מרחיקים את אמיל מן הסביבה הזאת ומקרבים אותו לסביבה היהודית, ביחוד כשנמצאו בעיר, בין היהודים הרחוקים מהשכלה, ראש־ישיבה שבימי נעוריו נטה להשכלה ואיננו קנאי ובחור אחד בישבה "משכיל" עברי, היוצא ונכנס בבית אביו של אֱמִיל, וכל בני־הבית מחבבים אותו. את הבחור הזה, יִשְׁעִיָה שמו, הכניס אביו של אמיל עתה לביתו, שילמד את בנו עברית. ישעיה ואמיל היו בדרך זו לרעים נאמנים. אולם בא דבר, שהוציא את אמיל מעולמו של הבחור העברי וקרב אותו שוב לחברה הפולנית. התחילה תנועת המרד הפולני ואמיל נמשך אחרי התנועה הזאת. כדי למשוך אחרי התנועה הזאת גם את הבחורים היהודים שבעיר גלה אמיל את סודו גם לישיעה, וישעיה, אשר רצה להגקם מן הפולנים, שלקחו לבית־הנזירות את הנערה העבריה, מָרָם, אשר אהב, ולא נתנו לאביה אף לגשת אליה והכו אותו ופצעו את גופו כשנסה לעשות זאת, גלה לממשלה הרוסית, כי בית־הנזירות הוא קן למסתרי המרד וכל הנזירות גרשו משם וגם מרים שבה לבית אביה. הוא ברח לעיר־המלוכה, אך הביא בזה סכנה על אֱמִיל, שהמורדים הפולנים רצו לשפוט אותו משפט־מוות, כי גלה את סודם לישיעה, אף כי עשה זאת בידעתם. האציל מציל את אמיל, אך אורבים לו אחרים, ביחוד האציל המקפּק, אשר ראה אותו כמכשול על דרך אשרו ועשרו בקרבתו לאלישבע. האציל הזה ורעו עוסקים בזיוף שטרות הממלכה הרוסית, להעשיר בזה את קופת המורדים על חשבון אוצר־המלוכה. ואמיל היה רואה־חשבון מטעם המורדים על הקופה הזאת, והנה מצא כי הם גנבו מן השטרות הטובים שבקופה, שנחלפו במוזיפים, ושמו בכליהם. הוא דורש מהם משפט והם רוצים להגות אותו מן המסלה והאציל המקפּק יורה אליו מן המארב. הוא החטיא את המטרה ואמיל תפס אותו והביאו למשפט המורדים. אמיל גם עלה אחר־כך למרום־המדרגה והיה למפקד צבא־המרד במקום האציל הפולני, אשר נקרא לבוא לפרוץ כאשר גבר צבא־הממלכה על חיל המורדים בא עם צבאו לאוסטריה. הוא השתתף אחר־כך במלחמת האוסטרים עם הפרוסים. באוסטריה נפגש שוב עם האציל הצעיר ואחותו, שגם נפשה נקעה מבני עמם, עלילותיהם ומומותיהם. אלישבע באהבה את אמיל התקרבה אל היהדות. היא נתגירה והיתה לאשת אמיל. זה היה גמול הישרים, שהצליחו להתגבר על כל העלילות והמזמות, אשר שתו להם מסביב אנשי־המזמות מבין הפולנים. גז הורי אמיל, שנשלו מבתם ומקומם באחוזה, שבים

אליהם בעזרת ישעיה, שהיה לעורך־דין מפורסם בעיר־המלוכה. הוא נושא עתה לאשה את צפורה, אחות אמיל, שבהיותו בחור־ישיבה בשתוקי, עיר מושבו של אבי אמיל, היתה נערה קטנה ואהבה את חברת הבחור הזה, שבא לביתם. האמללה מבין בני־החבורה היא מְרִיָם, בת החרדים, שפרשה בשעתה להשכלה נכרית ולא רצתה להנשא לבחור־הישיבה ישעיה. היא הלכה אחרי מֶאֱהָבָה הנוצרי, שעזבה תיכף. ראה ראתה עתה בגדולתו של הבחור ישעיה ובפרסומו הגדול בין המשכילים — ועיניה דולפות מתוגה.

הטפת־המוסר והתוכחה מתגלית הרבה בספור הזה של סמולנסקין, ספור גדול, בן שלשה חלקים. שפרקים רבים ממנו חסרים לגמרי את הציור ויש בהם רק דברי התבוננות והסתכלות בחיים ודברי התעוררות ומוסר־השָׁקֶל. בספור זה, שסמולנסקין תאר בו את החיים שלא ידע היטב, חיי היהודים בתוך סביבה זרה והחיים בתוך הסביבה הזרה הזאת עצמה, נתן לדמיונו מקום הרבה לדמיונות ולהזות. הוא שב בספור הזה אל הפבולה הדמיונית של מלחמת היושר והרהב, הנגמרת בנצחון היושר. הפעם הנצחון הוא גם שלם. — לא כמו ב־התועה בדרכי החיים (ראה למעלה, סעיף קס"ג). בספור זה יש הרבה אִי־דִּיאָלִיזְצִיָה של ההשכלה היהודית ומתגלית גם נטיה גדולה לאידיאליזציה של היהדות. סמולנסקין נוטה ליצור בספור זה גבורים אידיאליים.

ב־הירושה, הספור הגדול האחרון של סמולנסקין, שפרקים ממנו נדפסו אחרי מותו, אמר, כנראה, סמולנסקין לתת את התועה החדש בדרכי החיים, זרחה בן יחזקאל, המשכיל העברי שנולד בארץ רומניה, עובר בקרב ארצות אחדות, חי בתנאים שונים ומקרים שונים ומשונים עוברים עליו. בימים שבהם כתב סמולנסקין ספורו זה כבר נטה הרבה מדרך ההשכלה ונוטה הוא לראות את מגרעות האנשים שדומה כאילו בחרו בחיי השכלה. אך גם משכילים אידיאליים הוא נותן בספור. אלה הם המנצחים ונוחלים את הנצחון האחרון. הנצחון הוא בספור על צד היושר, שרהב נלחם עמו ורוצה לקחת ממנו את הירושה הגדולה שנפלה לו.

בספורי האחרונים של סמולנסקין, שהם דמיוניים יותר מן הראשונים, — ב־הירושה יש ספורי נפלאות ומעשים שבדומה להם יש למצוא רק ברומנים ההמוניים — הוא שב אל הנושא הדמיוני של הספור העברי על־דבר מלחמת יושר ורהב — והנצחון הוא תמיד על צד היושר. נצחון זה הוא גם נצחון שלם בספוריו אלה, כמו בספוריו של אברהם מאפו לפניו.

בנקם ברית, הספור שכתב אותו סמולנסקין בתקופה האחרונה ביותר — בעמדו באמצע חבור ספורו הגדול הירושה — הוא מתאר את התועה השב אל דרכי חייו, המשכיל החדש שב בו אל עמו ולאומיותו. את האפילוג הזה לכל

ספוריו כתב סמולנסקין בשעה שהוא כבר שב לגמרי מדרך ההשכלה. הספור הזה, שבפרקו האחרון הוא מצטין בלבביות רבה ובפתוס של אמת, איננו שִׁיך עוד לספורי ההשכלה.

קסו. מלחמת ההשכלה היא לסמולנסקין המיסר והמוכיח מלחמת המוסר. המלחמה היא קשה, מלאה רגעים טרגיים רבים, פְּתִיטִיִּים, נִשְׁגִּבִּים. בעין אחרת רואה מלחמה זו ומסתכל בה מספר אחר בימיו של סמולנסקין, המספר הקרוב ביותר אליו, שכאילו מלא צד פגום ביצירתו של סמולנסקין והשלים אותה, ולכן היה חביב עליו מאד ומשך את לבו מאד. המספר הזה הוא מ. ד. בְּרַנְדְּשֵׁטֶר, כּוֹכֵב־הַלֵּי, בעל הגון המיוחד, בהיר למראה, שלוח את סמולנסקין מאז עלה "השחר". הוא היה איש הצחוק היפה, נוטה מן הנשגב אל המגוחך. גם הוא היה מלוחמי ההשכלה בדרך הספור, אך ספורו היה קל, קצר ללב, וחד, מלא רגעי גחוך ושחוק. לא את הצד הרע באלה שנלחמו בהשכלה הוא רואה, אלא את הצד המגוחך שבהם.

מ. ד. בְּרַנְדְּשֵׁטֶר הוא יליד ההשכלה הגליציאית (נולד בשנת תר"ד בעירה בריגל, הסמוכה לעיר טרנוב בגליציה, להורים אמידים, שבקשו לעשותו לרב בישראל וחנכוהו בדרך זו. בשנת ה'ט"ז לימי חייו נשא אשה ובא לבית חותנו העשיר בטרנוב ושם נזדמן לפניו אחד המשכילים העברים ממורביה, שהדריכהו בדרך ההשכלה. נסיונותיו הספרותיים הראשונים מצאו להם מקום בכתבי־העתים העברים בגליציה ובכרך הראשון של "השחר" התחיל להדפיס את ספוריו, שנדפסו כמעט בכל כרך וכרך. הוא המשיך את עבודתו הספרותית גם אחרי שקיעת "השחר". ברנדשטטר חי כמעט עד סוף ימיו כסוחר עשיר בעירו והיה לב ימיו אחד מראשי־הקהל בטרנוב ושופט־אזרח בנית־המשפט המחוזי עם תא־הכבוד "היועץ הקיסרי". הוא מת בשנת תרפ"ח). הוא בא אחרי עֶרְטֶר (למעלה. סעיף ע"ט) ואחרי פֶּרִיל (למעלה, סעיף ע"ח), שהשפיעו עליו, ודורו לא היה גם דור ראשון להשכלה בארצו. ברנדשטטר כבר ראה בראשית דרכו, בתחלת צעדו על פני מסלת הספרות, גם את פרי ההשכלה. הוא ראה והראה גם את הצד המגוחך שבמשכילים. ולכן היה גם היחס שלו אל ה"חסידים" וה"רביים", שנלחמו במשכילים וההשכלה. מלא יותר "חנינה", הומור טוב. הוא ראה בעיקר את הצד התימים שבהם, המעורר גחוך ושחוק.

ברנדשטטר מתאר בעיקר את הבטלנות של המתנגדים להשכלה, את זרותם בעיני העולם. גם מעשי הרשע והפשע, שהם עושים לפעמים, נעשים מחסר ידיעה והבנה. ולכן המשכילים הם תמיד הגוברים עליהם. גוברים הם תמיד על־ידי זריותם וידיעתם. המצאה קטנה היא לפעמים בעזרתם — בספור "מרדכי

קיוויץ". בספור "נפלאות מעיר נ'יךטשוקקה" ועוד – להתגבר על אויביהם. וזה שעושה את האויבים הללו של ההשכלה למגוחכים. איזה משכיל יהודי שהיה לפקיד הממשלה ולבש בגד-שרד – בספור "צורר היהודים בעיר גריליב" – מבהיל ומפחיד את יהודי העיר הקטנה ועל-ידי המצאות קטנות הוא מתגבר גם על ההתנגדות שלהם להשכלה. הם כלם לגבו כילדים גדולים. גם הערומים שבהם הם תמימים.

ככה רואה ברנדשטטר ושוחק על אי-ידיעת החיים של היהודים בעירות ובערים. העוסקים ב"חסידות" ובתורה ובדברים בטלים, וגם על "משכילים" והרוצים להתמשכל הוא שוחק. שאינם תופסים את החיים ואינם זריזים ומזורזים, ונמצא שהחיים גוברים עליהם ועושים אותם לשחוק. אין כהומדיסט הרואה תמיד את הנחשל והנכשל; רואה הוא תמיד את התועה בדרכי החיים – וזה אשר קרב את ברנדשטטר ביותר אל בעל "התועה בדרכי החיים".

בספוריו של ברנדשטטר אין הרבה פתיטיות – איש השחוק איננו פתיטי, – ולכן ספוריו הם חדים ושלמים וקצרים. לגבי הספורים העברים של הימים ההם ספורו של ברנדשטטר הוא ספור אמנותי. באחדים מספוריו הגיע למדרגה אמנותית יפה.

קסו. ממספרי ההשכלה של ימי "השחר". הקרובים לסמולנסקין, יש עוד להזכיר את אלעזר שולמן (תקצ"ז – תרס"ד). מחבר שתי הביאוגרפיות החשובות של הינה וברנה (ממקור ישראל: "חא: וינה תרל"ז; "חב: ברדיצ'ב תרנ"ד) ו"שפת יהודית-אשכנזית וספרותה" (פטרבורג תרס"ג). אלעזר שולמן היה בעל ידיעות רבות, שהצטנן בהערותיו המדעיות, שיש בהן לפעמים מוצלחות מאד, וגם בספוריו היה איש ההערות. הוא תפס מצבים בודדים, מעוררי שחוק, של חיי ישראל בעירות ובערים. בספוריו הוא מעלה לפנינו לרב מדברים שונים מסוג המלמדים, השדכנים וכדומה מהעוסקים במלאכות שאינן נותנות חיים לבעליהן, או סתם אנשים בני "מזל רע", והם מדברים על עצמם לעורר בנו לעג לדרכי חיים אלה, הרחוקים מחיי אנשים משכילים. בספוריו נכרת ההשפעה של הספרות הרוסית בשנות הששים והשבעים למאה שעברה עם ציוריה מחיי "הבצות הנרפשות", ציורים הקרובים אל הפיליטון. ציוריו של שולמן הם לכל היותר פיליטונים, ולא תמיד מן המשובחים ביותר.

בימי ההתפתחות של הספור העברי נסה גם אברהם ב'ר גוטלוב (ראה למעלה, סעיף קל"ו), שהגיע כבר אז לימי זקנה, את כחו בספור. ספורו "קול רנה וישועה באהלי צדיקים", המספר קורות שנת תקפ"ח. היא השנה הראשונה אשר החלו לצבא צבא מישאל בארץ רוסיה ("השחר", שנה ששית)

הוא כעין פרק של חזכרונות מימי נעוריו. ימי ההשכלה הראשונה ברוסיה. בעלי ערך מיוחד. שפרסם אחר-כך גוטלובר (ב"הבקר אור" וב"האסיף"). הפעם נתן זה בצורה של ספור, שאין בו הרבה מן הבדוי, ולכן הוא עושה לשם יותר מרבים מן הספורים הבדויים, הבדויים יותר מדי, של ימי ההשכלה ההם. המשכיל הוא, כמובן, המנצח בהלחמו את כחות החשך הרבים שמסביב לו. שכלם שתו עליו לבלע אותו. כך ראה את הדברים המשכיל גוטלובר גם בספורו זה וגם בשני ספוריו שכתב עוד מחיי ההשכלה ברוסיה (אורות מאפל" וזהוהו בבני עניים" — שניהם ב"הבקר אור"). שבהם נכרת הרבה השפעת סמולנסקין עליו. אין בספוריו בכל-זאת מתנועת-החיים הרבה שבספורי סמולנסקין. אין ממלחמת-החיים הגדולה שבהם. הנצחון, שנחל בהם תמיד המשכיל, הוא נצחון קל. בלי מכשולים אין-קץ. בספוריו של המשכיל חזקן הזה, שנשא את דגל ההשכלה ברמה בירחנו "הבקר אור" בשעה שאור ההשכלה ב"השחר" של סמולנסקין כבר רעד וחרד לגורלו. נחל תמיד המשכיל גם את נצחנו הגמור והשלם.

קסח. ספוריו של גוטלובר נוצרו בעיקר לשם ההתחרות. שהתחרו שני הירחונים העברים באותו זמן, "הבקר אור" של גוטלובר, ו"השחר" של סמולנסקין. לשם התחרות זו משך גוטלובר לירחנו מראשית הקסדו מספר צעיר, מי שהבטיח או להיות המספר של התקופה. המספר הזה, ראובן אשר ברוך (ראובן אבי"ב), שעל-פי תנאי-חיים, שהיו קשים מאד לקיומו של כשרון ענג נרך זה, לא נתן כל מה שהבטיח, נתן בכל-זאת הרבה. הוא היה היחידי בין סופרי התקופה המתרשם מן החיים ישר, בלי כונה מראש ותכלית. ולכן יש בספוריו מן הרענויות של החיים, מה יופי הטבעי שלהם. מראה חי, אמתי, יש לפרחיו וריח וטעם אמת לפרותיו.

ראובן אשר ברודס נולד בוילנה בשנת תרי"א. חנוכו היה החנוך תרגיל בזמן ההוא ב"חדר" ובבית-המדרש, אך הוא התנכר עוד בימי נעוריו בכשרון החי והתוסס שבו. אביו מת עליו בהיותו עוד צעיר לימים, כבן י"ג שנה, וכנראה, שעוד בזמן ההוא טעם טעם נדודים וישב בבית-המדרש במקומות אחדים. להשכלה התקרב מהר, אך כנראה הוסיף עוד לשבת בבית-המדרש הישן, כי היה מלא וגדוש ידיעות רבות בספרות התלמודית והמדרשית. את חמאמרים הראשונים, לרב מאמר-תורה, הערות שונות בתלמוד וכיוצא בזה, הדפיס ב"הלבנון" (תרכ"ח, תרכ"ט), השבועון העברי של המשכילים החרדים. אך עד מהרה עבר להכרמל" ו"המליץ", והדפיס שם גם דברים ברוח הדורשים תקונים בדת. הוא נדד אז בערים רבות, חי בז'יטומיר, בקיוב, ביקטרינוסלב, בניקוליב

ועוד, והתפרנס שם כמורה. בשנת תרל"ג הדפיס ברודס את ספורו הראשון (ב"השחר") בשם "מסתרי בית צפניה". בספור הזה נראה עוד ברודס כקרוב מאד אל סמולנסקין עם ההרכבה הדמיונית של ספוריו. אך מנשבת גם בספור זה רוח חדשה, צחה יותר ונקיה יותר ופשוטה. בספור השני שלו, "מודה ועוזב" (ורשה תרל"ו), הוא נותן בדרך פשוטה וטבעית את ה"ודוי, אשר יתודה ראש לכהל היהודים בליטא את חטאתו אשר חטא ואת כור הנחם אשר נצרף בו". את הדמיון הבלתי-טבעי של הספור בימים ההם עם הגזומאות שבו נתן הוא בספור זה כח ל"ם, שחולם גבור הספור, ובדרך זו גדר בפניו לבל ישלוט בו בהקיץ. לספור זה הוסיף ברודס הודעה, כי עתיד הוא בקרוב להוציא לאור רומן גדול מחיי ישראל בשם "הדת והחיים". בשנת תרל"ו התחיל להדפיס רומן זה בהמשכים ב"הבקר אור", הירחון של גוטלובר, שברודס היה עוזרו הראשי ועורכו בפעל כשלוש שנים וחצי. ב"הבקר אור" הדפיס ברודס גם מאמרים רבים וגם ספורים קטנים. אך ספורו הגדול "הדת והחיים", שעל-פי התכנית היה צריך להיות רומן בחמשה חלקים, לא נגמר שם. רק קצת יותר משני חלקים ממנו הדפיס ב"הבקר אור", ולחלק השלישי, שהתחיל להדפיס והפסיק כמעט בהתחלה, הוסיף כעבור שנים אחדות (להוצאה השניה של הספר, לבוב תרמ"ה) כמה פרקים בלי שגמר בכל-זאת את הספר. כל השנים שעבד ב"הבקר אור" ישב ברודס בלבוב, וכשעבר "הבקר אור" לורשה והוא בא שמה נפרד מן הירחון כעבור זמן קצר, בריבו עם גוטלובר, העורך והמ"ל. הוא יצא אז לעיר מולדתו וישב שם כשנתיים. בשנת תרמ"ב נסע משם לרומניה והוציא בבוקרשט עתון ביהודית מדברת, שהיה כלי-מבטא לתנועה הלאומית בין היהודים, שהתחילה אז. כעבור שנתיים נאלץ לעזוב את רומניה על-פי חק-הגלות, שיצא שם, נגד הזרים, הוא בא ללבוב והוציא שם מחדש את "הדת והחיים", וגם השתתף עם יהושע מזח בוילנה להוציא לאור דו-שבועון בשם "היהדות", שיצאו ממנו רק ארבעה גליונות. בשבתו בלבוב לקח חלק גם בעריכת ג' הכרכים הראשונים של המאסף "אוצר הספרות", שהוציא ש. א. גרץ, והדפיס שם את ספוריו ומאמריו. בשנת תרמ"ו אסף לספר אחד את ספוריו הקטנים, שנדפסו ב"השחר" וב"הבקר אור" ("זקנים עם נערים", וינה תרמ"ו). בשנת תרמ"ח נדפס בורשה ספורו הגדול "שתי הקצוות". בתר"ן – תרנ"א הוציא לאור בקראקא שבועון בשם "הזמן" ו"רוח הזמן" – שבוע "הזמן" ושבוע "רוח הזמן" – במשך תשעה חדשים. שם הדפיס ספוריו "שירים עתיקים" ו"מאין לאין", שלא נגמר. הוא הדפיס אחר-כך מאמרים וספורים בעתונים עבריים ומאספים שונים, ביחוד באלה שיצאו בגליציה, אך בכלל הגיעו לברודס אז ימי ירידה. את שארית כחו כלה במאמרים ופיליטונים.

שהדפיס בעתונות היהודית, ובדרשות שדרש ברבים לטובת הרעיון הציוני המדיני, שהתעורר אז. אחר הקונגרס הציוני הראשון עבר לוינה ושם ערך בשנת תר"ס, בהשגחתו של ת. הֶרְצֵל, את המהדורה היהודית של העתון הציוני הרשמי "נְלִט". אך הנדודים במשך שנים רבות והמחסור התמידי עשו שמות בנפשו ולא החזיק מעמד גם במשמרתו זו. בינתיים עלו על בימת הספרות סופרים חדשים וזמירות חדשות נשמעו אז — וברודס בעל "הדת והחיים" כאילו נשכח. הסופר, שדרש כל ימיו לחיים, אמר עוד להתנער ולהתעורר לרגעים ולמצוא גם שעות־שכחה ממשא החיים והוא נתן ככוס עינו. אז חלה ברודס במחלה קשה, בסרטן הושט, ומת בִּיז תשרי תרס"ג, בהיותו בן חמשים ושנים שנה.

קִסְט. ברודס היה המִסְפָּר־הַאֵמֶן של תקופת ההשכלה האחרונה. הוא לא בא לפניה. כִּי־אִם הלך אִתָּה — להתרשם ממנה ולצִירָה על פני היריעה. גם ברשומים הביאוגרפיים החיצוניים, שנשארו על־אודותיו, הוא מתגלה כאדם צמא־רִשְׁמִים, הצמא לשתות מכוס החיים ולטעום בהם כל הטעמים. וכך נשאר זכרונו גם בלבבות בני־הדור. הוא לא היה אדם בעל רצון חזק, ולא היה אדם בעל השקפה עצמית. בין סוללי־הדרך הכבדים והחזקים של תקופת ההשכלה לא נמנה ברודס, וכשעבר אחר־כך מדרך ההשכלה לדרך החדשה של הלאומיות העברית והציוניות לא נִכַּר הרבה גם על פני הדרך החדשה הזאת. זה היה החדש והחדשה בו לגבי שאר הסופרים והמספרים של תקופת השכלה זו, שהיתה תקופה של מלחמה, שהוא היה בראש ובראשונה מִסְפָּר, בראש ובראשונה אורג מסכת ציורי־הנפשות שלו — לרב מחיי ההשכלה. וככה הבין גם ברודס בעצמו את תפקידו. בהקדמה לקבץ ספוריו "זקנים עם נערים" מציין ברודס במלים אלה את הספור: "העין רואה, הלב מרגיש והיד כותבת — זאת היא תכונת הספור; הוא הנהו הרשם אשר עשתה החברה על נפש המקבר, הוא הנהו הַד החיים, צורת הרגשות, והעתקה נאמנה מן תמונות האנשים, מעשיהם, פעולתם והגות לבם". ברודס מציין שם בהקדמה גם את תכונת הסופרים שלו, "כי רִשְׁמִים המה, רגשות־נפש אשר התגשמו". ככה הבין ברודס גם את תפקידו ב"הדת והחיים" — לִסְפֹּר על מאורעות החיים ורשמיהם בנפש אחרי שכבר באו. כפי דבריו בהקדמה לרומן זה אמר להשאיר בו זכרון שלש השנים תרכ"ט — תרל"א, שנות מלחמת התקונים בדת בליטה היהודית, לתת בו "ציור מקיף את כל הקורות בימים ההם". ולכן בספור־מלחמה זה כאילו חסר העז והכח לנהל את המלחמה הזאת עד סופה ולהביא אותה לידי גמר — והספור לא נגמר, כמו שלא נגמרה מלחמת התקונים בדת

גם בחיים ונפסקה באמצע. גם בספורו הגדול השני, ב"שתי הקצוות", לא מצא ברודס פתרון אמתי, המאחד את הקצוות ביהדות ומראה להן דרך אחד. הוא הראה להן בסוף רק דרך של פשרה, כי העיקר היה לו, לברודס, תאור החיים של אנשי הקצוות האלה ורשמי פעולתם בנפשו.

ברודס לא היה בטבעו סופר של מגמה, כמו שהיו כמעט כל סופרי ההשכלה, ולכן יש בספוריו בכלל שחרור ממשא הפובליציסטיקה והמוסר, המדכא אותנו בספוריו של סמולנסקין. אין בהם מדמיון-השוא, המדמה דברים שלא היו ולא נבראו לשם תכלית ידועה; אין המצאות ודמיונות שכליים. מתוך ספורי ברודס נשקפים לנו החיים, אם חיי הדת או חיי האדם. בספוריו יש שקיפות זו שיש גם בסגנונו הצלול והזך במדה שאין למצוא דוגמתה בספרי ההשכלה עדימיו.

קצו, התכן בספוריו של ברודס הראשונים נראה כמו מקרי. את נימי לבו מרעיד כל מאורע וכל מקרה-החיים. אך האהבה תחולל נפלאות בספוריו, כמו שקרא גם לאחד מספוריו ("אהבה תחולל נפלאות"). היא מוטיב תמידי לו. כמוטיב גדול של החיים בימיו השתמש ברודס גם במלחמת הדת והחיים. אך בספור זה של "הדת והחיים" ברודס הוא פובליציסטי יותר מאשר בשאר ספוריו. מלבד השפעת הספור הסמולנסקיני עליו בתקופת יצירה זו, הראשונה, שלו, אמר, כנראה, על-ידי כך גם לבטא את התנועה הצבורית הזאת. הפובליציסטיקה שבספור זה יוצרת כעין אַטְמוֹסְפֵירָה מסביב למעשים ולמקרים. וככה הצליח ברודס לתת בספורו בטי נמרץ, אם כי לא תמיד די אמנותי, לתנועת הדת והחיים.

תכן הספור "הדת והחיים":

בעירה פְּלִגּוֹת בליטה, שהבשר היה שם דבר יקר לרב התושבים העניים ונאכל רק משבת לשבת, נטרפו בערב שבת ובשני הימים לפניו שלש בהמות, שנשחטו לשבת. הרב בעירה היה מחמיר ונטה יותר לאסור מאשר להתיר. כשהטריף הרב את הכהמה השלישית ויהודי-העירה נשארו בלי בשר לשבת באו נשי-העירה העניות לדפוק על פתח ה"מוכס", הגובה את מכס-הבשר מיהודי-העירה והוא הממונה על שחיטת הבהמות, ודרשו ממנו למכור להן בשר. בלב המוכס התעורר חשד, כי בכונה מטריף הרב את הבהמות שהוא שוחט, לגרום לו הפסד, והוא קרא לביתו את שאר-בשרו שְׂמוֹאֵל, אדם צעיר בן אחד המלמדים בעיר, שעל-פי כשרונותיו המצוינים וידיעתו הגדולה בתורה נקרא בשם "העלוי הפְּלִגּוֹתִי". שמואל היה מוסמך להוראה, ומלבד זאת היה אדם בעל רגשות עזים ובעל מוח חושב מחשבות, והיה תלמידו של אחד הרבנים הגדולים, שבעו לבו ובכיקאותו הגדולה במסורות ההלכה הראשונים פסק שאלות על-פי התלמוד וראשוני הפוסקים ולא שם

לֵב אִם זֶה לֹא עַל־פִּי הַחוֹמֵרוֹת שֶׁהַחֲמִירוֹ הָאֲחֵרוֹנִים. שְׁמוּאֵל בִּדֵּק אֶת הַרְיָאָה שֶׁל הַבְּהֵמָה, שֶׁבָּה נִמְצָא הַחֲסֵרוֹן שֶׁגֵּרַם לַהֲטִירָף אֶת הַבְּהֵמָה, וּמִצָּא אוֹתָהּ כְּשֶׁרָה לְפִי הַתְּלִמּוּד. הוּא הוֹרָה הַלֵּכָה: «כֹּשֶׁר», וְכִשְׁבָּא שׁוֹחֵט הָעִירָה לְהַתּוֹכַח אֹתוֹ וּלְהִרְאוֹת לוֹ, כִּי הַפּוֹסְקִים הָאֲחֵרוֹנִים גּוֹזְרִים עַל זֶה «טֶרְפָּה», אָמַר שְׁמוּאֵל, כִּי אֵין הוּא נִשְׁמַע לְפּוֹסְקִים הָאֲחֵרוֹנִים וְכִי לֹא הִיתָה לָהֶם הַרְשׁוֹת לְהַפְסִיד מִמּוֹן שֶׁל יִשְׂרָאֵל. שְׁמוּאֵל הֵלֵךְ אֶל הָרֵב, לְהַתּוֹכַח עִמּוֹ בַּעֲנִין הַפֶּרֶה שֶׁהַטִּירָף, אֵךְ לֹא מִצָּא אוֹתוֹ בְּבֵיתוֹ, אֵלָּא אֶת בָּתּוֹ הַחוֹרֶגֶת חָצָה, שְׁבָאָה רַק לְפָנָי שָׁנָה לְפִלְגוֹת עִם אִמָּה מְוִילָנָה, בְּמָקוֹם שֶׁנִּמְצָאָה בַּחֲבֵרַת הַתְּלִמִּידִים שֶׁל בֵּית־מִדְרַשׁ־הֶרְבֵּנִים. הִיא הִיתָה בּוֹדֶדֶת בַּעֲרִיָּה כְּפִלְגוֹת, וּשְׁמוּאֵל גַּם הוּא הָיָה בּוֹדֵד שֶׁם בַּהֲשַׁכְּלָתוֹ, שָׂרַכַּשׁ לוֹ בַּעֲזוֹרַת אֶחָד הַמְּשַׁכְּלִים, שֶׁךְ־גָּא, בַּעֲרִיָּה אַחֲרָת, שֶׁשֶּׁם אֶחָד מְזוֹנוֹת עַל שֶׁלַּחַן חוֹתָנוּ הָעִשִּׂיר (הַשְּׁכָלָה זֶה הִבִּיֵּא לִידֵי כַךְ, כִּי הִכְרִיחוּ אוֹתוֹ לַחַת גִּט־פְּטוּרִין לְאִשְׁתּוֹ). לְבָבוֹת שְׁנֵי הַבּוֹדִידִים הָאֵלֶּה בְּפִלְגוֹת, שְׁמוּאֵל וְחֲנָה, הִתְקַרְּבוּ, וְחֲנָה בִקְשָׁה אֶת שְׁמוּאֵל, כִּי לֹא יִתְּגַר מִלַּחֲמָה אֶת הָרֵב וְלֹא יִבּוֹא אֶתוֹ בְּרִיב, לְמַעַן לֹא יִפְרִיד בּוֹה בֵּין שְׁנֵיהֶם. שְׁמוּאֵל לֹא נִכְנַע מֵהָר, אֵךְ לְפִי שְׁעָה הֵלֵךְ לְבֵית תְּלִמִּידָיו, שֶׁלְּמַד אוֹתָם תּוֹרָה, כִּי הִגִּיעָה שְׁעַת הַלְּמּוּד. אוֹלֵי הָיָה עוֹבֵר הַדְּבַר בְּלִי רִיב וּמַחֲלָקָת, אֵךְ בַּעֲרִיָּה נִמְצָא מַחֲרָר־רִיב, וְלִמָּן יִנָּטֵס, אָדָם בְּלִי מִשְׁלַח־יָד מִיּוֹחַד, קִצַּת סְרִסּוֹר וְקִצַּת שִׁדְכָן וְעוֹד. אֶת נַפְשׁוֹ עָנְגָה מֵאֵד הָעֲבוּדָה לְסַכֵּסֵךְ אִישׁ בְּרַעְהוֹ, וְגַם מִצָּא לוֹ בּוֹה תּוֹעֵלֶת. הוּא בֹא לְבֵית־הַמוֹכֵס וְסֹפֵר שְׁקָרִים, שְׁכָאִילוֹ שָׁמַע אוֹתָם מִפִּי הָרֵב, הָאוֹמֵר לְהַתְּנֵקֶם בְּמוֹכֵס עַל אֲשֶׁר לֹא רָצָה לְהוֹסִיף לוֹ עַל הַשֶּׁכֶר, שֶׁהוּא מִקְבֵּל מִמֹּכֵס־הַבֶּשֶׂר, וְגַם לָרֵב שֶׁלַּח דְּבָרִים, שְׁכָאִילוֹ שָׁמַע אוֹתָם מִשְׁמוּאֵל, עַד כִּי בִשְׁכַת הַתְּגַלַּע הָרִיב, הַמוֹכֵס עָכַב אֶת הַקְּרִיאָה בַּתּוֹרָה בְּבֵית־הַכְּנֶסֶת לְאוֹת מַחֲאָה עַל הַנִּקְמָה שֶׁנִּקֵּם בּוֹ הָרֵב וְהַטִּירָף אֶת כָּל שְׁלֹשׁ הַבְּהֵמוֹת, וּשְׁמוּאֵל קָרָא מִמְּקוֹמוֹ בְּאוֹנֵי הַקֹּהֶל הַשּׁוֹמֵעַ, כִּי הַבְּהֵמָה שֶׁנִּשְׁחַטָּה אַחֲרֵיכֶּם כְּשֶׁרָה הִיתָה. בִּשְׁעַת הַוּכּוֹחַ עִם הָרֵב דָּבַר שְׁמוּאֵל דְּבָרִים חֲרִיפִים וְחִדִּים נֶגֶד הַפּוֹסְקִים הָאֲחֵרוֹנִים וְהָרֵב גָּעַר בּוֹ וָאָמַר, כִּי הוּא אֶפִּיקוּרוֹס, וְהַנֶּאֱסָפִים בְּבֵית־הַמִּדְרַשׁ גַּם הֵם הַסְכִּימוּ לְדַעַת הָרֵב. שְׁמוּאֵל לֹא הִמְשִׁיךְ אֶת הַשִּׁיחָה, כִּי נִזְכַּר בְּדַבְּרֵי חֲנָה, אֲשֶׁר בִּקְשָׁה מִמֶּנּוּ לְבִלִּי לְבּוֹא בְּרִיב עִם הָרֵב. הַנֶּאֱסָפִים רָאוּ בּוֹה אוֹת חֲלָשָׁה מִצַּד שְׁמוּאֵל וְסִימָן שֶׁל הַרְהוּרִית־שׁוֹבָה, אֵךְ «הַמְּגִיד» עוֹרֵר אֶת הָעַם בְּדִרְשָׁתוֹ, אֲשֶׁר דִּרְשׁ לַעַת תְּפִלַּת־הַמְּנַחָה בְּבֵית־הַמִּדְרַשׁ נֶגֶד אֶחָד הַצַּעֲרִים, אֲשֶׁר הָעַז «לְהַכְחִישׁ בַּפְּרָהֲסִיָּה בְּפּוֹמִבִּי, בְּבֵית־הַמִּדְרַשׁ לַעַת הַתְּפִלָּה בְּיוֹם הַשַּׁבָּת אֶת כָּל הַתּוֹרָה כְּלָה», וּזְלָמָן יִנָּטֵס לֹא טֶמֶן גַּם הוּא אֶת יָדוֹ בְּצִלְחָת: לוֹ נִרְאָה כִּי מִצָּא שְׁעַת־הַפֶּשֶׁר לְשִׁדְךָ שְׁנֵי שְׁדוּכִים, שְׁדוּךְ אֶחָד בֵּין חֲנָה הַבַּת הַחוֹרֶגֶת שֶׁל הָרֵב וְגַד בֶּן הָעִשִּׂיר נִפְתָּ לִּי, «הַחוֹזֵר בַּתְּשׁוּבָה» וְהַרְדּוּף עָתָה אֶת הָאֶפִּיקוּרִסִּים, וּבֵין שְׁמוּאֵל וּבָתּוֹ שֶׁל מֶלֶךְ הַתְּחַבֵּמוֹנִי, הַנֶּאֱוָר בַּעֲרִיָּה, וּזְלָמָן הַשְּׁתֵּדֵל כִּי לֹא יִשְׁקוֹט הָרִיב בֵּין שְׁמוּאֵל וּבֵין בֵּית הָרֵב, לְהַרְחִיקוֹ בּוֹה מִבֵּית הָרֵב. בִּינְתִים עָרָה מִקְרָה חֲדָשׁ: בְּבֵית אֶחָד הַשְּׁכָנִים שֶׁל שְׁמוּאֵל וָאָמַר מֵת

ילד בלילה והשכנים לא ידעו על זה ולא שפכו את המים אשר בבית, כמנהג, וגם בשלו את ארוחתם במים אלה ולשו בו את לחמם אשר אָפוּ—והרב הטרף את הלחם ואת האכל והכלים. בשמוע שמואל את הדבר הזה חרה אפו והתחיל להתרעם על הרב ועל הפוסקים האחרונים. הוא דבר את דבריו ברחוב בפני אנשים אשר סבבו אותו, ושוב יצא הקול בעיר, כי שמואל ידבר דברי אפיקורסות. דבר התקונים בדת, שדרש שמואל, נודע בכל הסביבה, ואל פלגות, העיר שישב בה שמואל, באה מנהגים רחלי, צעירה משכלת, שנשאה למורה צעיר, בנו של ר' סודרוס מבעל הגימטריאות, וכעבור שנתים מת, בלי שהשאיר אחריו בנים, ורחל נשארה שומרת יבם, כי ר' סודרוס הזקן, שהיה שותה שכור, ספר, כי בימי ילדותו השיאוהו הוריו אשה באחת מערי ווהלין והוא רב את אשתו זו והכריחוהו לתת לה גט בשעה שהיא היתה הרה ללדת, והוא אינו יודע, אם בן ילדה או בת. רחל באה עתה לפלגות, במקום שגר אחיה, המורה יצחק אָפֶּרְתִּי, על־פי עצת המשכילים בנהרנים, שקוו כי שמואל ימצא דרך להתיר אותה מכבלי העגון. היא היתה בעלת־שכל ובעלת־אפי, שקראה את הספרות הרוסית הפויוטיביסטית בימים ההם ונטתה אל הפויוטיביסמוס. היא התודעה אל שמואל בשעה שלחנה, הבת־החורגת של הרב, נודע כי המורה יצחק אפרת, שאהבה אותו בהיותו תלמיד בית־מדרש־הרבנים בוילנה, נמצא בעיר. בה התעוררה אהבתה הראשונה לאפרת והיא רק קבדה עתה את שמואל ואהבה את אפרת. לעומת־זאת התקרבו שתי הנפשות הקרובות — שמואל ורחל. רחל גם השפיעה על שמואל, שישנה את בגדיו ויתקרב אל דרכי החיים האירופיים. המלמדות שלו פסקה ממילא, כי לא נמצא איש מן החרדים בעיר, שיתן לו את בניו ללמדם, אחרי שנודע בעיר לאפיקורוס. הוא היה עתה למורה התנ"ך והתלמוד בבית־הספר שהקימו בעירה. יצחק אפרת ואחותו רחל. החרדים נלחמו בבית־ספר זה בכל האמצעים, אך לא יכלו לו. שמואל לא היה תלוי מעתה בדעת החרדים שבעיר והצעירים המשכילים בכל ערי הסביבה עוררו אותו להלחם מלחמת הדת והחיים, וגם רחל עוררה אותו לזה. הוא נסתבך עתה בסבך של מלחמה חדשה עם החרדים, אחרי שכן־הישיבה הַיִּיִּזִּי הודיע, כי הוא ה"יבם" המבוקש. בנו הבכור של ר' סודרוס, ולא רצה לחלוץ ולשחרר את רחל, כי־אם ליבם אותה. אז נכנס שמואל בקשרי מלחמה לשחרר את רחל. הוא נלחם נגד הדת של השלחן ערוך בשם החיים.

הספור נפסק כמעט במקום שנפסקה תנועת הדת והחיים, שלא הביאה לידי מעשה תקונים בדת, ובזה רואים את הריאליזם, שנצחה וגברה בספרות, כמו שרואים זאת בכל הפבולה הפשוטה, הריאליזם, של הספור, שאין בו סבך דמיוני גדול ואין המעשים והדברים נעשים על־פי דמיון המספר. אדרבה, יש בספור בהירות רבה ושקיפות, מעין זו שיש בספוריו של המספר הרוסי טורגֶנְיֶוֹב, שלקח לו, כנראה, ברודס למופת (גבורי

ברודס לוקחים להם את ספרי טורגניוב בשעה שהם מבקשים ספרים למופת). גם הפרשיות הפובליציסטיות שבספור מצטינות בבהירות ובבטוי חד וחריף. הן מבטאות רק יותר מדי, ארוכות הן יותר מדי, עד שכאילו יוצאות לפעמים ממסגרת הספור ונעשות מעין "מאמרים" מיוחדים לעצמם. בבהירות מיוחדת מצטינות גם הנפשות שבספור, הגבורים והגבורות, ביחוד אלה של המשכילים הנלחמים. דמותו של שמואל, הגבור הראשי, היא חיה כלה ופועלת כנפש חיה. רק לעתים רחוקות היא נבלעת בתוך המאמרים והדברים, שמשמיע לנו המספר בשם שמואל או שמואל בשם המספר. והדמות של רחל - בקיום מעטים שנותן המספר לפרצופה מתבהר לנו הפרצוף הזה ונעשה בהיר ושקוף. והדמויות הקטנות שמסביב לרחל: אחיה המורה יצחק אפרת ועוד, כמו הדמויות הקטנות שמסביב לשמואל: המשכיל מהדור הישן נחמן המלמד ועוד - הכל מעשה אמנות יפה. רגש של אמנות יפה יצר בספור את בן-הישיבה הבריוני, יפה הפנים וקל-הדעת, המתקרב למשכילים ולשמואל להנאתו, והוא הנעשה בסוף למתחרה בשמואל בתור "יבם". הוא, בתור אופי, הנגוד הגמור לשמואל, עוד יותר מן החרדים, ועל ידו מתבלט שמואל עוד יותר מאשר הוא מתבלט מתוך חברת החרדים. גם ר' טודרוס, "בעל הגימטריאות", היא תמונה אמנותית יפה. הוא מכניס לספור זה, שיש בו מלחמה על דעות ומחשבות, קלות ורפרוף. בו, בבעל-הכשרונות, שהגיע בסביבה היהודית הישנה לידי ירידה גדולה והתנונות, כאילו רצה ברודס גם להראות את ההתנונות והירידה של היהדות הסגורה ומסוגרת מפני החיים, זו של הדת בלי חיים.

קצא. ברודס. שיסוד האמנות שבו היתה ההתרשמות החיה, התרשם במדה כזו מתנועת הדת והחיים, עד כי אחרי שעברה וחלפה כמעט התנועה הזאת קחיה אותה בספורו "הדת והחיים" ונתן לה בטוי נמרץ מאד. הבטוי הזה היה גם פובליציסטי - ככה היתה גדולה ההתרשמות בלב האמן מהתנועה הצבורית, עד כי היה גם הוא לאיש התנועה הצבורית הזאת, לשופרה. ביחוד רבה הפובליציסטיקה בחלק השלישי של הספור, שלא נגמר. עם התגברות הטמפו של התנועה בספור הולך וגובר הטמפו גם בו, במספר. הוא נעשה אז לפה לתנועה, למליצה ונביאה, במקום להיות העין הבהירה, הרואה בה ומשקיפה. מובן, כי עולמם של החרדים על דת אינו נשקף יפה מן הספור הזה. אותו ראה ברודס כראות מתנגד, אדם העומד בקשרי מלחמה. עולמם של החרדים הוא כלו רע, מתנונה הוא ונופל כלו. רק לעתים רחוקות מתרשם יפה ברודס גם מן העולם הזה של החרדים, ביחוד

כשעולם זה נמצא במצב של שקט ומרגוע, כשאין הוא אוסר מלחמה במשכילים. את העולם השקט הזה של היהדות החרדית תאר ברודס בספור הגדול השני, שכתב, ב„שתי הקצוות“, שאמנם נכתב בשעה שכבר פסקה לגמרי מלחמת ההשכלה. על גבול שתי תקופות עמד בספורו זה ברודס. התרשם משתיהן גם יחד והשקיף את שתייהן. המתרשם שבברודס מצא כאן מקום – להיות רק מתרשם. משקיף את החיים. ולכן מן הצד האמנותי עולה הספור הזה על ספורו הגדול הראשון של ברודס. הוא עולה מצד אמנותי זה כמעט על כל הספורים של התקופה הבלתי-אמנותית. תקופת ההשכלה. הספור הזה, כמו יתר ספוריו של ברודס, אינם שיכים עוד לספורים של תקופת ההשכלה.

המספר הנהו על-פי טבעו משקיף חיי אחרים. צורתו הטבעית איננה צורת ה-מדבר-בעדו, ולכן כל נטיה מהצורה האובייקטיבית מרגשת כנטיה מן הדרך הישרה אל הבלתי-ישרה, העקומה. הרצון המיוחד, שאינו מונח בטבעם הפנימי של הדברים או בטבעו הפנימי של המשקיף את הדברים, זה שאיננו נמצא לא במה שרואה העין ולא בעין הרואה. רק מעקם, מסרס. מבלבל את התמונה. ומצד זה התמונה בספורים של תקופת ההשכלה, ביחוד של ההשכלה האחרונה, הנלחמת, עושות לשם לרב כתמונות הנראות בראי בלתי-מלוטש, שיש בו עקמומיות רבות. הרבה מן העקום יש בתכונת הספור הזה. הצד האמנותי-הציורי לקוי בו. אך היתה אמנות אחרת. יותר עצמית-סובייקטיבית, שנתנה בטוי נאמן להלך-הרוח של ההשכלה הנלחמת. גם האמנות הזאת היא ציורית, אך ציורית-סובייקטיבית. זאת היא האמנות של „השירה הציורית“: „שירת העלילה“, המשל השירי, הסטירה השירית וכדומה. יוצר גדול של „השירה הציורית“ הזאת קם לתקופת ההשכלה האחרונה, הנלחמת, הוא היוצר הגדול של תקופת ההשכלה הזאת, הארי של כל התקופה – המשורר יהודה ליב גורדון (יל"ג).

פרק עשרים ושנים

י"ג

תולדות יל"ג. ההשפעות הראשונות. אפוס מחיי דוד. קביעת הזמן, שבו נתחבר שיר-העלילה "אסנת בת פוטיפרע". "בין שני אריות", הראשון, כנראה, בשלש שירי-העלילה: "האשה וילדיה", "בין שני אריות" ו"במצולות ים". מדת הבקרת והסטירה, שגברה ביל"ג בימי שבתו בטלז. יל"ג והוכוח על "הדת והחיים" של לילינבלום. מלחמתו של גורדון בחרדים ובקנאים. "שירי העלילה, קורות ימינו", שחבר בשנים ההן. יל"ג בפטרבורג. ההתנכרות של משכילי ישראל לשפה העברית וספרותה. מאסרו של יל"ג וימי גלותו. הימים שאחרי הגלות. ימי יל"ג האחרונים. שרש נשמתו של יל"ג. רוח המרדות שבו. השירים על גבורים נתפשים. נלכדים. הסרקסמוס ב"שירי העלילה" החדשים. הקו של הסתכלות פקחית, הנמצא תמיד ביסוד שירי יל"ג. זווג הרגש עם השכל בשיריו. הפתוס של אידיאה. ההבעה בדרך השלילה. יל"ג כמביע את רוח הפוטיביסמוס. שירת יל"ג הראשונה. המשורר המסתכל המתגלה ב"משלי יהודה". העקץ החד שהוסיף למשלים של לפונטין וקירילוב. הדעת כנשמת המשל. כח הציור שנתעורר ביל"ג בדרך זו. ה"פבולות" המקוריות של יל"ג. העלילה שישנה תמיד במשלי יל"ג. שירי-העלילה שלו. שתי התקופות בשירי-העלילה. "אהבת דוד ומיכל" ו"דוד וברזלי". הזמר המיכ"לי, שפסק מהר מפי יל"ג. העלילה ההיסטורית של יל"ג כזו של פעולת המלחמה. "אסנת בת פוטיפרע" כחוליה אמצעית, המחברת את "בין שני אריות" ו"במצולות ים" עם "דוד וברזלי" ו"אהבת דוד ומיכל". לבו ונפשו של המשורר הנחונים לשבוי בידי אדונים קשים. עליית יוסף לגדולה כירידת השיר. ה"שבוי בין חורים, כבד בן שוע" שכ"בין שני אריות". הבלדה שבה נתן הספור המחריר על חרבן העם על כל רגעיו. האמצעים האמנותיים המיוחדים, שמשמש בהם המשורר בשיר זה. המוטיב של גבורת הנפש, ההולך ונשנה גם בשתי הפואמות-הבלדות: "האשה וילדיה" ו"במצולות ים". הגבורה הנואשה, ששר עליה יל"ג בפואמות ההיסטוריות שלו. יסוד התוכחה בדבר זה. התוכחה המתגברת בשירי-העלילה החדשים. הפתוס של האידיאה השליט בהם. המגמה שלהם. שירי-העלילה הבלתי-מגבש. "אשקא דריספק", "ושמחת בחנך", הקרובים אל המשל. "קוצו של יוד" כרומן השירי של תקופת הדת והחיים. "שומרת יבם" ו"שני יוסף בן שמעון" כמוטיבים של הדת והחיים. "צדקיהו בבית הפקדות" — מלחמת הדת והחיים ממרחק היסטורי. יל"ג הבוחר להביע את רגשותיו בדרך בלתי-ישרה. אמצעית. שיריו הליריים של יל"ג. הכאב הפרטי של יל"ג — כאב הצבור, כאב האומה. הפתוס של התנועה האומה, שהביע יל"ג. ההבעה השלילית כהבעה החזקה ביותר של יל"ג. הכח הדינמי שבשירת יל"ג. אי-התפירה של ההוה. ספורי יל"ג. סגנונו השירי. וסגנונו הפרוזה שלו. יל"ג כמבטא הגדול ביותר של תקופת ההשכלה בשיריו.

קעב. יהודה ליב גורדון (יל"ג). הגדול במשוררי ההשכלה העבריים.

נולד במרכז ההשכלה העברית, בוילנה. ביום כ"א כסלו תקצ"א. את אביו מתאר המשורר כ"איש טוב מאד, איש אמת וצדק, איש אמונה ומאמין לכל אדם, נוח לבריות ומעביר על מדותיו יותר מדי". בדורו היה אביו איש משכיל, כי ידע היטב את הלשון הפולנית והרוסית וכתב ודבר בהן כמעט בלי שבושים. גם עברית היה כותב בלשון נקיה והיה אוהב לקרוא ספרים

ומכחבים כתובים על טהרת הלשון. הוא היה, כנראה, תלמיד-חכם בינוני, וירע פרק בשיר וקולו היה ערב והיה עובר לפרקים לפני התבה בבית-הכנסת או בבית-המדרש, גם היה מנגן בכנור, וזה היה כל שעשועיו בשעות הפנאי. את אמו מתאר המשורר כאשת חיל. היא היתה, לפי דברי המשורר, - בעלת דעה וקשה כארז, לעומת אביו, שהיה - רך כקנה ושומע בקולה בכל אשר תאמר לו. מפקחת היתה על הפרנסה, מגדלת בניה וצופיה הליכות ביתה. הנשואין של האב והאם לא היו נשואין ראשונים, כי האם היתה נשואה קודם לאיש אחר, שלא ילדה לו בנים, ואת האב השיאו אבותיו אשה, שלא כלבו, בהיותו בן י"ג, והוא גרש אחר-כך את אשתו זו ונשא אשה אחרת באהבתו אותה. האשה הזאת לא האריכה ימים ובמותה לקח לו אשה זו, אם המשורר. המשורר היה בן אהוב לאמו. הוא היה מספר שנים יחיד לה ובן יקר, עד כי לא נתנה אותו ללכת אל ה-חדר בימי החרף, כשמלאו לו ארבע שנים, תקופת ראשית הלמוד ב-ח"ד בימים ההם, ורק בבית הוריו למדו אותו ראשית הקריאה. בהיותו בן ארבע שנים וארבעה חדשים התחיל ללכת אל ה-חדר וללמוד "חומש" מפיו רבו הראשון, ר' ליפא. המשורר ראה זאת כהצלחה מיוחדת, שמלמדו הראשון היה ר' ליפא. מלמד טוב ופדגוג אמן בדורותיו. ר' ליפא היה תלמיד-תלמידו של הגאון מוילנה וקודם ששלח ידו במלמדות היה סוחר ולרגלי מסחרו בא לערים שונות והגיע עד ברודי בגליציה - מרחק רב למלמד בימים ההם. ר' ליפא למד על-פי שיטה קבועה והלך מן הקל אל החמור. הוא לא מהר להתחיל בגמרא, כי-אם למד ראשונה את החומש כלו על-פי הפשט, ואחר-כך חזר עליו עם פרוש רש"י ובאותו זמן קרא עם תלמידיו בנביאים הראשונים ובספר התהלים. רק אחר-כך הגיע עם תלמידיו לגמרא והכניסם ללמוד זה לאט לאט. הוא הורה לתלמידיו גם ראשית הדקדוק העברי וגם כתיבה יפה, ומפני שלמוד הדקדוק איננו מושך לב ילדים התחכם ר' ליפא ומצא לו תחבולות להביא את הלמוד הזה לתוך לבות התלמידים בדרך שעשועים. בצאת המשורר מ-חדרו של ר' ליפא הוציא משם בקיאות לא-קטנה בתנ"ך. המשורר הצטיין בעיקר בימי ילדותו בזכרון נפלא. הוא למד אחר-כך ב-חדרים אחרים וגם "כתב עברית" למד אותו כשנה או כשנה וחצי אחד המשכילים, אהרן יונתנסון, שחבר ספר שירים בשם "כלי שיר" (וילנה תרכ"ד). אם כי היה עליו ללמד את הילד רק יפי-הכתיבה, היה משתדל לערוך לפניו את דבריו, הכתובים "על טהרת הלשון". המשורר אומר, כי בלי ספק הועילו הכתבים האלה לעורר בו את חוש הלשון והם עוררוהו לבקש דרכי הבעה לרעיונותיו. עד שנת תקצ"ח היו הוריו במעמד טוב, כי היה להם בית-מלון, אשר האצילים הפולניים היו סרים

אליו, משנת תקצ"ט החלו לרדת ממעמדם, בכל־זאת למדו את בנם תורה ובהיות המשורר בן אחת־עשרה היה לחבר לשני בני "המגיד מאנטוקוליה", רב מפורסם בזמנו, מעין דָּקֶן בפרור העיר וילנה, שמלמד מיוחד למד אותם תורה ונתנה לו הרשות לקחת על שני תלמידיו עוד אחד מן החוץ, "נער טוב", הלמודים היו בבית "המגיד" ופעם נמצא המשורר שם ובידו "שיר חרף", מעשה ידי גיסו מיכל גורדון, המשורר הידוע ביהודית המדברת, שחבר גם שירים בעברית. מיכל גורדון ישב כשבע שנים בבית אביו של יל"ג והתרעה עם משכילי וילנה, שהיו באים לביתו, ועלידי כך נמשך גם לב יל"ג להשכלה. בכל־זאת הרבה עוד יל"ג לשבת על התורה ובהיותו בן י"ג שנה ועזב את חדרו של המלמד המיוחד בבית "המגיד מאנטוקוליה" היה בקי בשלש ה"בבות" שבתלמוד "דף על דף". הוא הוסיף עוד ללמוד תורה מפי אחרים, עד היותו כבן ט"ו. אז יצא מרשות המלמדים ולמד תורה בעצמו בבית־המדרש, עד היותו בן י"ז. גם בזמן שישב בבית־המדרש כבר הגה ב"ספרים חיצוניים", לב שעות היום ישב בבית־המדרש על התלמוד וביתר השעות עסק בהשכלה ולמד את הקריאה והכתיבה בשפות זרות. לפי דברי המשורר "חצה עד צואר בים התלמוד", עד־כי כמעט עבר אותו כלו, אבל אחר־כך פרש ממנו ונטה כלו אל ההשכלה. אחרי שיצא מבית־המדרש ישב ולמד את הדקדוק העברי ואת הלשון הרוסית, הפולנית, האשכנזית והצרפתית—הכל בלי עזרת מורה. עוד בימים שישב יל"ג בבית־המדרש התקרב אל המשכילים בוילנה, ביחוד אל הצעירים שבהם. הוא התרעה עם מיכ"ל, עם זאב קפלן (זק"ן), מרדכי פֿלונגֿין ועוד. בזמן שישב מיכ"ל באשכנז היה יל"ג בא אל בית אביו, אד"ם, והיה מעתיק את שירי מיכ"ל — את "שירי בת ציון", "ששלח לאביו, מכתב ידו, שלא היה לפעמים ברור, ומכנים תקונים קטנים, שאביו של מיכ"ל, אד"ם הכהן, הסכים להם. בשנת תר"י הלך גורדון בשליחות אביו לפינסק, לתבוע שם כסף ממי שאביו היה נושה בו. לרגלי הענין הזה היה על המשורר להתעכב חדשים אחדים בעיר ההיא והתפרנס שם מהוראות־שעה. הדבר הזה גרם, כנראה, כי בשובו לוילנה שם לבו ללמוד לפי תכנית כזו, שיבחן בבית־מדרש לרבנים ויקבל תעודת מורה. את התעודה הזאת קבל בהיותו כבן כ"ב וכעבור זמן קצר, בשנת תרי"ג, נמנה למורה בבית־ספר ליהודים, שנפתח מטעם הממשלה בעיר פּוֹנֶבֶז' הסמוכה.

שירים התחיל גורדון לשיר בשנת תרי"א, בהיותו כבן עשרים. הוא התחיל אז לכתוב גם "שירי הגיון", כשם שקרא לשיריו הליריים, וגם "שירי עלילה" — השם שקרא יל"ג לשירים אֶפִּיים. בשירי־ההגיון שלו הראשונים נכרת הרבה השפעת אד"ם, ויותר מזה נכרת בשירי־העלילה שלו הראשונים

השפעת מיכ"ל. הראשון משירי-העלילה שלו הוא "אהבת דוד ומיכל", שיצא בספר מיוחד, הספר הראשון של יל"ג, בשנת תרי"ז, אבל נתחבר, כנראה, שנים אחדות קודם לזה, כי יותר מאשר בכל שירי יל"ג נכרים בשיר זה עקבות-ההשפעה החדשה מ-שירי בת ציון של מיכ"ל. השיר הזה קרוב ל-שירי בת ציון גם בחרוזו שלו, בבתיו הקלים, בעלי ארבע השורות, הרגילות אצל מיכ"ל. קרוב אליו בחרוזו הוא גם השיר "דוד וברזלי", שהמשורר רשם עליו, כי נתחבר בשנות תרי"א – תר"ט. אחרי שגמר המשורר את "אהבת דוד ומיכל", שגם בו יש כעין רקמה פנימית של אפוס מחיי דוד, התחיל המשורר בחבור אפוס שלם מחיי דוד, המשורר הגבור, בשם "מלחמות דוד בפלשתים".

ההתעוררות לחבור אפוס זה, שרק שנים משיריו – מהם אחד בלתי-נשלם – נמצאים אתנו, באה למשורר, לפי דבריו ברשימותיו שרשם בסוף ימיו, על-ידי קריאת השירים "רולנד ההולל" לֶאָרְיוֹסְטוֹ ו"ירושלים המשוחררת" לֶטֶסֶט, שאליהם נטה בבנין הבתים של השיר ובחריזתו. בנין זה הוא אחר לגמרי מן הבנין של "שירי תפארת" לַוִּיזֶל, שגם השפעתם נכרת כאן, הבית האיטלקי בעל שמונה השורות שבאפוס זה נמצא גם בשיר-העלילה "אסנת בת פוטיפרע", ועל-פי סימן זה יש לקבוע גם את הזמן שבו חבר שיר-עלילה זה כקרוב לזמן חבורו של "מלחמות דוד בפלשתים". גם בנין-הבית בפרק הראשון של "בין שני אריות" דומה אל זה שבפרק הראשון של "אסנת בת פוטיפרע", ולכן, הוא, כנראה, הראשון בין שלשת שירי-העלילה שלו: "האשה וילדיה", "בין שני אריות" ו"במצולות ים", שגם הם נכנסו כולם אל קבץ-שיריו הראשון ("שירי יהודה", וילנה תרכ"ח).

לפני צאת קבץ שיריו הראשון הוציא יל"ג (וילנה תרכ"ב) קבץ משלים בחרוזים, רָבֶם מתורגמים, שקרא אותו בשם "משלי יהודה". על הספר הזה עבד יל"ג כשלש שנים, ביחד עם זה עבד אז יל"ג הרבה גם על השכלתו והרחבת חוג ידיעותיו, כשהתחילו העתונים העבריים לצאת הדפיס בהם יל"ג מאמרים ומכתבים, יחד עם זה הדפיס מכתבים ומאמרים בעתונים של היהודים בשפת אשכנז, וכשהתחילו לצאת עתונים ליהודים בשפת רוסיה הדפיס יל"ג גם בהם מכתבים ומאמרים, וגם בעתונות הרוסית הכללית הדפיס דברים, עד שנת תרכ"א ישב יל"ג בפוניבז', ששם נשא גם אשה. בראשית שנת תרכ"ו יצא משם לְשׁוֹל. מלבד עבודתו כמורה בבית-הספר של הממשלה פתח שם גם בית-ספר לנערות ועבד גם בו, מתמיד גדול היה בעבודתו, הוא למד אז ולמד וחבר שירים, ספורים – בשוֹל נכתב, בשנת תרי"ט, ספורו "שני ימים ולילה אחד בבית מלון אורחים" ("עולם כמנהגו", ספור ראשון, אודיסה תר"ל) –

ומאמרים שונים חבר שם. בשנת תרכ"ו עבר יל"ג לטלו, ששם היה למפקח על בית-הספר ליהודים מטעם הממשלה ופתח שם בית-ספר לנערות. טלו היתה החשוכה ביותר מן הערים שישב בהן יל"ג. הוא תאר אותה באחד ממכתביו "כערמת זבל גדולה" בימות-הגשמים, ו"אָדים נפסדים יעלו מן הבצאת ומן הגבאים ומקלקלים הנשימה ומפסידים הבריאה". כך ראה גורדון גם את אורה הרוחני. בשבתו בטלו גברה מדת הבקרת והסטיירה בגורדון, זו שגברה אז בכלל בספרות העברית. עמדתו החדשה, החזקה יותר, בתור מפקח על בית-הספר מטעם הממשלה, גם נתנה עז בלבו והוא יצא בזמן הראשון לבואו לטלו בשירו "הקיצה עמי", שנדפס ב"הכרמל" בשנת תרכ"ו (נכתב בשנת תרכ"ג). מעין קריאה כזאת להשכלה שלח כעבור שבועות אחדים בתור מאמר ל"הכרמל" ("בית יעקב, לכו ונלכה!"). באותה שנה הדפיס ב"הכרמל" גם משלים אחדים חריפים, הפוגעים בכבוד החרדים, שירים ומאמרים אלה, וגם מעשים ודברים, שבהם ראו החרדים בטלו, כי המפקח על בית-הספר אומר להכריח אותם על מעשי ההשכלה, הביאו לידי כך, שהתקוממו נגדו וכתבו עליו דברי-שטנה לפקידות הגבוהה, והוא גם הוא השיב להם כגמולם. הנטיה לתוכחה ולסטיירה הלכה וגברה על-ידי זה בלב המשורר והוא כונן את שבט מוסרו להכות בו את "הרוצים הרעים", את "עם לא בינות", כעבור זמן קצר התעורר הוכוח של "הדת והחיים" על-ידי לילינבלום, וגורדון לקח חלק רב בוכוח זה והיה בין הלוחמים האמיצים ביותר לצד לילינבלום במאמרו ב"המליץ" (מהם הצטין ביחוד אחד בשם "בינה לתועי רוח"). הוא היה אז המטרה לחצי הקנאים והוא גם הוא כלה בהם את כל בני אשפתו, הוציא מהנרתיק את כלי זינו החדים והממרטים ושלח אותם בלי הרף בלב אויביו. מלבד המשלים העזים, שכתב בשנים ההן - נקבצו בחלק משיריו, שנקרא בשם "גם אלה משלי יהודה", - חבר אז את "שירי-העלילה" שלו הראשונים מ"קורות ימינו", את "אשקא דְרִי־סֶפֶק" (נכתב בשנת תרכ"ט), ושמחת בחגך" (נכתב בשנת תר"ל). הוא הרה והגה אז את הרעיון על-דבר שירו הגדול "קוצו של יוד" והניח, כנראה, את היסוד הראשון לבנינו, אך שעת-המלחמה ההיא לא היתה מסוגלה ליצור בה יצירות גדולות, רחבות, ולכן נשלם ונגמר השיר הזה רק כעבור שש שנים (בשנת תרל"ו).

בשנת תרל"ב עבר יל"ג לפטרבורג והיה למזכירה של החברה "מפיצי השכלה בין יהודי רוסיה", וגם למזכיר הקהלה. הוא המשיך שם את עבודתו הספרותית, שהיתה לפרקים פוריה יותר מאשר בתקופה הקודמת, אך בשירה לא הרבה שם ליצור. מ"שירי העלילה" שלו הציב שם את העמודים ואת הדלתות ל"קוצו של יוד" - הגמר של השיר היה במרינבד, שנסע שמה להתרפא בשנת

תרל"ז – וכתב שם את "שני יוסף בן שמעון" (בשנת תרל"ז. השיר נשלם אחר-כך ונשתכלל להוצאת כל שירי יל"ג בשנת תרמ"ד) ו"שומרת יבם" (בשנת תר"מ). גם החמר לשני השירים האלה היה מתקופת המלחמה של התקונים בדת. שחלה בעיקר לפני בוא יל"ג לפטרבורג. בפטרבורג ראה יל"ג את ההתנכרות של משכילי-ישראל לשפה העברית וספרותה, וזה לא הוסיף לו כח ועצמה ליצור את יצירותיו. בשנת תרל"ט קרה ליל"ג מקרה רע, שעל ידו נפקחו עיניו לראות את חולשת הסביבה של המשכילים בעיר-הבירה. יל"ג ובני-ביתו נאסרו אז בעלילה שהעלילו עליו, כי ידו עם מורדים במלכות וכי תומך הוא בהם (יל"ג האשים את ה"חסידים" והיראים בפטרבורג, כי ידם היתה בזה להביא עליו את הצרה הזאת, אך יחד עם זה הוא מספר בזכרונותיו, כי ראו אותו אנשי-השלטון כאחיו של אחד הצעירים בשם גורדון, גם הוא וילנאי, שנתפש אז כמורד במלכות, והדבר הזה גרם בכל אופן להגדיל את החשד ולהכביד על יל"ג את יד המשפט). יל"ג ואשתו ישבו אז ארבעים יום בבית-האסורים והוגלו אחר-כך לפלך אולונצק, לעירה פודוש, במקום שישבו ירחים אחדים. יל"ג התמרמר אז מאד, שמכל ידידיו המשכילים והעומדים בראש היהדות ברוסיה לא נקף איש אצבע להצילו מרעתו, מפחד פן יפול עליהם צל של חשד, ורק אחיו של יל"ג וחתנו, שניהם עורכי-דין בפטרבורג, השתדלו לנקותו מן האשמה והדבר הצליח בידי אחיו להוציא אותו מגלותו ולהשיבו לפטרבורג. בבית-האסורים ובמקום גלותו כתב יל"ג את שירו "צדקיהו בבית-הפקדות". בשובו מגלותו היה יל"ג שבור ברוחו. מלבד המקרה הרע, שהשפיע לרעה על בריאות גופו ונפשו, השפיע עוד עליו הרבה לרעה המצב המתמיד, שבא אחר-כך, – את אשר לא השיבו אותו ראשי-המשכילים בפטרבורג אל כנו, ומהרו להושיב על מקומו אדם אחר, עוד קודם שנודע משפטו. מיום שובו מגלותו התאונן יל"ג הרבה, כי "רוחו חבלה" וכי "נר אלהים – נשמתו בו – כפתילה מהבהבת". ממפלתו נשאר לו, לפי דבריו, "שבר ברוח". יצירות גדולות חדשות לא הוסיף עוד יל"ג ליצור, אך הוא כתב עוד כמה שירים ליריים, שאחדים מהם שיכים למבחר שירתו הלירית. הוא עבד מאז הרבה עבודה עתונאית, כתב מאמרים רבים, ספורים קלים ופיליטונים. משנת תר"מ עד שנת תרמ"ח, בהפסקה של שתי שנים באמצע, השתתף בעריכת "המליץ". משנת תרמ"ז, כשנכנס ל"המליץ" אחרי ההפסקה, נקרא גם שמו עליו כעורך. יל"ג השתתף במשך שנים אחדות גם בעריכת הירחון היהודי-רוסי "ווסכוד" והדפיס בו הרבה מאמרים. בשנת תרמ"ב חגגו בפטרבורג ובערים אחרות את חג חצי-היובל לעבודתו הספרותית ובשנת תרמ"ד יצאו (בפטרבורג) כל שיריו בארבעה ספרים על-ידי ועד-היובל (בהוצאה השניה – וילנה תרנ"ח – נוספו עוד שני כרכים ל"כל שירי יל"ג). מספוריו יצאו בשנת תרל"ג (וילנה) הספור השני מ"עולם כמנהגו" (אחרית

שמחה תוגה" ובשנת תרמ"ט (אודיסה) קבץ ספורים קטנים בשם "כל כתיבי יל"ג", ספר ראשון. בשנים האחרונות לחיי יל"ג, אחרי שהפסיק מסכות חיצוניות את עבודתו ב"המליץ", עבד במערכת האנציקלופדיה הרוסית של ברוקהויז ועפרון וכתב בשביל האנציקלופדיה הזאת את הערכים הנוגעים ליהודים וליהדות. בכל כבוד-הסופרים שנחל בחגיגותיו – בשנת תרמ"ב – ואחריו, היה רוחו מדכא ומלא יאוש מן ההשפלה הזאת, שנתן את נפשו עליה, והיא לא הביאה פדות לנפש העם. בשנים האחרונות לחייו התקרב ל"חובבי ציון", אך חסרה לו האמונה בקיום החלום ומשאת-הנפש של הציוניות הראשונה, וגם ירא את ה"ריאקציה" ואת שלטון הרבנות, שנדמה לו, כי בוא יבוא עם מעשי "חובבי ציון".

ענן של שעמום כבד כסה את שמי חייהםשורר בשנותיו האחרונות, אחרי הפסקת עבודתו ב"המליץ", אך יש אשר ברקים וחצצים, בדמותשירים לעת-מצוא. חדודי-שירה ומקאמות, התרוצצו ויצאו ממנו. ללב התאונן יל"ג במכתביו ודבריו על עיפות גדולה, שתקפה אותו, וכי ימיו עברו וזמותיו נתקו, ולפי דבריו, כאילו כרה לעצמו קבר בעודנו חי, ובקש לבלי להרגיזו ולהעלותו משם. בשנת תרנ"א גלו בו הרופאים מחלה עזה, מחלת הסרטן, והוא נסע לברלין, ששם עשו לו נתוח, אך ללא הועיל. אחרי הנתוח כתב יל"ג את שיר-ההתול שלו "גם זו לטובה", ורוח ההתול לא עזבהו גם אחר-כך, אם כי ידע כי קצו קרוב. הוא אסף את כל מה שכתב ובקש את ידידיו לחפש ולמצוא את הדברים, שלא היו בידו. "וכי ישאלך לאמר: מה העבודה הזאת לכם? – כתב לאחד מידידיו בכסלו תרנ"ב – וענית ואמרת לו: יל"ג ידידנו מצטיד לדרך, "לארחא רחיקא" [לדרך רחוקה], ומכין לו נודין קלילין¹ [צידה קלה] ומאסף ככל אשר תשיג ידו מאשר כתב בימי חייו". בכ"ד אלול של אותה שנה, שנת תרנ"ב, מת בפטרבורג, עיר מושבו, והובל שם לקברות.

קענ. על שרש נשמתו של יל"ג תהה יל"ג עצמו ועמד עליו בשירו "שָׁרֵשׁ נשמתו".

אֵלֶּהי, הַנְּשָׁמָה שְׁבִי נַפְתָּהּ	אֵיכָה אֶפְּזָא כֹּה רַבּוּ פְּצָעֶיהָ
מֵאֵין לִקְחָהּ?	בְּמַעַט ³ יָמֶיהָ?
הֲכִי תִרְשָׁה מִן הַגּוֹף ² הַזֶּה	כִּי מִיֹּזֶם הָיִיתָה בִּי עַל הָאֶדְמָה
וּבְגוֹפִי הִבְאֵתָ –	יֹזֵב וְזֵב דָּמָה,

1 על-פי מאמר בתלמוד בבלי, כתובות ס"ז: "זודאי קלילי ואורחא רחיקתא" (הצידה קלה והדרך רחוקה), המדבר על המות ועל ההכנות של האדם אליו במעשים טובים. 2 לפי מאמר בתלמוד אוצר הנשמות שבשמים נקרא "גוף". 3 לפי ימיה המעטים, כמו "ולפי מעט השנים" (ויקרא כ"ה, ט"ז).

הָבִי יָכוֹ כָּל אֶל הַפְּצָעִים יַחַד
בְּשָׁנוֹת נֶכֶד אֶחָד?
אִין זֶה כִּי נִשְׁמָתִי בְּכָר הִיָּתָה לְעוֹלָמִים
בְּשֶׁכֶּכֶר הַיָּמִים
וּמִלֵּאָה חֲבָרוֹת פָּצַע וּמִדָּגָא
אֶל קֶרְבִּי בָּאָה.
אוֹלִי נִשְׁמָת הַנְּבִיא הֶעֱנֵתָי
הִיא הַמִּתְּנָה אוֹתִי,
אֲשֶׁר גַּם הִיא הִתְעַטְפָּה כָּל יָמֶיהָ
מִתְבּוֹסֶסֶת בְּדָמֶיהָ;
אוֹ נִשְׁמָת אוֹיֵב כִּי – אִישׁ תָּם וְיֹשֶׁר
הִרְאֹן לְכָל בָּשָׂר,
אוֹ רוּחַ שָׁאָר אֶרְצֵי יוֹם וְנִשְׁמָתָן
עֶרְבִי לַיּוֹתָי.
מִשְׁאֵת מִכְאוּזִּים כְּאֵלָה וְנָהִי
טוֹב אֲשֶׁר לֹא אֲהִי!
אֲלֵהִי, רָפָא-נָא נַפְשִׁי מִפְּגִיעִיהָ
בְּשִׁאֲרֵית יָמֶיהָ
אוֹ קַח מִמֶּנִּי אֶת רוּחִי הַקָּשָׁה
וְתִנֵּה לִי חֲדָשָׁה.

וּמִן הַחוּשִׁים בָּהּ עַד הַמַּחֲשָׁבָה
כַּקְּחִי וְדֹאבָה.
רֹאשִׁי מֵאֲנִיָּה הָכּוֹ כְּלָמֹז
וּמָתָם אִין בְּמוֹ:
הָאֲהָבָה הַיִּפְרָה, הַתְּקוּהָ בְּנִגְהָ,
הָאֲמוּנָה אֲבָדָה;
יִשְׁתַּלֵּב בְּאָדָם, נִקְוִין כְּפָסִים –
קֶצֶף עַל פְּנֵי יָמִים.
וּבִיעַת עַל עַמִּי עֵינֵי מִשְׁקָפָה
רוּחִי מִתְעַטְפָּה.
הִנֵּה מִסְבֶּת קֶרְבּוֹ רוּחַ עוֹנִים
זֶה הָרוּחַ שְׂבָעִים;
יִתְצוּהוּ סָבִיב מִחוּץ וּמִבֵּית
וְעַלָּה שְׁמִיר שִׁית –
כָּלוּ כָּל הַקְּצִיּוֹן, כָּלִתָּה כָּל עוֹן
וְיִשׁוּעָה אִין.
וּבְכֵן בָּאֵב תִּכְאֹב תִּמִּיד נִשְׁמָתִי
עָלִי וְעַל אֲמָתִי,
תִּבַּל בְּמִדְבָּר, וּבְלִבִּי כּוֹ תִּהְיֶה
מֵאִין בְּמָהוּ –

רוח קשה, נשמה הנושאת בקרבה דכאון של דורות, מלאה חֲבָרוֹת ופצעים ישנים – זהו הרוח השליט בשירתו של יליג. ולכן השירה הזאת מלאה כָּלָה מַרְדוּת, לא מרד, כִּי-אִם הַתְּקוּמָמוֹת. בשירה הזאת נשמע תמיד קול אֲוִקִים בהסגרם ובהשברם. מלבד בִּמְהֵבֶת דוד ומיכל¹ שר לנו יליג גם בִּשְׁיִירֵי העלילה² מימים קדמונים על גבורים נתפשים, נלכדים, נתונים לשבי ולחרפה, באים לתוך הפחת והפח, משלכים לפני חיות רעות ושני אריות ומלתעות כפירים בם; אך רוח המרדות שליט בהם עד הרגע האחרון. אין הם יודעים את כְּנִיעַת הנפש ואת ההכנעה. גם לב הנשים והילדים בִּשְׁיִירֵי העלילה³ של יליג לא ידע מֶרֶךְ. יד-גורל קשה, בת דורות, מכבידה עליהם, והם מקבלים עליהם את הדין ואת המשפט, אך אינם מקבלים אותם בהכנעה. אף בהכנעה שלהם לפני מדת-הדין יש תמיד גם התקוממות. והתקוממות זו היא המִּלְאָה מההתחלה עד הסוף את "שירי העלילה" החדשים, מִקְּוֹרוֹת ימינו⁴. בהם שליט שלטון רב הַסֶּרְקָס מוֹס. כל "שירי העלילה" החדשים האלה מספרים כלם מעשה אחד

¹ בכ"י. על-פי פרושי המפרשים הישנים לאיוב ג', ח': "העתידים עָרַר לוֹתָי-נִי".

על-דבר "קוצו של יוד" המחריב עולמות. יש בכלם מאותו ההתול המר של קורות החרבן שלנו. כפי שהם מספרים בספרי הדורות, כי אשקא דריספק [מוט אחת העגלות] חרב המבצר האדיר ביתר. ולא לחנם נקרה השם הזה לפני יל"ג כשבא לקרוא שם לראשון מ"שירי העלילה" החדשים שלו. סקסמוס זה הוא גם היסוד ל"משלי יהודה". העקץ החד במשלים כאלה – משלים אֶזוֹפִיִּים או "משלי שועלים", כפי שנקראו ללב בעברית – נמצא כבר בזה. כי החיות והבהמות מדברות כבני-אדם והן המלמדות גם ארחות-יושר ותם לבני-האדם. ובמשלי יל"ג הסקסמוס הזה הוא השליט בכל, בחמר כמו בצורה.

ליריקן רך או משורר בעל התלהבות גדולה, איש ההתפעלות הישרה, הבלתי-אמצעית, לא היה יל"ג. ביסוד שיריו, אף ביסוד שיריו הליריים, יש תמיד גם קו של הסתכלות פקחית, שכלית. השכל מצטרף אצלו תמיד אל הרגש, ולא רק לשם צרוף הרגש בהתגלותו, לטהרו ונקיונו בצאתו לאויר-העולם. זווג הרגש עם השכל הוא שלם יותר בשירי יל"ג. השכל הוא בן-לויה להרגשה מן ההתחלה. ולכן אין התפרצות רבה של רגש או הרגשה בשירי יל"ג. אין גם הרבה גלויים של רגשות פרטיים, רגשות של יחיד בשיריו. כמעט שאין שירי-אהבה בין שיריו הליריים של יל"ג, חברו מנער של מיכ"ל (לא פצחתי רנה עת אשה ארשתי, לא נשאתי קינה עת אתה גרשתי, מעיד יל"ג על עצמו). ואף שירי-טבע מעטים הם מאד בין שירי יל"ג. מעטים הם עוד מאשר בשירי אד"ם (למעלה, סעיף קי"ב-קי"ג). אין התייחסות בשירי יל"ג. בתוך עומד כאן האדם כפי שהוא חי את חייו בחברה, במשפחה או בקרב בני עמו. מכאן גם הנטיה שלו אל השיר הספורי, אל "שירי העלילה. ב"שירי העלילה" שלו שופך יל"ג את נפשו הרבה יותר מאשר בשיריו הליריים, ב"שירי ההגיון" שלו; כי שופך הוא אז את נפשו בחיק האדם חברו, בוכה על צער האדם. האדם השכלי, בעל הנטיה המשפחתית, החברתית, הוא גם הקרוב אליו תמיד. לו היה יל"ג קרוב, הוא היה לו לפה, להביע את עצבו, צורו, שברו, שברו. הפתוס של יל"ג הוא הפתוס של אידיאה, אך גם את הפתוס הזה אין הוא מביע ללב בדרך ישרה, באפן בלתי-אמצעי – גם לזה היה שכלי יותר מדי, יותר מדי רפלקטיבי, – אלא בדרך של שלילה, בקרת וכיוצא בזה. ולכן הוא הוא ששם קץ לפתיטיות היתרה של השירה העברית החדשה, לשטף ה"מליצה" שבה. הוא שנתן תכן ריאלי, תכן של ממש לפסוקיה ולמלותיה. הוא שהכניס יסוד חזק, יסוד ברזל, לכל מה שהיה רופף ורופס. בסגנונו הגמיש אין כל רפיון. בגמישות שלו יש תמיד גם מן המתיחות. כקפיץ זה שאינו נרפה על-ידי כך שהוא נכסף, ואדרבה, כפיפה זו שכופפים אותו מוסיפה עוד על טבע מתיחותו.

השירה הטבעית הזאת של יל"ג היא שהיתה השירה הטבעית של ההשכלה שבימיו. ההשכלה הפוזיטיביסטית, זו של ה"תועלת", של התביעות והדרישות. הריאליות והממשיות, זן המלאה רוח מלחמה והנלחמת בכל "רוח", בכל דבר רוחני, אורי, שאין לשכל תפיסה והשגה בו. אין כיל"ג שהביע בשיריו את הרוח השכלי הזה.

קעדר. השירה הלירית הראשונה של יל"ג היא שירה אוניברסלית. כללית-חקרנית, ברוחו של אד"ם (שיריו: "תל-אביב, מחג לאדני", "בית מועד לכל חי" ועוד). היא ברבה בִּסְר או הקוֹי - בבית מועד לכל חי יש שורות שלמות מ"המלט"; במחג לאדני יש שורות משירי שִׁילָר ומשירי אד"ם, וכל דרכי החרוז בשירים האלה הם משל אד"ם, - ומלבד שירים מעטים יוצאים מן הכלל, שהצורה המקפמה, האמנותית, שלהם, הצורה של "שירי זהב" (סונטות), הוסיפה להם לוית"חן מיוחדת ונתנה להם צמצום והבעה חדה, חריפה, סרקסטית לפעמים, אין להכיר עוד ברוב השירים הראשונים, מ"שירי ההגיון", את דמות השירה של יל"ג לעתיד לבוא. את דמות השירה הזאת יש להכיר יותר במשלי יהודה, במשלים האלה, אם כי רבם מתרגמים או מעבדים נפרד המשורר המסתכל, בעל העין החדה, התר ורואה את הפגעים ואת המומים ומתעורר עליהם, ללעוג להם לעג מר. למשלים של לפונטיין וקרילוב, שיש בהם הרבה גם מן השעשועים, מן השחוק העליו על יצוריו של הקב"ה בשדה וביער, למשלים האלה הוסיף יל"ג ללב נפך של חדוד, הכניס בהם בתחלה, באמצע או בסוף איזה קרט של חלתי מרה. העקץ במשלו לרב דוקר יותר, ביחוד נעשה העקץ חד יותר ודוקר כשהוא מכוון נגד מואסי-הדעת. משל "העורב והשועל" הוא עתיק ונמצא אצל ממשלים רבים. כל הממשלים האלה מציגים לראות את החנופה של השועל ושוחקים לעורב, כי נשמע לדברי החנופה האלה ועזב את נתח הבשר שבפיו או את הגבינה; אולם יל"ג מִסֵּר את העורב, את המפתי יאמין לכל אמונה אמן וגומר את השיר בהתול החד, המכוון רק אליו, אלה עורב:

אַמֶּת כָּל יִתְרוֹן, כָּל יִפִּי צָבָרְתִּי,

בֶּקֶה הָאֶחָת - הִיא הַדַּעַת - הִסְרָתִי!

הדעת היא נשמת המשל, הכח המעורר שבו: השאור שבֶּעֶסֶה - השועל, הפקח שבחיות, והחמור, הטפש שבהן, הם שניהם אורחים גמורים בממלכת המשל מאז מעולם, - ובמשל של יל"ג רב וגדול ביחוד היסוד הזה, ולכן בדרך המשל התעוררו ביל"ג גם יתר כחותיו, המקושרים אצלו תמיד עם כח שכלי, רִפְלֶקְטִיבִי: התעורר בו כח הציור, נגלתה ההמצאה הפיוטית. הפנטסיה היוצרת היא שהשמיעה לנו את קולה מהמשלים האלה. עד יל"ג נצטמצם המשל העברי לרב בפסוקים קצרים, בדברות חכמה ואמרי מוסר (ראה ספר ראשון, סעיף נ"ו). הוא היה קרוב אל האפִיגְרָמָה או אל הִסְטֶרִיָּה (עוד בימיו של יל"ג נכתבו הרבה

משלים כאלה. מבין מחברי המשלים האלה הצטנן ביחוד יהושע שטינברג, מרעי יל"ג בימי נעוריו, בספרו „אור לשרים“, וילנה תרכ"ה. שיש בו אספת משלים גדולה. בין משלים מקוריים ובין מתורגמים). אולם במשלי יהודה קבל המשל הוד שירי גדול. צמחו וגדלו כנפיו והיו לכנפירננים נעלסות. ציוריו החיים של יל"ג במשלים האלה מעולם החיות והבהמות, השיחות החיות שבהם בין בעלי-החיים, הלשון האמיצה שלהם, שהיא אמיצה וחריפה גם יחד, החרוזים המוצלחים והמחפמים, המלאים כלם „הפתעות“ יפות, והתבלין של החדוד הפיוטי, הממלא אותם — כל זה עושה את המשלים האלה ליצירה פיוטית נעלה. ואין לראות את המשלים רק כתרגום. צדק מי שאמר, כי אפילו משליו המתורגמים של יל"ג מקוריים הם, כי החיות שבהם הן „חיות יהודיות“ ויל"ג בתרגומו יוצר את המשל מחדש, לפי רוח עמו וזמנו ולשונו.

יל"ג יצר גם „פבולות“ חדשות, מקוריות, אם כי ה„פבולה“ בכלל היא רק לעתים רחוקות חדשה ומקורית. ב„פבולות“ המקוריות האלה אין החיות והבהמות בנות-בית כבמשל הנכרי, המעבד והמתרגם. פה יש משא ומתן גם בין „עמוד האש“ ו„עמוד הענן“, ו„המאור הגדול“ בא ומשתטח לפני כסא הכבוד של אלהים, כבימי בראשית. „אדוני-בזק“ מתקופת השופטים העברים הוא במשל הזה „אדון רב-חסד“, ואם גם לבהמות ולפרות, ו„הפרות הנושאות ארון ה'“ — במשל שנקרא בשם זה — הן המסמלות את הגאווה האוילית של ריקי-מוח הנושאים על גבם לשעה את אדר-היקר, זו שבמשל הכללי מסמל אותה „החמור בעור הארי“, גם הוא אחד מ„משלי יהודה“. גם בזה נכרת הרוח המקורית החדשה במשלים האלה, שיש בהם גם המצאות שלמות חדשות, מקוריות-עבריות.

קעה. משלי יל"ג מצטינים הרבה בזה, שיש בהם תמיד עלי-לה, ספור המעשה. ולכן הם הם המתקנים ומחברים חבור פנימי עם „שירי-העלילה“ של יל"ג. ב„שירי-העלילה“ הציב יל"ג עצמו קו מבדיל בין שני סוגים, בין „שירי עלילה“, קרות ימים ראשונים“ ובין „שירי עלילה“, קרות ימינו“. [מלבד השיר „צדקיהו בבית הפקדות“ נתחברו כל „שירי-העלילה“, קרות ימים ראשונים — בימים הראשונים לשירת יל"ג, עד שנת תרכ"ה. זמן צאת קבץ שיריו הראשון של יל"ג, וכל „שירי-העלילה“, קרות ימינו—נתחברו כלם אחרי השנה הזאת, השנה של התעוררות שאלת התקונים בדת בספרות העברית ברוסיה ופופח „הדת והחיים“. שני הסוגים האלה בשירת יל"ג מציינים אפוא גם שתי תקופות בשירתו. קיום רומנטיים במקצת: נטיה אחרי העבר, התמסרות לרגש, לעצב-החיים ועוד מציינים את התקופה הראשונה. ואת התקופה השנייה מציינים קיום אחרים: נטיה אל ההווה, מצבר-רוח של מלחמה, לעג שנון וכיוצא בו. אך יש גם

קוים משותפים לשתי התקופות גם יחד: התפיסה הבהירה של שדה העלילה והפרצופים שלוקחים בה חלק, ההגדרה השלמה והצמצום של השדה הזה וכל אשר בתוכו כמו בתוך מסגרת השלטון בחמר וכבושו המלא ולכידתו בתוך רתוקות החרוז. החרוז של יל"ג – לא היה כמוהו לפניו בשירה העברית החדשה לדקות המלאכה, מלאכת-המחשבת, ולטעם היפה. יש בו רבוי-גונים וצורות מצורות שונות, שאין כמותן אצל שום משורר עברי שקדם ליל"ג בספרות החדשה. ובכל הדקות שבחרו זה וקלות הצורה שבו, שפעמים הוא כאילו מתקרב אל הפרוות, אין בו כל רפיון. הוא תמיד אמיץ וחזק ומכוּנָן למטרתו כיתר המתוח על פני הקשת או כמיתר הנמתח על פני הכנור.

מכלל כל "שירי-העלילה" של יל"ג יוצאת רק "אהבת דוד ומיכל", שיש לראות אותה – וכך ראה אותה גם יל"ג – כיצירת-נעורים, כפרי בלתי-בשל עוד. בה יש תמימות ההשקפה, תפיסה בלתי-בהירה, ערבוביה של צורות-שירה. בשעת חבור שירת-אהבה זו בין הרועה מבית-לחם ובין בת-המלך שאול עמדה למופת לפני עיני יל"ג שירת האהבה בין שלמה המלך ושולמית הרועה של חברו מנער מיכ"ל; ואולם עם זה היה יל"ג בימים ההם עוד מושפע מן האפוס התנ"כי של ההשכלה העברית הראשונה, מ"שירי התפארת" העבריים, והשירה של אהבת דוד ומיכל איננה רק שירת-אהבה בלבד, פואימה לירית, מעין זו של מיכ"ל. בה יש גם מעין אפוס מחיי הרועה-הגבור, כפי שהבינו והשיגו את האפוס משוררי האפוס התנ"כי בימי ההשכלה: ציור המאורעות המקפרים במקרא לפרטיהם, הבנה והשכלה בפסוקים השונים וישוב הסתירות שבהם או מלוא הפגיונות, התבוננות והסתכלות במעשי אלהים הנפלאים, אשר ירקמם בסתר, חקרנות והתפלספות במהלך הענינים, מכל היסודות האלה יש בשיר הזה, שהוא לפי יסודו הראשי ובנינו פואימה לירית, כפואימות הליריות של מיכ"ל, עם נטיה במקצת אל עלילה יותר חזקה, יותר רחבה ומורכבת, אל זו של הרומן הלירי.

הנה תכן עניניו, לפי תכניתו של המשורר, שחלק את השיר בתבנית האפוס לשנים-עשר שירים:

שיר א': תכנית העיר נָבֶע ומסביה; מַעְרָה נָבֶע; היכל שאול המלך; יפי מיכל בתו; שועים רבים ידברו על לבה להיות להם לאשה, אך היא אוהבת את דוד הרועה. שיר ב': מעשי אלהים הנפלאים, אשר יעשה בסתר וירקם בצפוני העתים; הרוח הרעה, אשר שלח לבעת את שאול, שיבקשו לו מנגן וינתנו לדוד מהלכים בביתו; דוד מנגן באזני המלך והשרים, לוקח לבות כל שומעיו ולבב בת-המלך ונופל במכמור האהבה. שיר ג': דוד שופך את לבו בכנור על-יד חלון מיכל; מיכל שומעת את שיחו ומשיבה לו דברי אהבה, היא תעיר את רוחו לעזוב

את כנורו, לחגור חרב ולצאת למלחמה. שיר ד': שיר על עצמת האהבה; נצחון דוד על גלית; הנשים היוצאות לקראתו וקוראות אליו: "הכה שאל באלפיו ודוד ברבבותיו"; מיכל המעטרת רצון את דוד. שיר ה': קנאת שאל בדוד; דוד שם נפשו בכפו, יורד פלשתים, מכה בהם מאתים איש ומביא את הערלות למלך; שאל נותן את מיכל בתו לדוד לאשה. שיר ו': אש הקנאה גוברת בלב שאל; שאל שולח את עבדיו לשמור את בית דוד, להמיתו בבקר; דוד שר את המזמור נ"ט ב"התהלים"; מיכל מורדת את דוד בעד החלון; הנבל המנגן מאליו. שיר ז': הנאהבים מתראים פנים ביער טרם יכרח דוד מארצו; נפש דוד תתעטף במרי שיחה ומיכל תחזק את ידיו הרפות; שבעת-אמונים בין דוד ומיכל; דוד שר מזמור כ"ב. שיר ח': כשמוע פלשתים כי הגלה דוד מעל הארץ אספו את כל מחניהם ויבואו ויחנו בשוגם; שאל לפני לכתו למלחמה; לבו חש לו עתידות; המלאכים, שהוא שולח לשאל באורים וכנביאים; התרדמה הנופלת עליו וחלום-הבלהה שהוא חולם; בהקיצו מבעותי החלום והנה שבו מלאכיו ודבר-עצב בפיהם; בצר לו הוא נסוג מאחרי אלהיו ללכת אחרי האובות. שיר ט': מלחמת ישראל בפלשתים בהר הגלבוע; מפלת שאל ויהונתן; האשר המתהפך במסבותיו; קבר שאל מקור חיים לדוד; שבה אל ביתו מיכל החמודה. שיר י': חיי מיכל אחרי שלחה את דוד וימלט; חמת שאל נצתה בה ויתננה לאיש אחר על אפה ועל חמתה; התמה בכל תאריה הנמבזים והמגאלים; חיי מיכל בבית פלטיאל בן ליש; אמונתה וישרה, צדקתה ותם דרכיה; תשובת מיכל לדוד. שיר י"א: העת המבלה כל; נפש דוד נקעה ממיכל; מיכל עוזבת את ציון, עיר דוד, ושבה לגבעה, להיכל עזוב, לכלות יתר שנות חייה בגמילות-חסדים ובמנוחה שאננה. שיר י"ב: דוד בימי זקנתו יושב ועוסק בשירים ובתשבחות; נעים זמירות ישראל; דוד חפץ לדעת את יום מותו ואלהים יענונו, כי זה מרוי-עולם, אשר לא ידעם האדם וחי; מות דוד; מות מיכל; הנבל המנגן מאליו.

הרקמה בשיר זה היא רקמה שלמה של אפוס; אך המוטיב הראשי שלו הוא המוטיב של האהבה, זה המחולל את כל הנפלאות. כבפואימה של מיכל הובלטו בשיר זה רגעי התרוממות-הנפש של המנגן בכנור. כמו מיכל בשירו ל"שלמה" (ראה למעלה, סעיף ק"כ) שר גם יל"ג בשיר זה על השירה, על האהבה – לפי מהלך השיר הזה גם על הקנאה – על רגשות הנפש. השירה על רגשות-הנפש האלה, שלא היתה מתאימה עם הלך-הרוח הספורית, העלילית, בשיר הזה של יל"ג וביתר שיריו, עושה לשם במקצת כמו חקרנות והתפלספות. וכמו כן החרוז הזמרי של מיכל, שהשתמש בו יל"ג בשיר ספורי זה – עשרות חרוזים של מיכל גם נכללו בכליל השירה הזאת – עושה לשם כסתם זמר. אין בו מרעננות הרגש, מפריחת החיים, ולכן הוא נראה לנו כ"מליצה". גם שיר-העלילה השני -דוד וברזלי" (ראה ספר ראשון, סעיף ס"א. על-

דבר המזמור לדוד: "תודה אל ברזלי הגלעדי", ב"מזמורים חדשים מקורות חיי דוד" של שלום הכהן) יש בו מעין המשך אל "אהבת דוד ומיכל". הוא נראה לנו כמו פרק מיוחד, אידילי, מאפוס זה על חיי דוד, שרקמה שלמה ממנו נמצאת ב"אהבת דוד ומיכל". דומה הוא אל "אהבת דוד ומיכל" בחרוזו ובדרכי השירה הלירית. אך שדה-העלילה של "דוד וברזלי" הוא קטן, ולכן הצליח המשורר גם באמצעים הליריים האלה לתפסו וללכוד אותו. אמנם ריח של "מליצה" נודף עוד גם משיר זה, בחלק הראשון שבו, אך לכל נעימות האידיליה יש שנעימה גם המליצה. הצליח בעיקר בידי המשורר החלק השני, שבו הוא מציג זה מול זה את שני הרעים, וקמים עם עברם המיוחד, את ברזלי, רועה צאן מנער, אשר "בחל ביקר ובכל הוד והדר", ואת דוד, גם הוא רועה צאן מנעוריו, אשר עלה למלוכה:

כי קול פַּעֲמֵי רֶגֶל אֲנִינוּ שָׁמְעוּ
וְדַמּוֹת אֲדָם נִגַּשׁ עֵינֵנו הַכִּירָה.

הַמֶּלֶךְ הוּא. אֵךְ עֵתָה לֹא הִבִּיאֻ
הַבְּשׂוּרָה הַטּוֹבָה מֵיַעַר אֲפָרַיִם,
כִּי אֵת הַקּוֹשְׁרִים עָבְדִּיו הַכְּנִיעוּ
אֵךְ בָּאוּ הַשִּׁיבֹז לִירוּשָׁלַיִם.

אִז אֲנִי אֶל בְּרִזְלִי הִזְאִיל לִלְכֹת
וּבְפִיו אִישׁ חִסְדוֹ בַּבְּשׂוּרָה שָׁמַח,
כִּי תָשׁוּב תֵּאֱתָה עָבְדִּיו הַמִּמְלָכָה,
כִּי שָׁב עֵץ הָרָרִז וַיְהִי פֹרֶחַ.

כִּי נִגְעֵי הַמֶּלֶךְ זָרוּ, הַמֶּלֶךְ,
אֵךְ כִּי לֵב הָאֵב תִּמְרוּרִים פָּצוּעַ;
כִּי יִגְמֹל עֵתָה לְאִשְׁרֵנוּ לֹא נָמֹל
עַתָּה אֲנִי רִגְלִי מֵאֲרָצוֹ לְנוּעַ.

וּבִנְחָלֹת הַצִּבִּי שָׁם עַל חוּף תַּפְלָג
בֵּין תַּלְמֵי שָׁרֵי, בֵּין סִבְכֵי הַגִּפְּזָן,
לִפְנֵי זֶה הַשָּׁב, רֹאשׁ לֹא תִפּוּי שָׁלָג.
יַעֲמֹד דָּוִד — גַּם יִזְמוּ כֵּךְ גִּפְּזָן.

בְּמַעֲנוֹ מִתְנַנֶּמֶה¹ נִדְבָה וְשָׁחוֹחַ
יֵשֶׁב עֵתָה דָּוִד, נוֹשֵׂא הַכֶּתֶר,
וְכִבּוֹא יִזְמוּ מִפְּנֵי בַר בְּטָנוֹ לְכָרוֹחַ
בֵּית רַעַי הָרֹעֶה בְּקֶשׁ לֹא כֶּתֶר.

— — — — —
— — — — —
כַּעֲשׂוֹ וּמְרִי נִפְשׁוֹ עֲרֹכּוֹנָא עֵתָה
עִם טוֹבוֹ מֵאֵן וּרְאוּ בְּמֵאֲזִנִּים,
אִם לֹא כֹךְ הַכַּעֲשׂ תִּרְדַּח חֵישׁ מִטָּה,
אִם לֹא כֹךְ תִּנְחַת תַּעַל שְׁמִיִם.

"הֲלֹא טוֹב חֲלָקִי מִנוֹשֵׂא הַעֲטָרָה
לֹא עָמַד לֹא חִילוֹ עַתָּה אֲתָא קֶרֶץ!
שָׁקֶר הַכְּבוֹד, הַכָּל הַתַּפְאָרָה,
אֵךְ לִבִּי-לֹא-כִנּוּ חֲלָקֵנוּ בְּאֶרֶץ!"

כַּעֲשָׂתוֹת שֶׁאֲנִי זֹאת טוֹב לֵב, שָׁמַח,
בְּרִזְלִי מִתְהַלֵּךְ הִנֵּה וְהִנֵּה:
"הִבּוּ כָל הַזֶּן יִקְרַח תַּחַת יָרֵחַ,
בְּמִתְרוֹ חֲבָלִי אֲנִי לֹא אֲתַנֶּה".
וּפְתָאֵם עָמַד וּכְמִשְׁמֹרוֹת נָטְעוּ
עֵינָיו עַל דֶּרֶךְ הָעוֹלָה הַעִירָה.

¹ במחנים.

עוד יום ושמונים שנה לי תכלינה –
למה לי חיים? מה עוד אשברה?
הניחה לי! עיני בבור תצפינה
ובמקום חייתי שם אקברה.

ולמלאת ממלכי את נפשך שואלת,
ידך אתך במהם, נער עודנו,
עוד יכמה לבו ליקר ולממשלת
ותשוקה לתענוג עוד תמלאנו.

וככל בלבך עלי אתו תעש!
עוד יפוז אורזעיו לאכול, לשמוח;
עוד לשאת מרח רב, עמל וכעש
שוכני בית הגדולים יעצר הוא בתי.

ואני לא אחפץ חור, לא שר ופגע,
לא אוכל עוד שא לא השאת גם השבר;
הלא טוב מסכנות ומנוחה רגע
מאצרות עם צרות מכל עבר.

פה דבר, וכן ישי לא ענהו,
פי ידע כי כן ידבריו צדקו.
לו רבים בהמון אותם שמעו
ובלבם לעד מי ימן יחקו:

„פי יתרון לאפר עבד שרתו
מנסיכי אדם, מעשירי הקרת,
פי יתרון למעונו מעשה ידהו
מבית חסן רב, מבנין תפארת“.

ושגמו עוד נצבו בדמי הליל
פנציבי שיש יד אמן העמידה,
ניפג לב דוד, לא עצר חיל,
ודמעות פנחל עינו תורידה.

מתקוממי נפלו – יאמר המלך –
ויבדו מלכותי שבה נכונה,
עוד היום אעובד ולעירי אלה,
ברזלי קום ולכה אתי ציונה.

שם אותך אכלכל, אנמול חסדך,
כל כבוד וענג יחד נחלקה;
עמי עמי, עבדי עבדיך,
חסדים צדיקים לו יחד נתקה.

תחת שדך זה תחו גנת חמד,
ידביר המלוכה תחת רפת עדר;
צבא רב ונחלפות תחת הצמד,
במקום מקל רעה שרביט וחדר.

לא עוד תציב דרך, לא תתמודד פלך,
ראשון תהיה לי אמה אל משמעת,
„קומה ולכה אתי!“ קרא המלך
ויחבק לשב ובצען דומעת.

גם יד ברזלי למלך חבקה
ושפתיו הרועדות תרש מללו;
גדבת לבך מלפי עלי חוקה,
לא אוכל שאת חסדיך גדלו.

אני בקר עני, רעה העדר –
ובחצר מלכות האצלת צלח?
לא נאווה לי תענוג, לא חור וחדר
ובקר חלשו חושי ובי אין בתי.

לא עוד יקחו אנני קול שיר ונמר,
פי מרב ימים הן בברזי גאטמו;
חפי לא יבין טעם יין חמר
והדרך לא יחוו עיני כי קמו.

<p>הַעֲבָרָה ² נָשָׂא אֶל זֶה הָעֵבֶר וּמִלֵּאתִי רֵב אָדָם וְכָלִילַת הָדָר; וַיֵּלֶךְ דָּוִד לְמִלּוּךְ עַל עַבְרָ וַיֵּלֶךְ בְּרוּזִי לְרַעוֹת הָעֵדֶר.</p>	<p>וַיִּבֶן מֶה וְכֵה הַדְּמָמָה הַפְּרִיעוּ תּוֹפְשֵׁי הַמִּשְׁוֹמֵם בְּמִים יִתְחַזְּרוּ; גַּם קוֹל עַל הַמִּים עִם רֵב הַשְּׁמִיעוּ. גַּם דָּוִד גַּם רָעוּ מִשְׁנֵת¹ נַעֲזְרוּ.</p>
---	--

בשתי השורות האחרונות הצליח המשורר לגלות בבת-אחת את כל המרחק, שבין שני הרעים, שכאילו נפגשו רק לרגע קטן. חלש. רגשני ביותר על פני מעברות חייהם. המעברה באה אל הירדן וזה נשאר מעבר מזה, לשוב ולרעות את צאנו. והלו התרחק לעבר השני, לתפוס מחדש את המלוכה. כל התפיסה החריפה והבהירה של יליג מתגלית בשתי השורות האלה, מתגלה בהן כל כח ההגדרה שלו וכח השלטון שלו בחמרי. עד כדי כבושו ולכידתו השלמה והמלאה.

קעו. ב-שירי-העלילה הראשונים האלה, ב-אהבת דוד ומיכל¹ ו-דוד וברזלי², כאילו שלם גורדון את המס הראשון לזמנו, זמן -שירי בת ציון³ ו-אהבת ציון⁴. אמנם העלילה ההיסטורית היתה השדה, שאותו עבד ופתח עוד ימים רבים, אך השדה הזה איננו עוד שדה-הפרחים של שירי-העלילה הראשונים. הזמר הראשון, המיכילי, פסק מהר מפי יליג. מספר דברי-הימים של היהודים אין יליג תופס, כמיכל, את הרגעים המלאים געגועים יפים, האביביים או הליריים. בהסתכלותו החדה מסתכל יליג ורואה חזיונות אחרים ובתפיסתו המלאה כח, האישית, הגברית, הוא תופס את הרגעים המלאים פעולת מלחמה, עמידה על הנפש, כח מעשי. זמן הפואמות ההיסטוריות שלו האמתיות הוא זמן המלחמה על קיום הלאום. הוא מעלה בהן על הבימה את גבורי האומה. לא את המנצחים הראשונים, אלה שגס הנצחון עובר לפניהם, אלא את הנלחמים ועומדים על נפשם בלי לקוות ולראות אף צל של נצחון. אלה המתקוממים עד הרגע האחרון. ובבחינה זו קרובה גם הפואמה ההיסטורית שלו "אסנת בת פוטיפרע" אל הפלדות ההיסטוריות שלו האחרונות. בה יש לראות את החוליה האמצעית, המתברת את "בין שני אריות" ו-במצולות ים" עם האידיליה "דוד וברזלי" ועם "אהבת דוד ומיכל".

ב-אסנת בת פוטיפרע" הגבור הוא שבוי עברי, שנמכר לעבד. הוא לא נשבה במלחמה, "שבוי בן חורים" הוא; אך זה כאילו עשוי עוד להגביר את רוח המרד וההתקוממות שבלב. אמנם הגבור עצמו אינו מתקומם - ענג ורך הוא יותר מדי כדי להיות לגבור לוחם, לאיש-מלחמה, - אך אף גם הוא אינו נכנע ובשעת נסיון עומד הוא על נפשו. לעומת-זאת מתקומם כלו למן ההתחלה של השיר הזה המשורר. הוא מתקומם ביחוד למראה הגבור השבוי הזה, זה שנשבה ¹ ממצב המנוחה. ² המעברה, על-פי "ועברה העברה" בספור ע"ד שיבת דוד בשמאל-ב' י"ט, י"ט.

בידי אחיו והם הם אשר מכרוהו ממכרת עבד. הפתוס של האידיאה, הפתוס המוסרי, שבלב המשורר מתעורר והקטיגור הלאומי, כמו שקראו ליל"ג על-פי שיריו בתקופת שירתו השניה, מתגלה פתאום:

הוּי שְׁבוּי בֶן חוֹרִים, עֶבֶד בֶּן שׁוֹעַ, מִי רֵךְ הַגִּלְיָה הַקָּרִיב לַנְּחֻשְׁתִּים? מִי כְתֻנֶּתֶךָ פָּסִים הַיּוֹד לַקְרוֹעַ וְסִחְכְּךָ בְּסִחְבוֹת אֶרְצָה מְצֻרִים? אַחִיד, אַחִיד – כָּל לֵב יִנּוּעַ! הֵם מְכָרוּ אֶתְּכָה בְּעֶבֶר גְּעֻלִּים.	בפרק הראשון אנו רואים את הגבור היפה ברחוב ממכר העבדים בצען. תאור השוק של העבדים וכל מה שנעשה בו שיך למבחר התאורים בשירי יל"ג. בקוים מעטים נותן לפנינו המשורר את המראה החיצוני עם כל מצב-הנפש הפנימי של האיש העומד למכירה. וכזה לעומת זה הוא נותן לפנינו בפרק השני את הפרדס הנחמד, השתול על פלגי מים, את כל ההוד וההדר בביתו של פוטיפרע. מסמן הוא המשורר בשני הפרקים המוצלחים האלה את כל המרחק והגבולים שבין שני הגבורים הראשיים בשיר, בין יוסף ובין אסנת, ולתכלית זאת גם את המרחק הרב שבין אבות שני הגבורים. בפרק הראשון אנו רואים לפנינו:
--	--

בְּבֵיתוֹ אֵב זָמָן יָרִיד בְּכָכִי יִתְפַּלֵּשׁ בְּאַפְּרִי, יִמְרוֹט הַשָּׁעַר: "לִכְנִי – יִקְרָא – אֶתְּאַבֵּל כָּל עוֹד אֶחָי; חַיָּה רָעָה אֶקְלָתָהּ בְּיַעַר!"	ובפרק השני מציר לפנינו המשורר, כמו זה לעומת זה, את הציור של זליקה, אשת פוטיפרע, בגן, ציור זה הנושם כלו תאות-בשרים של האשה המצרית, השוכנת לעת הצהרים ביקר כרים ונותנת אל לבה, כי "יום חרפה עובר ואביבה יאסף".
---	--

יתר מכל נותנים בלבנו שני הציורים האלה ממעשי האבות את הרגשת המרחקים הרבים, שבין שתי הנפשות שבפואימה, הצריכות להתקרב, בין יוסף ובין אסנת, וכדי לקרב אותן עשה המשורר את אסנת צעירה וקטנה עוד בעת ההיא, עת בוא יוסף אל בית פוטיפרע. היא ילדה רכה בשנים, בת שש או בת שבע, הילדים תמיד חביבים על משורר זה, על יל"ג, שהיה בעל דין קשה לפעמים לגדולים. הוא מציר תמיד את הילדים בציורים היותר רכים ונחמדים, ורך ונחמד הוא הציור, שבו הוא מציר לפנינו ראשונה את הילדה אסנת, הרכה בשנים:

...וּבֵין הַתְּלָמִים כְּדָרוֹר הַמְּרַחֶפֶת יִלְדָה נְאוּהָ וּמַעֲנָה רִדְפָת, כֶּכָה בְּשָׁנִים בֶּת שֶׁשׁ אוֹ בֶּת שֶׁבַע, וּבְגִבְעוֹל שׁוֹשְׁנִים תִּרְדֵּף הָעֶפֶר, רִדְפָה וְתַצְדֶּנּוּ וְתַנְהֶגּוּ שָׁבִי, כִּי לַחֵד וַיִּגְרַם סִבְכִּי הַכֶּפֶר.	הציור של עפר הצבי, אשר נהגה אסנת שבי בשעה שהגיע ובא יוסף אל בית פוטיפרע, נעשה בידי המשורר לסמל יפה של כל העלילה השירית:
--	---

"אָסַנְת בַּתִּי, אֶת מִי זֶה תִּנְהַגִּי שָׁבִי?" | אֵךְ שָׁם אָבִי! אָבִי, שְׁלוֹם עָלֶיךָ!
 — אֶת עַפְרִי זֶה, אִמִּי, עַפְר הַצָּבִי, | "שְׁלוֹם מִחֲמַדִּי! מִן הַשּׁוֹק אֲשׁוּבָה,
 כִּי שַׁחַת הַתֵּלְמוּם אֲשֶׁר טַפַּחְתִּי. | עֶבֶד חֶדֶשׁ לָךְ הִבֵּאתִי, זִלְיָכָה!"

כל עוד שהעבד הוא עבד שבוי בידי אדונים קשים, לבו ונפשו של המשורר נתונים לו. עד הרגע שיוסף בא לבית פוטיפרע השיר "אסנת בת" פוטיפרע" הוא מן המוצלחים ביותר בשירי יל"ג. אך עם בוא ההצלחה בשיר זה באה מיד הירידה. הרומן המקראי-האגדי הזה, עם הנושא השירי הרומנטי על אהבת שני הרחוקים, בני ארצות שונות וסביבות שונות, המלאה הרפתקאות שונות, שהצליחה בסוף, איננו לפי התפיסה הממשית יותר, זו הקרובה אל הריאליזם של יל"ג, והמשורר יל"ג מתחבט הרבה ומתלבט הרבה בנפשו להגיע לידי חוף-מבטחים זה. בפרקים הבאים של השיר, אחרי שני הפרקים הראשונים, אין עוד לא אותו הציור הנפלא, המצומצם, ולא אותה התפיסה הבהירה, השלמה, שבפרקים השונים. רק פעם אנו מוצאים עוד את החאור היפה הזה של שמי-השקיעה והשקיעה עצמה בתוך נבכי-המים, כפי שהם נראים רק בארצות השמש והאור הרב:

קָעַרְת סִפִּיר הַפּוֹכָה עַל פְּנֵיהָ —
 תַּפְוִיחַ זָהָב נָפַל מִשּׁוֹלֶיהָ...

ואף הציור הנעלה הזה נשחת במקצת אחר-כך על-ידי הוספת פרטים יתרים שהולכים ומגיעים ובאים לידי "מליצה". ה"מליצה" מתרחבת בפרקים הנוספים האלה של השיר ואין עוד כל צורה שלמה. המשורר עובר מצורת בית אחד לצורת בית שני בלי שאנו רואים ומרגישים את ההכרח הפנימי לזה, עובר בלי הכרח פנימי מחרוזת לחרוז. הרשם הוא כאילו בעמל רב הגיע המשורר אל הפסוק האחרון ברומן מקראי זה, שהוא גם הפסוק האחרון בשיר:
 "וַיֵּתֶן לוֹ אֶת אֲסַנְת בַּת פּוֹטִיפָרֶעַ..."

כענין השיר הזה על העלם העברי הרך, השבוי בין זרים, הוא המעבר אל שיר אחר — גם הוא על-דבר "שבוי בן-חורים, עבד בן שוע", אך בתקופה אחרת, בתקופת ההתקוממות והחרבן. התקופה הזאת בהיסטוריה, המלאה מלחמה מרדנית וגבורה עקשנית, קרובה יותר לרוחו של יל"ג מהתקופה הראשונה של ההיסטוריה העברית, האביבית, זו של רב "שירת בת ציון" של מיכ"ל, נראה, כי "זמירות ישראל" לבירון, שיל"ג גם תרגם עברית אחדות מהן, השפיעו עליו במקצת לקרב אותו אל החזיונות הטרגיים בהיסטוריה העברית. קרוב לזמן שבו חבר יל"ג את שירי-העלילה מזמן ההרס והחרבן נדפסו "נגינות ישראל אחר החרבן" מאת

ל. א. פרנסל עם התרגום העברי של לְטָרִיס (למעלה, סעיף ע"ז). בהן אף נמצא את שתי השורות הראשונות שיל"ג מתחיל בהן את "בין שני אריות". כאן נמצא יל"ג בתקופה ההיסטורית שלו ויצר כאן את היצירה ההיסטורית הגדולה שלו מן הגדולות ביותר שנוצרו אצלנו עד עתה. יסודות אגדיים-עממיים עבריים ויסודות של שירה זרה, חיצונית, יסודות של רגשות סוביקטיביים-ליריים ויסודות של הסתכלות אמיצה, עזה, יסודות מוסיקליים ויסודות אפיים גם יחד התערבו ונמזגו בשירה הזאת על גבור הלאום, שהוא גם גבור האהבה-אהבה אידיאלית מאד, רכה יוכה, המקרבת את נפשנו אליו.

תכן השיר הוא קרוב אל זה של הפלדה הנכרית. הגבור הוא גבור-מלחמה, שחיי מלאים עלילית, ומקרים נפלאים עוברים עליו. ביניהם גם המקרה של אהבה נפלאה, עדינה, נאמנה עד מות. ועל פני השטח הקטן הזה של הפלדה נתן כל הספור המחריד על חרבן העם לכל רגעיו: חלשת המוניו, גבורת גבוריו, שאגת המנצחים ונקמתם, שבי בתי-ציון, גורל הגבורים בשביה, גורל השבויה העדינה, מות הגבורים.

באמצעים אמנותיים מיוחדים יודע המשורר להכניס אותנו עוד בהתחלת השיר אל עצם אירה של המלחמה האחרונה ביהודה. הוא מעורר הרבה בלבנו את ההשתתפות דוקא על-ידי הפובליציסטיקה שבפרק הראשון, על-ידי שאלת החיים, שח"א מציג שם לפנינו, שאלה שלא פסקה מאתנו עד היום: בתי-מדרש או בתי-מלאכה? מלחמתה של תורה או טכסיס-מלחמה? את כל רגשי לבנו הוא מעורר גם על-ידי המוסר האכזרי שלו, על-ידי הסטירה שלו העוקצת, הנוקבת ויורדת.

בכל השיר הזה של המלחמה האיומה אין המשורר נותן כל מקום לרפיון. בזה אחר זה באים המעשים והדברים, והם באים כל אחד בלבוש המיוחד, המתאים להם כלו וההולם אותם בכל. צורות-השירה, שהוא מחליף אותן גם פה, הוא מחליף אותן רק על-פי הכרח פנימי, על-פי המהלך ההכרחי הפנימי, המתחלף בשיר. בפית הראשון של השיר מציב אותנו המשורר מיד אל פני המלחמה, ובמלחמה הזאת אין כל ברירה וכל בחירה. היא מוכרחת. על כל אחד רק לאזור עז ולהלחם עד הרגע האחרון:

ויהי מה, התאזרו כל אשר פגרו,
אמצו כח ושארית חמות חגרו,
פי אז אוי לכם, אזי לירושלים,
אם נפל תפל ביד הרומים.

מחויץ ישוד אויב ותשכל חרב,
יהרום תזמות נחל ויקרקר קיר;
רעב ונזף ומדגים מקרב -
העזר לכם תקנה לצילי העיר?

אף את הרפיון של העם. שלא היה מוכן למלחמה. אין המשורר מראה אלא בצורה של הסטירה החדה שלו. של התרעמת העזה והקשה. הרפיון הזה נשקף אלינו רק מתוך אבחת החרב. אשר בידי המשורר. חרבו של המשורר גם היא נסויה על ראשנו מתוך כבד מלחמה. חרב לאויב וגם לאוהב!

בַּעֲלִית בְּיָגוּרִיוֹן נוֹעְדוּ וּבָאוּ⁵ —
הַעַל צָרְכֵי הַמְּלוּכָה שָׁמָּה עֵינֶם?
שֶׁם חָרַב בֵּינֵי הַלְכוֹת קָבְעוּ;
„אֵין קוֹרִין... אֵין פּוֹלִין...“⁶ אֵין שׁוֹתִים
יֵינָם...
וּגְזֵרוֹת אֶחָדוֹת אֵין בָּם תּוֹעֵלֶת
בִּימֵי צָר וְקָרֵב לָעַם וְלַמִּשְׁלָל;
לֹא יָסְדוּ לְנִעְרִיךְ בֵּית הַכְּנֶסֶת
לְמֶדֶם טַכְסִיסֵי מַלְחָמָה וְקִשָּׁה.

לֹא נָדְלוּ שְׁרֵי-צָבָא, תַּפְשֵׁי מַלְחָמָה,
לֹא הִפְרִיחוּ בָּךְ כָּל מַעֲשֵׂה מַחֲשָׁבָה,
בְּגִבּוֹרֶת בְּנֵיךְ, לִזְבָּשֵׁי קִנְיָה וְנִקְמָה,
וּבְאַהֲבָתָם אֶל אֶרֶצָם, הַעֲזָה מִפְּנֵי,
לֹא לְעֶרֶךְ מַלְחָמָה בְּשָׂדֶה הַבִּינִי
וּמִכּוֹנֹת וּכְלֵי-הַקָּרֵב לֹא הִכִּינוּ
אוּלֵּי עַל אוֹיְבֶיךָ נִקְרַת אָמָה
וּמִפְּלִתָךְ לֹא נִדְלָה כְּמוֹהָ עֵתָה.

עֵתָה יִגְבֵּר אוֹיְבִי, יַעַל חֲזַמְתָּה,
כָּל גְּבוּרֶיךָ נִגְפוּ, נִסְחָפוּ;
וּכְבֵּר פָּרִץ בָּעִיר וַיִּשְׁתַּחֲוֶה בָתָה —
שׁוֹר, אֶל הַהֶרְאֵל הַנִּדָּם יִשְׁאַפּוּ,
נִחְלָצָה, נִלְחָמָה עַד בָּא קֶצְנוּ!
חָרַב לֹאדָנִי וּלְבֵית מִקְדָּשִׁנוּ!
כִּי אוֹיֵי לָנוּ אוֹיֵי, אוֹיֵי לִירוּשָׁלַיִם,
אִם נָפַל תִּפֹּל בְּיַדֵּי הָרוֹמָיִם.

שְׁחַתְךָ, יִשְׂרָאֵל, כִּי לֹא לְמוֹדֶךְ
לְאָמֵר מַלְחָמָה בְּתִבּוּנָה וְדַעַת,
כֹּחַ וּמְרִי-נֶפֶשׁ מִה-יִזְעִילוֹךְ,
אִם אֵין תַּחְבּוּלוֹת-שָׁר, אִם אֵין מִשְׁמַעַת,
כְּמָה מֵאוֹת שָׁנִים מוֹרִים אֲשֶׁרוֹךְ¹,
כּוֹנְנוּ בְּתִי-מִדְּרָשׁ — וְכָה הַזֹּרוּךְ?
— — — — —
— — — — —

הַזֹּרוּךְ, הָהָ, לְהִלּוֹךְ נֶגֶד תַּחֲיִים,
הַסָּגֵר בְּדָד בְּגִדְרִים וּבְחֻזְמוֹת,
לְהִיזֹת מֵת בְּאַרְץ, חַי בְּשָׁמַיִם,
וּבְהִקִּיץ לְחֵלּוֹם וּלְדַבֵּר בְּחֻזְמוֹת;
וּבְכֵן גַּם לָחֶד, נִבְקָה רוּחְךָ,
חֲמַרְמָרוּ מַעֲיָה, יָבֵשׁ כַּחֲךָ,
אַבְקַת סוּפְרִים וְעַלֵּי שִׁיחַ² מְלֹאוֹךְ
וּכְחֻנּוֹת חַי לְהוֹרֹת הַצִּיּוֹנוֹה.

הַזֹּרוּךְ לְעֵלִים עֵין מִן הַתִּבּוּנָה
— מַעֲיֵן כָּל מוֹעִיל, מִשְׁגָּב בִּימֵי קָרָץ —
לִיִּצּוֹר עָמַל עַל חֹק³, שְׁוֹא עַל אֲמוּנָה⁴,
יִלְהַקְשִׁים לְבָד מִחַי אֶרֶץ;
אֲךֹ לֹא הַזֹּרוּךְ חֲרָשֶׁת וּמַחֲשָׁבָה,
כֹּה יִכּוֹן עִם עֹז, כֹּה אֶרֶץ נוֹשָׁבָה,
וּתְמָלֵא אֶרֶץ דִּינִים וְסִנִּים
כְּמַצּוֹלָה אֵין מִיָּם, תְּמָלֵא דְגָיִם.

¹ הדריכוך. ² אֶפְסוֹרִין, הנעשים משיח הפפירוס. אֶפְסוֹרִין אלה נמצאים בארונות החנוטים, ולכן אומר המשורר, „כי כחונט חי וכו“., והמשורר נתכון במלת „שיח“ גם להוראה שניה: מלשון שִׁיחַ וְלֵהָג, וצרוף המלים „עלי שיח“ מיוסד בדרך הצחות על מליצת הכתוב באיוב הקטנים „מלוח עלי שיח“, ואולם מלת „עלי“ באה כאן בהוראה אחרת משהיא בכתוב. ³ יגיע לריק כהוספה על חֹק. ⁴ להוסיף דבר-שווא על האמונה. ⁵ במשנה (שבת פ"א מ"ד) מקָפֵר, כי התאספו החכמים בעליית חנניה בן גרון (גריון) וגזרו על י"ח דברי-לפי דעת חכמים היו הגזרות האלה מכוננות נגד הרומיים, אך המשורר רואה את הדברים כפשוטם ומשתמש בהם לצרכי הסטירה שלו. ⁶ אין בודקים את הבגדים מזוהמתם.

בפרקים אחדים, מקצרים מאד, בצורה שירית זו, שיצאה ראשונה מאת בִּירוֹן, אשר הביא אותה גם הוא מהבִּלְדָה העממית, השוטלנדית, נותן לפנינו המשורר מחזות בודדים, מקטעים, מהמלחמה האיומה, המחזות הליריים ביותר, שבכחם לעורר ביותר את נימי נפשנו, והם נתנים לפנינו גם בצורה לירית מאד, ביניהם פרידת שמעון, היוצא למלחמה, מאת מֶרְתָּה, שיש בה הד רחוק מפרידת הקטור מאת אַנְדְרוֹמָכָה ב"אילדה" של הוֹמֵירוֹס, זו שהשתמש בה משורר עברי לפני יל"ג – מאיר הלוי לֶטְרִיס – בתרגמו כמעט שורה בשורה את השירה ההומירית הזאת כשבא לתאר את פרידת עמשא הגבור, היוצא למלחמה עם הכשדים לפני החרבן הראשון, מאת נעמי אשתו (ראה למעלה, סעיף ע"ז). בשירת החרבן של יל"ג גם פני האשה למלחמה, היא מאזרת את שמעון עז ונכח לצאת אל המערכה.

שְׁלוֹם לָךְ, מֶרְתָּה תַּמָּתִי, עַד גָּצַח!	הַיּוֹם יִפְגֹּה, יָבֹטוּ צִלְלִי עָרֵב –
הִנְנִי שָׁב לְקִרְבְּךָ, כִּי נִרְפָּא הַפְּצָעִי.	שְׁמָעָה שְׂאֵנָת הַצָּר, כָּל לֵב מִתְרַדֵּת;
שֵׁם טִיטוֹס יִהְיֶה לְךָ, יִרְבֶּה שֹׁד וְרָצַח; –	אַאֲזִיזְךָ נִשְׁקָה, הֵא לָךְ הַתָּרֵב,
הִבִּי לִי נִשְׁקִי, אֵל תִּבְכִּי, מִהַפְּצָעִי?	תָּרֵב לֹאדָנִי וְלֹאֲרָץ מִזִּלְדָתִי! –
אַהֲבִינִי וּבְעָדִי הַתַּפְּלָלִי,	דְּבָרָה וְכִמּוֹ אֵשׁ נִהַפְּכוּ פְּנֵיהָ
אֵךְ אֶל-נָא תִמְרִי, לְבָבוֹת תְּדַלִּי.	וּמִטֵּר גִּשְׁמִם פָּרִץ מִמֶּקוֹר עֵינֶיהָ.
לָךְ, שְׁמַעוֹן דֹּדִי, לָךְ וְנִהַג חִילָךְ!	וְנָנְעִים מִסְפָּר אִישׁ אֶחָיו תִּבְקֹו,
יָקָר רָנַע מִפֹּ – מִהָרָה וְלִבָּה.	אֲמַצּוֹ אֵל לָבָם וּבְכָל עֹז נִשְׁקֹו:
עֵינִי אֲרָץ מִזִּלְדָתִי עָלֶיךָ;	"שְׁלוֹם רַב לָךְ, מֶרְתָּה חֲמַדַּת עֵינָיִם!" –
אֵל תִּדְאָג לִי! מָה רְאִיתִי עַל כָּכָה?	"שְׁלוֹם לָךְ, שְׁמַעוֹן, עַד בְּלַחֲמֵי שָׁמַיִם!"
אָבִי גַם אֶחָי מוֹקְעִים רְאִיתִי,	וּבְלָב קְרוֹעַ חֵישׁ נִתַּק הַנָּעַר
כָּל בְּעֻזִּי מָוֶה לְרֹאוֹת נִסִּיתִי!	וּלְחַיִּים וּלְמָוֶת יָרַד הַשָּׁעַר.

לפי דרך השירה הבירונית, שהיתה כבושה לפני המשוררים שהיו ליל"ג למופת, אין המשורר מחשה לשמע דברי הנאהבים האלה. הוא מרים אז את קולו בגבורה נואשה ופונה אל העין שלמעלה, הרוֹאֶה את אלה הדמעות:

עֵין רוֹאֶה! הִרְאִיתִי אֵלֶּה הַדְּמָעוֹת?	הַיִּמְלָטוּ מִמָּוֶת, מִשָּׁבִי, מִתְלָאוֹת?
הַתְּשִׁימִם בְּנָאֵד אֹז לִשְׂוֹא וְרָמּוּ?	הַיֵּשׁ לָהֶם תִּקְוָה, אַחֲרִית וְשָׁבֵר
וְמָה אַחֲרִית שׁוֹפְכֵיהֶם? הַיִּתְחַמּוּ?	לְרֹאוֹת אִישׁ אֶחָיו טָרַם רִדְתָּם קָבֵר?

בקיום מועטים מתאר המשורר בפרק השלישי את המהפכה האיומה:

מִהִפְכַּת זָרִים! מִשְׁנֹאוֹת וְחִלָּלִים,	שְׂאֵנָת הַמִּנְצָח, צֹנֶתֶת אֲמָלִים,
תִּמְרוֹת עֶשֶׂן וְאֵשׁ וְרֵם בָּמִים,	עֵיִם וְחִרְבוֹת – הִזָּאת יְרוּשָׁלַיִם?

¹ מביא הוות ושבר – מ-עדאנה תהותחו על-איש" (תהלים ס"ב, ד.).

רואה המשורר את הדברים בעינו של גבור הפואימה. נפשו כלה תחת נפשו:

<p>עד מתי תתאפק? ארצה ישפן ובדם בניה עפרה ירפן.³</p> <p>ומרתה, הנה מרתה, מהגורלך את! הנשבת כמוני אז, טוב מזה, מה? לא אוכל בקשה, לא אוכל אקמה,⁴ שובי באקים יסחבוני רומה.⁵</p>	<p>"אימו גבורי, איה היכלי, איך תמתי תזמכת גורלי? רק להבי אש אחזה קרת יפיתו!¹ ורתקות ידי לנקום לא יניחו? הרעם אל בגלגל ורעין קמיה, המטר עלימו פחים בלחמיה.²</p>
---	---

וכאילו המשורר גם הוא אסור באזקים ולא יוכל לנקום את נקמת גבורו, שהיא גם נקמת עמו, הוא שולח באויבו העצום את חצי לעגו, מניף עליו את שוט הסטירה:

<p>הארא קלנד⁷, סטורנל⁸ הגיע? — בן המלך, "תענוג לבני האדם", "לא לן אם לא עשה משפט נחסד"⁹, יבוא בתרועה וביקר תפארת, הוא ושרידי חילו, על גפי קרת דרך שער תלפיות¹⁰ לו יוסד כי נלחם נלחם ביהודים ולבדם, אבדם מגוי וכעקר לדוש שמם ויעש לו שלמת ארגמן מרמם.</p>	<p>עם עצום ורב מרניז הארץ. לדה בשלשת חלקי תיבשת, יחג יריע, כי תחמיו הכניע עם קטן ודל נכון לקרץ, יושב ארץ מהלך חלקי-היום תמשת.⁵</p> <p>— — — — — — — — — — קול על שבעת השפים⁶ רגנת הרומים! מה-יחוג ההמון, מה-זה יריע?</p>
--	---

המשורר נגש לתאר, סר לראית את מחזה הדמים ורוח הסטירה עוד לא סר ממנו. כגבור לוחם בשער אינו מניח את חרבו מידו ואינו עוזב את כלי-זינו עוד הרגע האחרון:

<p>וכבר האצילים לפניהם מהרג¹¹, בללו תזירה ובכל חוד פארו.</p>	<p>נהמון עם כהמון מי סבר נהמו אל תזירה הגדולה יתר ורמו.</p>
--	--

¹ יבעירו, ילהיבו. ² בגשמש (מלח). ³ ירטיבו, ישפכו, יזרקו — על-פי "לרס את הסלת" (יחזקאל מ"ו, י"ד). ⁴ לא אוכל לנקם את נקמתך. ⁵ מהלך חמש שעות. ⁶ העיר רומי, העומדת על שבע גבעות ⁷ חג קלנד (Calendae). ⁸ חג גדול לרומיים (Saturnalia). ⁹ סופרי רומי כנו את טיטוס בשם "תענוג המין האנושי" ואמרו עליו, כי לא סבב לישון אם לא חשב מה עשה ביום ההוא צדקה וחסד. ¹⁰ שער-הנצחון. המשורר השתמש במלה זו למושג זה במובן "תל שכל פיות פונים בו", כמו שדורשים חכמים (ברכות ל, ע"א) את המקרא "בני תלפיות" בשיר-השירים ד, ד. ¹¹ "האצילים" היו ממונים על בתי-התיאטראות ועל הקרקסאות.

תאצנה לרדת שער,
 כי נפשותיהן הענגות
 תמצאנה נחת ומעונות
 לשמוע אנקת חלל, קול מיתו יער,
 לראות דם נוזל ממקור לב קרוע,
 בין שני אריות גו אדם יזוע.

כי שם הכין "מענוג לבני האדם"
 מענוג אכזרי, שעשוע רצח נדם;
 כל שבני התרב להרנה הקדשו,
 לפני מיתו טרף יתגנם וירטשו.
 גם המטרונות השאננות
 מאמהותיהן גהגות

רוחו של המשורר מלא גבורה ועז והוא חווה את כל המחזה האיום:
 כסאות ומושבות, תאזת¹ ולשכות
 פונות אל המעגל בשלש מערכות,
 קנים תחתים ושנים ושלשים.

מסביב לזירה חומה וגדרת
 הוא המיאטרון, בגן רב תפארת,
 מלא מפה לפה נשים ואנשים;

המוטיב של האהבה העדינה בין שמעון ומרתה חוזר ונעזר מדי פעם בפעם
 בכל רגע מכריע שבחיי הגבור. כבבלדה הנכרית נעשה זה מעין מוטיב ראשי לכל
 הנוראות והנפלאות:

בם אמה אחת משבי ירושלים,
 מה-גמרן חבלה לראות העינים!
 אך מי ישום לב, מי יחמול עליה?

אל מושב הקיר בחצר התיכונה
 יושבת אנרפינה המטרונה
 וקהל האמהות נצבות אחריה,

מוטיב זה מכניס אל שיר-הגבורה קוים מעטים של רחמים, של בקשת
 חנינה, הבתים הליריים באים כאן כעין חליפות, בסירוגין, עם האפיים, עם תאורי-
 האימה הפשוטים ונעלים גם יחד:

מה-לך העברית, מה תורו פניך,
 מה-יאחנך השקץ, קמו עיניך,
 ושפתוך תרש מה-זה תבענה?
 "האם בכה, שמעון, אשוב אראך?
 אלי, אל-רחום, הושע-נא, הושע-נא,
 אל תמן למיה נפש תורף!"

נפתחה הזירה אל מולן מנגד
 ולתוך המעגל יצא עלם חמד
 עד לשותותיו חשוף, ערם מנגד,
 ובירדו תרב פיות ארפה גמד;
 עוד פצעי גוו לא זרו, נרפאו,
 עוד עקבות הפבלים על גריו נודעו.

נפש המשורר היא השלישית, העומדת תמיד בין נפשות הנאהבים,
 להקשיב אליהן ואל שיחתן. וכמו שבפגישה האחרונה בין שני הנאהבים, לפני
 צאת שמעון למלחמה, לא החשה והרים את קולו בגבורה נואשה,
 לדבר נמרצות את האלהים ומשפטיו, כן הוא מרים קולו גם הפעם. הפעם,
 בהתגבר יאוש, הוא מדבר נמרצות יותר. הוא מדבר גם דברים קצרים יותר.
 פונה הוא הפעם לא אל עין העולם, אלא אל האזן, הפתוחה תמיד ושומעת:

¹ תאים, קנים מיוחדים.

און שומעת! השמעת תחנונים אלה?
התופיע יד מושיע? הועשה פלא?
או אם בענן לך סבות לגצח
וארץ עזבה בידי אנשי רצח?

אחר-זה בא המשורר לתאר את עצם המלחמה בין אררי-החיות ואררי-האדם. הציור הזה של מלחמת שמעון בארי הוא אחד הציורים הגדולים ביותר בשירה העברית שבכל הדורות. בצאת השיר בפעם הראשונה מתחת ידי יל"ג היה הציור הזה קצר מאוד, רק בן שורות אחדות. בהגיע כשרונו של יל"ג לגמר בשולו, לפני צאת שיריו במהדורה הגדולה, השלמה, הרחיב את הציור הזה והשלים אותו. הוא הכניס אליו מכח הארי, שהיה נרדם בקרבו.

בימינו המינספה יחזיק המאכלת
בנצבה כחזתם אל לבו יאמצנה.
כי היא כל תקנותו ושארית תוחלת.
אם יש על פי אריה תקנה צדנה.
גידי מתניו שרגו ושריריו צבו.
עיניו הלשושות במאורותיהן נצבו.
כחצים השנונים פוננו על יתר.
הולקות אחרי צעדי אויבו כמחט
הנמשך אחרי אבן השואבת.
פניו הועפים הלבינו פנתר —
אך שקם ביצריו אין חיל ופחד:
לא ראשונה יראה לעון את השתר.

פתאם נער הארי בתמון קול רעם
וכברק משרתת² השמער הפעם
ומלא קומתו התקומם, ויגרם
את כפו על טרפו אל מול לבהו;
אך שמעון נזהר ונקדם פניו, ובטרם
תנחת כפו עליו שלח מרבהו
וידקר את טורפו אל ארבות בפתיו
ותבא התרב באחת מצלעותיו;
אך שם עמדה, כי פגשה בגרם,
וגרמיו במטילי ברזל ברזל ירעו³

נפתחו בלתי תסוגר ומקרהו
זנק ארי לכו, נורא מראהו.
ארבו שלש רגל, כשתום לו גבה
(וביום תהוא לא האכילוהו לשבע,
בעבור ירעב ותגדל אכזריות-חמתו).
על קדקדו כקפד תסמר כעמתו
וכיער בציר יורדות שערותיו הקלוטות,
זנבו כארו ומתלעותיו פיות הרב,
ובחרי פתו, תחת גבתיו העבותות,
עינים רוחצות בהם יושבות למו-ארב.

רגע עמד הטורף, התבונן בטרף
(כמינספה אם מאכל תאנה הוא, טוב טעם,
הראוי לעלות על שלחן המלך).
אחר נשא רגליו וילך
הלוך ודוש ארץ וצעד בועם,
תקף המעגל פעם אחר פעם,
ומטרפו עינו לא יגרע, לא ירה,
כמרגל חרש הסובב הארץ
לתור ערותה ומקום יש בה פרץ.

ובתמר מקשה יתיצב בתוך
הקם להרגו, הנכון לטבת.

¹ מכאן עד - אז נפל לב שמעון - לא נמצא בהוצאה הראשונה של שירי יל"ג (ב-שירי יתורתי)

² איוב כ"ה ה"כ. ³ ישברו.

אָנזיגן חרשות, לבות אָבן מסביביך.
הקב"ה הנורא ושמי ברזל עליך.
מאין יבוא עורך, הוי אובד, מאין?
אך מי הנשקפת? את מי עינו פונשט?
האם מקסם שוא הוא, להט תרמית עינים?
שם נצבת מרתה עבדות לובשת!
התפוררי ארץ, רופפו עמודי שמים! —
המראה הזה אמיץ לבו ויעודדהו
ולמפץ וכלי מלחמה שכל ידהו.

— — — — —
— — — — —
"אי² אלהי שמשון!" קרא גידלג פתע.
אחרי צעדו בתחלה אחרונה בפשע.
לאחוזו במתלעות הכפיר ולשפעהו שסע...

ברגע מכריע זה מרים המשורר שוב את קולו ונכנס בדברים לתוך דברי השיר. הוא נואש לגמרי מן הישועה ומדבר דברי־פסירה חדים ומרים מאד:

האל הזעם, אשר הסגיר עם בחירו
בידי גוי איתן לא ידעו, לא יכירו.
אשר נתן מקדשו לשרפת שאניה
על יד לפיד אש משלך בלי צדיה³,
הוא הפיל צור חרפה מידך עתה
ולאכל לחיה הרעה נתת.

המשורר שב לתאר את המלחמה בין כפירי־האריות:
כל העם בעליצותו קול רנה השמיע —
אך מה נאקת מות מן היציע? —
שם אמה עבריה מתה, גועת! —
מה־זה? על מה־זה? אין נפש יודעת!
אף אין איש שם על לב לחמול עליה.
הה! בין שני אריות את הודה ראתה
ותצנח ארצה, קרסה פרעה בתחליה
ובצאת נפשו גם נפשה שמימה עלתה.

ובפגעה בעצם נשבר הלחב,
ובכן אבר נצחו, עלה בתהו,
ובמקרתו לא מחץ הרהב,
ומטעו תרב נתר הארי אחרו.
ממחץ מקתו פרץ וריוף דם שחור
ובקול נהמו נשמע כהד קול נבאים;
אך בעבור שנים שלשה רגעים
הבליג על פאבו ונאכף כחהו
ונשב ונהלך אמים על המבהו.

אזי נפל לב שמעון, רוח בו לא קמה.
במטרה לחץ הגהו נצב
ובידו אין כל בלתי אם הנצב,
איד נרד פריץ חיות, גם פת ידיו למה?
כמבקש עורה העיף מסביבו העין —

גבור אובד, העוד לא התבוננת
אלהיך, אלהי שמשון, איהו?
אלהיך, אלהי שמשון, אל אלים,
סר מעם נחלתו ומגבוריהו
ויהי עם אויביהם הפלשתים הערלים
יכמו לא חנן עמך בן לא חננת.

המשורר שב לתאר את המלחמה
נגד הכפיר אליו שנית בהמת זעם —
עוד התחזק האמלל על עמדו הפעם,
עוד רגעי מספר נאבק עם סורפהו.
אך בנבו בארו חיש ארצה הכהו,
פרסותיו הנוראות תקע בלכבהו
ובטנו רשש עד מעיו יצאו
ויעלע דמו ויפרק עצמיו
ויסחב את פגרו מתבוסם בקמיו.

¹ מכאן עד "אי אלהי שמשון" נמצא ב"שירי יהודה" בנוסח אחר. ² מכאן עד "ויגת הכפיר אליו שנית" לא נמצא ב"שירי יהודה". לפי האגדה נשרף בית־המקדש על־ידי לפיד־אש, שהשלך אליו בלי צדיה.

הגמר הראשון של השיר, כפי שיצא מתחת ידי יל"ג בפעם הראשונה, הוא הגמר של שיר-אהבה בנוסח הבלדה. אך בהוצאה האחרונה של שירי יל"ג הוסיף יל"ג בנוסח סטירי, סרקסטי, את שתי השורות האלה:

הנה תקנותי, שמעוני, הנה היא בָּאָה;
הנה מרתה תמנהך לחפש יצאה!

קעח. המוטיב של הגבור, זה שהוא גם גבור הנפש, הנמצא "בין שני אריות", הולך ונשנה גם בשתי הפואמות-הבלדות: "האשה וילדיה" שנושאה מזמן שלפני התקוממות החשמונאים ו"במצולות ים" שנושאה מזמן גרוש ספרד. הגבורה הנואשה – עליה שר יל"ג בכל הפואמות ההיסטוריות הללו. בתאור הגבורה הנואשה הזאת והבלטתה בזו אחר זו כבר יש יסוד סטירי. יש בזה כעין טענה ותביעה מוסרית, הטחת דברים כלפי מעלה. נגד הצדק העולמי. ביחוד מכניס יל"ג אל השירה הזאת בכל עת-מצוא מן היסוד הזה של טענת-דברים. של הטחה ותביעה וקובלנה. אף בפואימה "במצולות ים" נמצא מן ההטחה והתביעה והקובלנה הזאת. בפרק הראשון של "במצולות ים" קורא המשורר בתוכחה מגלה:

...ובכי עשוקים לא יקם תחת שמים.

לא יקם, ישראל! בידי עושקיד כח
כל חפץ ישלם, כל מעשה יצלה צלח!

ואת הפרק האחרון הוא גומר בתוכחה מסתרה:

...ונשתי הנפשות הטהורות בזהב פרוגים	אין רואה, אין יודע לכפות על שכרמו,
צללו בעופרת במצולות המים.	רק עפעפי השחר עלימו נפקחו,
שם חדלו רגז, שם, בין קצבי הרים ¹ , נחו;	רק עין הארץ דומם ראתה בעבים,
סלעי הים מצבתם ובטנו קברמו,	עין רואה קץ כל בשר, סוף אלפי אלף,
כפתם רקיע וכתבתם הפוכבים,	ומעולם לא הורידה דמעה, אף דלף ² .

התוכחה היא אפוא יסוד חשוב גם בשירה ההיסטורית של יל"ג, והיא היתה ליסוד מוסד ב"שירי-העלילה" החדשים שלו, "קורות ימינו". בהמשך השנים גבר ביל"ג יסוד ההסתכלות, ההבטה הישירה וראית הדברים כהיותם. הוא מתרחק גם מטעם זה מן ההיסטוריה. וכשהוא מתרחק מן ההיסטוריה הוא מתרחק ממילא גם מן הרומנטיקה, זו ששלטה בו בעיקר

¹ קצוי ההרים ושרשיהם במעמקים, כמו "לקצבי הרים ירדתי" ביונה ב' ז', אף טפטוף של דמעה ("דלפה עיני מתוגה", איוב ט"ז, כ') – גון של דלף, הרגיל לגבי טפות הגשמים היורדים בלי הרף.

בראשית התקופה הראשונה, בהשפעת רעו מזער מיכ"ל. מתרחק הוא אז ממילא גם מן התפיסה האסתיטית. זו התופסת דברים בלי לבקש בהם את התועלת ואת התכלית – רק מפני יפים בלבד. ולכן לשירי-העלילה החדשים יש תמיד גם מַגְמָה. שירי מלחמה הם כלם. נאמן לעצמו ולזמנו מוכיח בהם גורדון את בני-דורו. קורא הוא בהם למלחמה בחיים הקדומים בשם החיים הריאליים, הממשיים.

בשירי-העלילה החדשים האלה שורר כלו הפַּתּוּס של האידיאה. בהבדל משירי-העלילה הראשונים. ההיסטוריים, אין אלה יצירות-אמנות סגורות, מכונסות ומצומצמות כלן בתוך עצמן. נתונות ומסוגרות כלן בתוך מסגרתן. בשירי-העלילה החדשים יש יותר שיחה, דבור שירי, השתפכות-הנפש. בשירי-העלילה ההיסטוריים יש נטיה לראות את החיים כבתוך המחקה. מתוך הבלטה והגשמה נכרת, ובשירי-העלילה החדשים הכל שוטף, סובב הולך, הולך וזורם. שם, בשירי-העלילה ההיסטוריים, התמונה היא החלק החשוב ביותר בספור, ופה, בשירי-העלילה החדשים, הספור הוא הנותן לנו גם את התמונה. בדרך הספור, המעשה, העלילה, אנו עומדים גם על הציור. יותר משאנו רואים אותו אנו עומדים עליו מתוך העלילה, מתוך הפעולה שלו בספור או מתוך ההתפעלות של המשורר, שמתפעל ממנו בספור. שיר-עלילה זה איננו מַגְבֵּשׁ. הוא רחב בצורתו, מלא התפעלות. נוטה הוא אל הצורה החפשית, הרחבה.

שני שירי-העלילה הראשונים מקורות ימינו, שכתב יל"ג – אַשְׁקָא דְרִיִּסְפֶּק, "ושמחת בחגך", – הם שניהם רק מעין "משלים", מעין ה"משלים הקטנים לילדים גדולים", שחבר ופרסם יל"ג באותן השנים שבהן חבר גם שני שני "שירי-עלילה" אלה. תכנם – הבית שנחרב על-ידי שני גרעיני-השעורים, שנמצאו בפסח. ב"אשקא דריספק", או על-ידי אסור תחומין בשיר השני, ב"ושמחת בחגך" – אינו אלא משל רחוק, שהעיקר בו הנמשל: מנהגי-הדת המתנגדים לחיים. גם הטכניקה שלהם היא כלה הטכניקה של המשל, זו שהיה רגיל בה הרבה יל"ג והצליח בה הרבה. שני השירים-המשלים האלה הם שתי קומדיות טונות, הריפות ומוצלחות מאד, כמו שכל משל מוצלח יש בו תמיד מן הקומדיה הקטנה. אין אלה "שירי-עלילה" בעצם, כי אין בהם לא הרבה שירה ולא הרבה עלילה. "שירי-העלילה מקורות ימינו", מתחילים בעיקר מ"קוצו של יוד".

ב"קוצו של יוד" יש מן הרומן השירי, ה"רומן בחרוזים". צורתו מזכרת הרבה את צורת הרומן השירי מטפוס הרומנים השיריים של בִּירוֹן או יֶבֶגְנִי אֲוִיגִין' לפושֶׁ קִין. בדרך הלירית וּשְׁפָן-השיח חודר המשורר אל נפש הגבורה ומתאר את עֲצֵבָה ומשֹׁשָׁה, שְׁבָרָה, שְׁבִרָה. המשורר יכול בדרך זו

לנטות לפי כל נטיות הלב של הגבורה ולתאר אותן לפרטיהן, ויחד עם זה הוא יכול לשפוך גם את לבו ואת חמתו על החיים שאינם לפי האידיאל. שאין בהם חפש, אהבה, אחוה ומוסר. המשורר לקח משום זה לגבור שירו את האשה, שבחיי-ישראל לפני דור אחד או שני דורות היתה היא המשעבדת ביותר.

קרקע עולם את, פרי תנובה מזרעת.
אך גידך לא יגירו, תגדלי פרע;
עוד לא היות נפש משפלת יודעת
וכבר היות לאיש ותמי זרע.
ובטרם למדת להיות בת להזניח
נשאת ותהיי – אם לילדיה.
נשאת – תודעת האיש לו תנשאי?
האזקתו? הראיתו עין בעין?

הביאי ראשך בצעיה, פניך הליטי,
וקנצותיך אל פחת הפער;
אל העומד על ירך מה-זה מבטי?
אם נבן או דק הוא, זמן או נער?
אחת היא לך! הן לא את הבוחרת,
הזניח יבחרו, והם בך ימשלו.
כחפץ נמכר מרשית לרשות את עוברת.
האזמים הם פי פי נערה ישאלו?

בעלך – גם הוא לא גדל בנער,
לא נטע פרם, לא כנה לו בית;
בכלות שנות ארקתו, באבוד המהר²
ובהשתרג עליו שתילי היות³,
או יחל לבקש מית יד ופרנסה,
כאיש אוכל עצות, חסר לב ותבונה,
ובראותו פי אין פל, פי כל תמנה נסה.

אשה עבריה – מי ידע חניך?
בחשך באת ובחשך תלכי;
עצבך ומשושך, שכבך, מאוניך
יולדו קרבך, ותמו תוככי.
הארץ ומלוואה, כל טוב נחת
לבנות עם אחר לסגלה נתנה,
אך חיי העברית עבדות נצחת,
מחנותה לא תצא אנה ואנה;
תהרי, תלדי, תיניקי, תגמולי,
תאפי ותבשלי וכלא עת תבולי.

ומה כי חננת לב כגש ויפי
כי חלק האל לך כשרון ורעת?
הן תורה לך תפלה, יפי לך דפי,
כל כשרון לך חסרון, דעת מנרעת.

טוב לך כי לא תדע שפת אבותיך,
כי בית אליהך בפיך געלי,
כי עתה לא תשמעי ברפת מנאציך,
„שלא עשם אשה" יום יום ותפללי.

מה-אמלה לבתך, אשה עבריה!
תתאזי לדעת, לחיים ואין –
צמח אדני אוכל במקום ציה,
גם שמש לא ידע, לא ראה לעין.

¹ לפי המאמר במשנה (סוטה פ"ג מ"ב): „כל הלומד בתו תורה לומדה תפלות". ² הנדה. הילדים, על-פי „בניך כשתילי ויתים" (תהלים קכ"ח, ג').

ינוס בְּאֶשֶׁר יָנוּס, יַעֲזֹבֶךָ עֲנוּכָה...

אֵלֶּה תּוֹלְדוֹת כָּל אִשָּׁה עֲבָרִיָּה,

אֵלֶּה תּוֹלְדוֹת בַּת־שׁוּעַ הַיִּפְה־פִּיָּה.

כמו המבוא של השיר, המלא המיה, מלא השתפכות־הנפש, מלא טענה ותביעה, כן גם עצם השיר, השיר על בת־שוע, מלא כלו ה ת פ ע ל ו ת. הנה התאור של בת־שוע:

וּנְשָׁמָה וְכָה הוֹצִיא מִן הָאֶזְרָא,

עוֹד לֹא יָדְעָה תָּבֵל וּמִמְתָּקֶיהָ,

וּבָרְנֶנֶע רָצוֹן נִפְתָּחָה בְּאֶף הַנוֹצֵר

וַתְּהִי לְנֶפֶשׁ חַיָּה – וַיִּשְׁקָהּ,

וּבְנִשְׁקָהּ זֹאת אִשָּׁת חֵן נִבְרָאָה

וּבָשָׂם בַּת־שׁוּעַ בְּאֶדָם נִקְרָאָה.

בְּנִשְׁקָהּ נוֹלְדָה, בְּנִשְׁקָהּ גְּדֻלָּה.

אֲזֻמָּנִים וּמִנִּיקוֹת עֲרִשָּׁה לֹא הִקִּיפוּ,

אֶף נִפְשָׁה בִּסְתֵר לְרִקּוֹם לֹא חִדְלָה,

וּבְקָרִים וּרְנָעִים יִפְיָה הוֹסִיפוּ.

כֵּן בְּצִחִית סָלַע הִגְפָן תֵּךְ שָׂרֵשׁ,

הַשּׁוֹלֶחֶת אֲרָבוֹת שְׁמִים בְּדִיָּה!

הַנּוֹאֲכָה הַיְנִיקָה רוֹמוֹל וּכְרֵשׁ¹

הַשִּׁבְיָעָה גַּם אוֹתָהּ חֶלֶב שָׂדֵיָהּ,

כִּי לִמֹּד לִבְרִיאָה אֲבִיָּה אֵלֹהִים

הַיּוֹת אֲזֻמָּנָת טוֹבָה מֵאֵין כְּמוֹתָה.

עֲתָרַת הַגֶּפֶן, קוֹמַת הַתָּמָר,

אֵלֶּה הַעֲיָנִים לְלֵאזוֹת הַתְּבַלְלָה,

וּלְחֵי הַרְקָמָה – תּוֹלַע וְצִמְרָה,

זֹאת אִשׁ הַמִּסִּים² בְּשִׁלְג נּוֹזֶלֶת,

זֶה מִגְדֵּל הַשֵּׁן – לוֹ צִנּוֹר יִקְרָאוּ,

נִבְעַת בְּרִכָּה זֹאת מִתְחַבֶּאת מַעְיָו,

הַלִּיכּוֹת אֱלֹהִים בְּרוּחַ נִשְׁאֹו,

וַיִּפִּי קוֹל בְּהֵרֵךְ נּוֹזֵל בִּיּוֹן –

מִי אֶשֶׁר לֹא רָאָה בַת חֶפֶר בַּת־שׁוּעַ

לֹא רָאָה מִיָּמֶיּוֹ אִשָּׁת יִפְתָּת־תָּאֵר,

לֹא רָאָה בְּהִדְרָה מִבְּלִי צַעֲצַע,

מִבְּלִי מַעֲשֵׂה תְרֵשׁ, הַבְּרִיאָה לְטָהֵר.

אֲזֻנִּים שְׁלֵמוֹת צִלְעֵי זֹאת נִבְנְתָה,

לֹא חָלוּ בָּהּ אֲזֻמָּנִים בְּעַל־יִחְרָשֶׁת;

מִחַת יָדָם הִסְתָּה לֹא נִשְׁתָּה

וַיִּגִּיעַ כֶּסֶם לֹא אָכַל הַבִּשְׁת³ –

עַל כֵּן כָּל מִדּוֹת בְּנוֹת צִיּוֹן הַמִּצְיָנוֹת

כָּלְלוּ נֶפֶשׁ בַּת־שׁוּעַ הַיִּפְה בְּבְנוֹת.

סִתְּרָה וּפְרִישׁוֹת וּתְרִיצוֹת יָדִים,

תָּר אֶדָם הַמַּעֲלָה עִם שְׁפָלוֹת רוּחַ,

שָׁכַם נְטוּי לְסִבֵּל, אֶרֶךְ אַפִּים,

עַל כָּל כְּבוֹד חוּט חֵן וְחֶסֶד מְתוּחַ,

אֵלֹו לְצִיָּעוֹת גִּתָּן דָּם וְעִצְמוֹת,

וּבִשְׂרָו עוֹר קָרַם מְלַמַּעֲלָה עֲלֶיהָ

לְשִׁבֶּת בְּדַמּוֹת אֶדָם עַלִי אֲדַמּוֹת –

הִנֵּה לָהּ תָּאֵר בַּת־שׁוּעַ וּפְנִיָּה.

כִּי לֹא כְּבִרְזָא כָּל אֶדָם אִשָּׁה זֹאת נִבְרָאָה,

כִּי בְּבִרְיָאוֹת נִשְׁקָה מִיָּדִי יוֹצְרָה וְצִאָה.

קָרַן אוֹר לְקַח מִנְּגִינָה לוֹ סָבִיב,

אֲגָל טַל אֲרוֹת וּרְסִים דֶּק⁴ שְׁמִים

וּשְׁחֹזַק צִדִּיק תָּמִים וְרִיחַ הָאֲבִיב,

וַיִּשָּׂם בְּצִלְמוֹ מִמְרֵט שִׁבְעֵתִים,

¹ אִשָּׁה, עַל־פִּי יוֹבֵן ה' אֱלֹהִים אֶת הַצֵּלַע וְכו' לֹא־שָׁח" (בראשית ב' כ"ב). ² יִגִּיעַם לֹא כֵּלָה אֶת הַתְּמִימוֹת. ³ רִקִּיעַ. ⁴ לְפִי הָאֲגֻדָּה הַיְנִיקָה זָאבָה אֶת רוֹמוֹלוֹס, בּוֹנֵה רוֹמָא, וְזֹאת פֶּרֶשׁ. ⁵ הָאִשׁ הַחֹזֶקֶת אֲשֶׁר תִּמַּס כָּל דְּבָר.

מי הוא היוצר חכם הנדסים,	עיר זקב ופגניגים על חלקת צוארה;
החולל כל אלה על האבנים?	הצניף המהזר כנזר על ראשה,
— — — — —	כמלכה קוממיות בין רעותיה צועדת.
— — — — —	גם הפרוש, עץ היבש יתנב לראותה
וביום השבת בעלותה בית הנפסת,	— כי גם לו בסתר נפש חומדת —
הביטו וראו בה מהותיך בהדרה!	ושכינת האל מהעננת עליה
על שלמת משי סדין שש לזבשת,	עת קומתה הקופה דוחקת כגליה'.

הספור על בת-שוע הוא, כי היא נשאת לאחד ה"עלויים", הלל שמו, נער כשחף-עץ:

לז עיני ענל, לז פאות כנבזות,	אך "עלוי" הוא, קקי בשלש קבזות,
לז פנים כפני גרונרת רבי צדוק ² ,	ובתריפותו ידוש הרים וידק.

שלוש שנים ישבו על שלחנו של אבי בת-שוע, רב חפר, היא ילדה והיניקה בנים הוא התפלל וקרא בספר¹, בשנה הרביעית פסק המן, ואוכליו הביטו מסביבם, ויהיו לנציבי אבן:

מה-יאכלו הם? מה לילדימו יזשיטו?
אך יבנו ביתם מבלי לבנים ותבן?

גם רב חפר ירד בינתיים מנכסיו. פרנסתו היתה על חכירת סוסי-הפוסטה והנה באה פתאום מרכבת-הקיסור אל הסביבה תחת מרכבת-הסוסים והוא מתפרנס עוד רק בדחק. אז יחל הלל לשחר לטרף, מבקש הוא פרנסה בכל פנה, אך שוא יגזור על ימין, יחתוף על שמאל.

בכל ההצלחה מפן לו ערף,	לשוחט כד לב הוא, למלמד-חלוש רצה
כי לא נאכל היום, אם לא נבין מתמזל,	לסותר-אין לו בסף, לחזן — קול גנינה;
ומה-יעשה תלמיד חכם שאין בו דעה?	עוד יש פרנסת שמשים, שדכנים,
להיות גובה המס לא ידע לשון המדינה,	אך על אחת מהנה שבעה בטלנים.

ובכנפשו הלל את עטרת הכסף מעל ה"טלית" ומכר אותה ואת "בתי-הכסף הוציא מכיס-התפילין, ובכסף זה יצא למדינת הים, ובת-שוע מכרה תכשיטה בצאתו וותפתח לה חנות ובית-מרפלת, למכור פל ועדשים, גרש וסלת". בחנותה זאת היא עומדת מבקר עד לילה. היא מודדת ושוקלת, גם את ביתה היא פוקדת וגם את בניה היא

¹ על-פי המאמר בתלמוד (ברכות מ"ב, ע"ב): "המהלך בקומה זקופה וכו' כאלו דוחק רגלי השכינה, דכתיב מלא כל הארץ כבודו".

² רבי צדוק יושב, לפי האגדה התלמודית (גטין נ"א ע"א), ארבעים שנה בתענית, שלא תחרב ירושלים, וקבתו לא יכלה באחרונה לעכל עוד כל מזון, ורק מצץ מיץ התאנים והשליכין.

מגדלת. בשנה הראשונה עוד שלח הלל לפעמים מכתבים ואחר-כך חדלו דבריו. בת-שוע מצפה יום יום למכתב במשך שנים שלמות—ואין. בעיר כבר קוראים לה שם „העגונה“ ושמועות שונות עוברות בעיר על-דבר הלל. זה אומר, כי נשא אשה אחרת. וזה אומר, כי טבע בים. וזה, כי עשה עשר רב והרחיק עוד נדוד. וזה אומר, כי המיר את דתו ונמכר למסיתים. בינתיים מת חפר, אבי בת-שוע, עת אזניו שמעו, כי תעבור מסלת-הברזל גם דרך אילון העיר, שהוא יושב בה. מעתה בת-שוע היא גלמודה. אך עם התחלת הבנין של מסלת הברזל כאילו באה לה ישועה. אל העירה בא פאבי, „משכיל“ המפקח על הבנין. את לשכתו שם לו פאבי בבית-החומה נכח חנות בת-שוע וירא אשה יפה רכה-בשנים יושבת בחנותה. מסברת פנים לכל המדבר אליה ובשבתה גלמודה היא מלאה עצבת. הוא שאל לעצבה ויאמרו לו, כי זאת היא „העגונה“. פאבי חמל עליה ובא לחנותה, לקנות שם, וכינתים חקר ודרש למצבה ולחייה. היא ספרה לו, כי בעלה עזבה וכי על דעת רבים נמצא הוא בעיר ליורפול. שם היה לפאבי מפר ומודע והוא בקש ממנו לחקור ולדרוש הדבר ונמצא, כי הלל שם, אך אומר הוא לצאת בקרוב לאיים רחוקים והוא נכון לשלוח גט לאשתו, אם ישקלו על ידו חמש מאות שקל כסף. ידידו של פאבי נתן את הכסף בשם פאבי והגט נכתב בבית הרב ונמסר לשליח להולכה. כשהודיע זאת ידידו של פאבי בליורפול לפאבי על-ידי הטלגרף בא פאבי לבית בת-שוע והציע לפניה, כי תהיה לו לאשה. הם חכו עתה שניהם לקבלת הגט על-ידי השליח. השליח בא וכבר היה נכון למסור את הגט, אך הרב המחמיר מצא, כי ההלכה כיש אומרים, שהלל צריך להכתב מלא, בידו, וכיון שהוא נכתב חסר פסל את הגט, וגט אחר אי-אפשר היה לקבל מאת הלל, שטבע בינתיים בים, כי נשברה האניה שבה הלך מליורפול אל האי הרחוק. עתה נשארה בת-שוע „עגונה“ לכל ימי חייה. בשמעה את פסק דינו של הרב אחזה השבץ, ואם כי כעבור זמן חזרה וקמה ממחלתה נסגרה בינתיים חנותה והיא היתה מעתה אמללה! שבועתים. מפאבי לא רצתה לקחת כל דבר והיא הגיעה לאט לאט לידי מצב, כי

<p>וְעֲרוּמִים וְיַחְפִּים מְשֻׁנֵּי צִדִּיקָה יֵאָחֲזוּ בְּכַנְף בְּגָדָה שְׁנֵי יְלָדֶיהָ. „מִי אַתָּה, עֲלוּבַת תַּנְפֶּשׁ, וּמָה חֵינֶךָ? פְּגִיף יַעֲרִיד, כִּי לֹא לְכֶךָ נּוֹצְרֶת! הַאֲלֵהֶם אִם אֲנָשִׁים הֵיוּ בְּעוֹכְרֶיךָ, כִּי בָאת עַד הָלוֹם, כִּי כַה הַשְׁפַּרְתָּ קִדְרָתִי? — לֹא, אֲנִשִּׁי חֶסֶד, לֹאֵל מַעֲוֹל תְּלִילָה!</p>	<p>בְּחִנּוֹת הַמְּרֻקְבָה עַל שְׁעָרֵי אֵילֹן וְהַנּוֹסְעִים יֵצְאוּ לְסַעֲדוֹת לָבֶם בְּחַפְזוֹן מֵאֲנָה לְקִרְאָתָם מִבְּמֵי הַמְּלוֹן עֲבָרִיּוֹת עֲגִיזוֹת, מוֹכְרוֹת כָּל מוֹזֵן, וּבְתוֹכָן אִשָּׁה אֶחָת עֲגִיזָה תַּחְזִיקָה: יִפֹּת תֹּאֵר מְגֻלָּתָה, לֹבֶשֶׁת סִתְכוֹת, שְׁעָרָה תִּפְּדֵה לָבֶן, אֵף כִּי יִמְנָה אֵינְגָה, קוֹמָתָה כְּפוֹסָה, עֲגִיזָה צְבוּתָה.</p>
--	---

הן כְּשֶׁרֶזֶזוֹת טֹבִים חֲנָנִי צוּרִי שְׂדֵי, | וְכִנְשִׁי הַתַּעֲנָנוֹת חֵייתִי גַם אֲנִי –
 גַּם הַהֲצִלָּהָ לִּי פַעַם פָּנִים הַצְהִילָה, | אֶךְ קִצְצוּ שָׁל יוֹד הוּא הֶרְנָנִי.
 כְּמַעַט חֵייתִי בְּכָל מִזֵּב, אֲנִי וּלְדִי,

קעמ: בִּקְצוֹ שֶׁל יוֹד פֶּרֶשׁ לִפְנֵינוּ גּוֹרְדוֹן מַגְלַת-חַיִּים שְׁלֵמָה שֶׁל הַתְּקוּפָה. לֹא רַק אֵת הַאֲשֶׁה הַעֲבֵרִיהָ עִם עֲצָבָהּ מִשׁוּשָׁה, שְׁבֵרָה, מֵאוֹיָהּ אֲנוּ רֹאִים בְּרוֹמֵן הַשִּׁירִי הַזֶּה. אֲלֵא גַם אֵת הָאִישׁ הָעֲבָרִי, אֵת זֶה הַחִי בִּבְיַת-הַמִּדְרָשׁ, בְּד' אֲמוֹת שֶׁל הַלְכָה (הַלֵּל) וְאֵת זֶה הַחִי עַל הַמְּזִיגָה (חֶפֶר, מַחֲוֹנָנוּ עֲבֹדוֹן) וּמִפְרָסֵנָה אֵת בֶּן-הַתּוֹרָה. אֵת כָּל הָאֲטֻמוֹסְפִירָה שֶׁל הָרְחוּב בַּעִיר הַקְטָנָה, הַמִּיּוֹשְׁבָה יְהוּדִים, הֵנְנוּ מוֹצִאִים בַּשִּׁיר הַזֶּה, וְאֵת פֶּאֶבִי הַמִּשְׁכִּילִי, הַמַּעֲבִיר אֵת מַסְלַת הַהִשְׁכָּלָה הַחֲדָשָׁה בַּעִירָה. בּוֹנָה הוּא אֵת מַסְלַת-הַבְּרוּל וּמַחְרִיב בּוֹה אֵת חֵי-הָעִירָה הַתְּמִימִים, אֶךְ גּוֹאֵל הוּא יִפְדֶּה אֵת הַנִּשְׁמוֹת הַנִּכְסָפוֹת, אֱלֹה הַנִּמְשָׁכוֹת אֶל הָאוּרָה. לוֹ יַחֲסִים וְקִשְׁרִים עוֹלָמִיִּים, שְׁבַעֲזֹרָתָם הוּא יוֹדֵעַ לַעֲשׂוֹת הַכֹּל, אֶךְ עַל דְּרָכָו עוֹמְדִים שׁוֹמְרֵי מִשְׁמֶרֶת הַחַיִּים הַיִּשְׁנִים, כַּהֲנֵי-הַדָּת – הַרְבָּנִים, הֵם הַמִּסְמָלִים אֵת הַדָּת עַל-פִּי הַשְׁלָחַן עֶרוֹךְ, זֶה שְׁבָה נִלְחָמוֹ אֱלֹה הַמַּדְבְּרִים בְּשֵׁם הַחַיִּים. יֶרֶב וּפְסִי הַקְּזוּרִי, הָרֵב שֶׁפָּסַל אֵת הַגֵּט עַל שֶׁנִּמְצָא חֶסֶר יוֹד, בְּמָקוֹם שֶׁהַיּוֹד הָיָה בַּעֲצֵם מִיּוֹתֶרֶת, וּפֶאֶבִי, הַמִּשְׁכִּיל הַרוּצָה לַהֲבִיא אוּרָה וּגְאוּלָּה לַחַיִּים הַמְּדַכָּאִים שֶׁל בַּת-שׁוֹעִי שֶׁנִּיהָם הֵם סְמָלִים, סְמָלֵי הַדָּת וְהַחַיִּים. וְלֹכֵן אֵת יֶרֶב וּפְסִי תֹאֵר יִלְגַּ כְּאִדָּם בְּלִי נֶפֶשׁ, בְּלִי הַרְגָּשָׁה. הוּא – הַחֶק, וּפֶאֶבִי הוּא הָרֹאֶה וּמִבִּין הַכֹּל. הוּא אָדָם רַחֲב־דַּעַת, נִפְשׁוֹ נֶפֶשׁ בְּרַכָּה, פְּתוּחָה לְקִרְאָת הַכֹּל. הוּא – הַחַיִּים שֶׁל הַהִשְׁכָּלָה.

פֶּאֶבִי תּוֹפֵס מָקוֹם רַב בְּרוֹמֵן הַשִּׁירִי, כְּאִידִיָּאל הַנִּכְסָף בּוֹ, אֶךְ כָּל אִידִיָּאל לֹא עָלָה בְּשִׁלְמוֹת. הוּא דוֹמָה עֲלֵינוּ מְאֹד כְּהַפְשָׁטָה. לַעֲוֹמַת-זֹאת הַתְּפִקִּיד שֶׁל יֶרֶב וּפְסִי הַקְּזוּרִי הוּא קֶצֶר. הוּא רַק הַגְדֵּר, שֶׁנִּתְקָלִים בּוֹ בְּרַגַּע הָאֲחֵרוֹן, כְּשֶׁרוֹצִים לַעֲבֹר אֵת הַגְּבוּל. כְּגִבּוּל שֶׁל הַחֶק הוּא מַמְלָא הֵיטֵב אֵת תְּפִקִּידוֹ. כְּאִדָּם חִי גַם רַב וּפְסִי הוּא בּוֹדָאִי אַחֵר, אֲבָל לֹא אֵת הַחַיִּים שָׁבוּ אֲמַר הַמִּשְׁוֹרֵר לַתֹּאֵר לִפְנֵינוּ, אֲלֵא, לַהֲפֹךְ, אֵת זֶה שֶׁמִּתְנַגֵּד לַחַיִּים. בַּחוּשׁ אֲמִנּוּתִי נִכּוֹן הָרָאֵה לָנוּ הַמִּשְׁוֹרֵר אֵת ר' וּפְסִי רַק בְּסוּף הַשִּׁיר וְהָרָאֵה לָנוּ אוֹתוֹ בְּקִצּוֹר נִמְרָץ, כִּי הָרָאֵה לָנוּ רַק אֵת הַצַּד הָאֶחָד שָׁבוּ, בַּתְּאוּרוֹ לֹא הָאֵרִיךְ. הוּא הָאֵרִיךְ בְּמִקְצֵת רַק בַּחֲפָפוֹת שֶׁשָּׁפַךְ עַל רֹאשׁוֹ. הַחֲפָפוֹת הָאֵלֶּה הֵן בַּעֲצֵם עַל חֶשְׁבוֹן הַחֶק.

הַמִּשְׁוֹרֵר רֹאֵה אֵת כָּל תְּקֵפוֹ וְכַחוֹ שֶׁל הַשִּׁיר בְּסוּף, בְּעֶקֶץ שְׁלוֹ נִגַּד הַרְבָּנִים. וְאִכֵּן זֶהוּ הָרוּחַ הַשְּׁלִיט בַּשִּׁיר כָּלּוּ, זֶהוּ הָרוּחַ הַפְּנִימִי שְׁלוֹ, הַפְּתוּס הַפְּנִימִי, שְׁכֵאִילוֹ עוֹרֵר אֵת הַמִּשְׁוֹרֵר לְשִׁיר עַל חֵי בַת-שׁוֹעִי הַיִּפְהָ. עַל-יְדֵי כֵךְ הָיָה יִצְאָה גַם יִפְהָ כָּל-כֵךְ. הָיָה סְמָל הַיּוֹפִי, הַטֹּהֵר וְהַתְּמִימּוֹת, שֶׁבְּשִׁמְשׁוֹ יִכּוֹל הִיָּה הַמִּשְׁוֹרֵר לְקִרְאוֹ תִּגַּר כֹּזֶה עַל הַרְבָּנִים. הָיָה סְמָל הַצְּנִיעוּת מִן הַהִתְחַלָּה שֶׁל הַשִּׁיר עַד הַסּוּף.

יל"ג מצייר את בת-שוע בכל מיני צבעים יפים, רכים, עד כי הרך שלה נשקף גם מפני ילדיה. אחד הציורים היפים ביותר ב-קוצו של יוד¹ הוא הציור של ילדי בת-שוע:

<p>אָמָה תִּלְבִּישָׁנָה וְתִסְרֹק שְׁעָרָה וּבְשָׁחוּק נָחַת שְׂזוּמָרַת אֶת פִּיהָ, כִּי יָדֶיהָ הִקְטִנּוּת בְּפִוְתֶיהָ עַל לִבָּהּ, עֵינֶיהָ בְּאִמָּה וּבְשִׁלְמָתָה הִתְדַּשָּׁה; הִקְטִנָּה בְּקוֹל בּוֹכִים קוֹרְאֵת בְּחֶבֶה: „תּוֹרָה צָנָה לָנוּ מִשָּׁה מוֹרְשָׁה... אֲשָׁמַע מִסֵּר אָב, תּוֹרַת אִם אֶקְשִׁיבָה וּבְעֵינַי אֶל וְאֶדָם דָּרָכַי אִיטִיבָה”.</p>	<p>שׁוּרוֹ נָא הֵלֵךְ בֶּן חֲמֵשׁ שָׁנִים בְּבֶקֶר בְּבֶקֶר הוֹלֵךְ הַתָּדָר רָחֵץ לְמִשְׁעֵי וְלֶחֶם לֹא לִבֶּשׁ שָׁנִים גַּם פָּתוּ אֹתוֹ וּסְפְרֵיו בְּפֶקֶד – הַכֶּבֶת פָּנָיו תַּעַן בְּסִקְרָה אֲחֵת, כִּי עֵין אִם רִחַמְנָה אֱלֹוִי מִשְׁנֵהָ. וְאַחֲזָתוּ הֵילָכָה בֵּיתָה נִשְׁאָרָה פָּנֶיהָ מִשְׁנָה קִלְסָתָר פָּנֵי אֲחִיהָ.</p>
--	--

הציור הזה מזכיר לנו את אחד מציוריו היפים של ג'יטסה, בתארו את לופטה היפה ב-יסורי ורטור בפרסה את הלחם לילדים וכל אחד מהם מרים את ידיו הקטנות לקבל את הפרוסה וקורא בחבה: תודה! פה, כמו שם, נשקפת התמימות של הגבורה גם מתוך העולם התמים של הילדים. זה נוסך עלינו גם רוח של אידיליה, שנהיה מסוגלים לתפוס את כל התמימות שבחיי הגבורה. ובדעתנו פה את כל חיי הגבורה הדבר הזה מעורר בלבנו גם רגשי רחמים ורחמנות. גם בשם הרגשות האלה קורא המשורר תגר על עולמם של הרבנים והרבנות.

קפ. גורדון יצר ב-קוצו של יוד את היצירה היפה ביותר של תקופת המלחמה בין הדת והחיים. מלבד התפיסה הדקה, מלאת החדוד והסטירה של כל הפרובלימה, ההולכת ומתחדדת עד כרי קוצו של יוד אחד, יצר כאן גורדון עולם מלא של יופי, יפי עולמה של בת-שוע. אף היא מחאה, – המחאה היפה, החיה נגד החק. בה בעצמה אין סטירה. אדרבה, היא עושה רשם כעומדת גם מחוץ לכל כננה וכוון, ולכן היא היא היצירה היפה, העליונה, הנצחית. היא החלק הנצחי בתוך הזמני, הקים בתוך העובר והחולף.

קוצו של יוד נכתב סמוך לחקופת המלחמה של הדת והחיים. בו נשמר מכל החי והתוסס שבה, ויש בו הרבה חפש שירי. ב-שומרת יבם וב-שני יוסף בן שמעון, שכתב אותם גורדון כעבור שנים. יש רק מת כן המלחמה של הדת והחיים. אף העקץ החד שבשני השירים האלה איננו מכון עוד כלפי הרבנים והחק, אלא ב-שומרת יבם נגמר השיר בעקיצה חדה כנגד הרב המשיכיל, הרב

¹ מיוסוד על מליצת הכתוב: „כל ביתה לבש שנים” (משלי ל"א, כ"א).

מטעם הממשלה, שלא רצה לסדר את הגט בין יונה, החולה הנוטה למות, ובין אשתו, יונה גם היא. העתידה להיות שומרת יבם, עד אשר יקבל עשרים שקלים במזומנים, ובשני יוסף בן שמעון" המקון העיקרי הוא כלפי הקהל היהודי וראש הקהל, שמסר את התעודה של יוסף בן שמעון, המשכיל ה"עלוי", הרוצה לתקן את היהדות של זמנו, ל"יוסף" בן שמעון" אחר, הגונב סוסים והורג נפשות והוא נתפס במקומו. דומה כי בשני השירים האלה השתמש גורדון בנושא של תקון הדת והחיים – כנושא, כמוטיב רגיל בספרות העברית של הזמן ההוא (המוטיב של "שני יוסף בן שמעון" נמצא גם בספור "מורה ועוזב" של ברוך ס. שנדפס בשנת תרל"ו, קודם שהתחיל גורדון אף בהדפסת הפרקים הראשונים מן השיר הזה). בלי כוונה מיוחדת למלחמת הדת והחיים. בשומרת יבם יש איזה הד מ"קוצו של יוד" – יונת-אלם זו, יונה האשה, יש בה מדמות דיוקנה של בת-שוע' הסובלת ונכנעת – וזה היפה ביותר שבשיר הזה. השיר "שני יוסף בן שמעון" איננו מוצלח ביותר מצד הפכולה. מלא הוא דמיון רחוק ו"המצאה" פיליטוני.

בפואימה האחרונה שכתב "ל"ג, ב"צדקיהו בבית הפקדות", התרחק "ל"ג ממלחמת הדת והחיים – מרחק היסטורי. הוא ראה עתה את הדברים בתוך הארג הנצחי, הקים והבלתי-פוסק. ראה רָאָה עתה את המלחמה כמלחמה נצחית, הקימת ב'הדות מדור דור. "ל"ג הרים בשיר זה את הזמני למעלת הנצחי. הוא תפס את הצד הנצחי שבמלחמה זו: כהונה ומלוכה, נבואה ותועלת-הממלכה. חיי-קדש וחיי-חול – הנה הנגוד, שנתגלה לו עתה. רגע מיוחד היה זה בחיי "ל"ג, שבו תפס את הנגוד הזה. המתגלה לכל עמקו בשעת החרבן הראשון עם הפסק המלוכה בישראל. הנגוד בין הכהן-הנביא, ירמיהו, ובין המלך האחרון מבית יהודה, צדקיהו. "ל"ג ראה אז את מצבו דומה אל מצבו של צדקיהו. גם הוא אז "אסיר ברזל ועני", יושב הוא "על אדמת נכר בבור ונחשתיים". גם הוא הורד מכסאו, מממשלתו אשר משל בחברת "מפיצי השכלה" ועוד; גם הוא רחוק מביתו, מבניו, אשר אהב. ומה פשעו ומה חטאתו? כי לא נכנע לפני הכהונה, לפני שומרי משמרת הדת! אף את הרגע המכריע האחרון בחיי צדקיהו, זה שמספר עליו באגדה, כי רדפו הכשדים אחרי "צבי מִדָּח" במערה ומצאו שם את צדקיהו, אף את הרגע הזה כאילו מצא בחייו עתה. הנה רדפו "הכשדים" אחרי "צבי מִדָּח", צעיר מהפכן (ראה למעלה בביאוגרפיה). ומצאו אותו. הקרבה הזאת, שמצא "ל"ג בין חייו באותה שעה ובין חיי המלך צדקיהו בשעה ההיא, כשהיה שבוי בידי הכשדים, היא שקרבה אותו אל חיי המלך ההוא בשעה ההיא, ועל פיה תפס את חיי המלך. הוא תפס בדרך זו את הנגוד שבין חיי-המלוכה וחיי-הכהונה.

מלחמת הדת והחיים היתה בפואימה זו למלחמה היסטורית, אך יחד עם זה יש לכל הפואימה הזאת תכונה עצמית ביותר, פרטית ביותר, כמצב

הפרטי שהוליד אותה. כל הפואימה הזאת היא כעין "מונולוג", צורתה-היא מיוחדת במינה, צורה של "מדבר בעדו". צדקיהו מדבר מראש הפואימה ועד סופה. ההארה של הנגוד ההיסטורי בין הדת והחיים היא כלה ההארה של צדקיהו. לאמר- כלה של יל'ג. הפואימה ההיסטורית הזאת היא אפוא פחות מכל היסטורית ברוחה. התפיסה היא אינדיבידואלית מאד. אחד השירים האינדיבידואליים ביותר, העצמיים ביותר, של גורדון הוא השיר הזה. בו אסף את המוצקות ביותר בטענות ובתביעות של תקופת "הדת והחיים", שטענו ותבעו אנשי החיים מאנשי הדת, וכאילו אמר לקבוע אותן לדורות בתתן אותן בפי אחד מאנשי הדורות. כל כח הפולמוס של יל'ג נתגלה בשיר הזה, שהוא מראש ועד סוף פולמוס. יל'ג נלחם פה את המלחמה הגדולה האחרונה באנשי הדת, אלה שהוא ראה את עצמו אז כמו שבוי על ידם, תפוס בכחם להרע לו.

כל השיר "צדקיהו בבית הפקדות" הוא אות קריאה למלחמה גדולה. לפעמים מגיעה הקריאה הזאת למלחמה גם לידי קריאת מלחמה עם המזל, עם אלהים, כביכול, ויש בגבור העור הזה, במלך העור, צד דמיון עם המלך העור הנלחם עם מזלו בטרגדיה הנינית, במלך אדיפוס העור. יש רגעים במונולוג הזה של צדקיהו המזכירים לנו במקצת את מונולוגיו של אדיפוס אצל סופוקלס, וכנראה שהיתה השפעה ידועה למונולוגים האלה על יצירתו המונולוגית הזאת של יל'ג. הנה דברי-התאניה הראשונים של צדקיהו ונכוחו הראשון עם אלהים:

עור וערירי, אסיר ברזל ועני -	למה עלה עלי הגזל הפור?
היש עוד בארץ איש אמלל כמני:	בימי צוקה אלה למלך בארץ?
מתניה המלך בירושלים,	ומדוע באנו זה הקרץ?
על אדמת נצר, בפזר ובנחשתים,	מדוע יהודה נסתת, נכתרת?
סגור בכלוב פתית, כתוא מכמר;	משדה מטעה, מארץ מזלרת?

אמנם חק עולם הוא: הכח מושל בנו! פטיש כל הארץ הוא אשר רצץ והמם אותנו, אך יאמרו, כי יש שופט גבוה, עליון על כל עליונים, תקיף בתקיפיו:

איה משפטו? למה לא יעשנו
עמה כבלע רשע צדיק כמנו?

ואולי עשה אלהים בי משפט ובבל היא בידו כלי-חפץ, מטה-זעם -

אך מה אנו פעלתי? מה-פשעתי?	אשר יעץ לנו בשבת, עבדות, משמעת.
"וען לפני ירמיהו לא נבנעתי?"	ואני מאנתי עצתו לשמוע.
לפני איש כך הלב, בעל נפש נבנעת,	כי אמרתי ברזל ברזל ירעי

האם משרירות לב את זאת עשיתי.
כי על מלך בבל לפרוק נסיתי?

— — — — —
— — — — —

ובאדם אם שגיתי הלעז יחשב?
למה אפוא אל וזעם ידך עלי תשב
ובאזיב מתנכם באף רדפתני
ובידי מבקשי נפשי הסגרתני?
אני בראותי כי העיר נבקעה
ושרי בבל ישבו בשער התוך
אמרתי: עפה אמיט עליהם הרעה
וכאיש אחד כלם אורידם לטבת.
או לילה במערה, בעבי הארמה,
יצאתי עם כל אנשי המלחמה

נאמר: אל ערכות תירדן ארתיקה
ושארית יהודה אלי שם אזעקה
ואתנפל על הכשדים מאחריהם...
אך אתה צבי מנח הקרית לפניהם,
ולתפס עת רדפו לצוד הצבי
ראוני יוצאים וישובנו שבי.
ומה אפוא פשעי, מרומ, נגדך,
כי נחתה בי וככל ביתי ידך?
אם רשעתי ובעיניך הכע עשיתי,
מתגברת ידך אני לו כליתי,
אך אלה הצאן מה עשו, מה חטאו?
אל קנאו ונוקם, אלהי ירמיהו!
אני אם חטאתי, עברתי אמרתך.
בני למה הומתו, אשר לא כתורתך?!

יורדים למעמקי הלב דברי צדקיהו על בניו, ששחטו אותם לעיניו, טרם עזרו

אותן:

בני תיקרים המסלאים בפז...
מה לפי לפי, מה סכאזבי מה עז!
הוש עוד נגר לא יצלח במזגי?
לו ימת היום שהוא מזכרני,
לו עם מות ראשי אתקנו יחד!
הוי צלם בלחות, הוי תזון פחד

במזחי במזרחון עוד עתה אראנו,
אראנו בלי עינים, ברוחי אשורנו...
הוי חרשי משחית, אנשי דם ורצח!
טרם המאורות לי כבו לנצה,
טרם אור עיני מסני לקחו —
עוללי ספחי אל עיני טבחתי!...

לפי דרך המונולוג חוזר יליג צדקיהו על פסוק אחד עיקרי, שממנו הולכים
הדברים ומתגלגלים, הולכים ומתהווים. כשהוא נזכר בפסוק זה מתגבר הקול,
מתרומם הפתוס, ממנו מתחילות הטענות והתביעות.

„יען לא נבנעתי לפני ירמיהו!“
ומה מבקש זה הפהן מענתות?
„לבלי ביום השבת משא ישאו!“
העת לנו או לחגים ולשבתות?
צר סביב הארץ, ערי השדה שאו,
עד שערי עיר המלוכה הסללות באו,
הממלכה תנוט, והרסון השתות, —

והוא עומד יום יום בשער בני העם,
עומד וקורא באזני הבאים שם
לבלי ביום השבת משא ישאו.
— — — — —
— — — — —
עוד זאת, ברית תרשה ברא ליהודה:
כל עם הארץ, מקטנם עד גדולם

¹ „לא יומתו אבות על בנים ובנים לא יומתו על אבות, איש בחטאו יומתו“ (דברים כ"ד, ס"ז).

במקום מנהיג עדר, מציב תדרון,
 יהיה נביא או כהן מצלה קרבו;
 איש ואיש יאמר לא אחרש, לא אדוש,
 כי בן ממלכת כהנים אני וגוי קדוש.
 ובכן לא ישמע קול עושי במלאכה,
 כי קול אומרים חזו, תלל ובכרה
 ומלאה הארץ להקות נביאים,
 פשטים ערמים, היום ומביעים,
 רדפי קדים, רעי רוח וגשיאים.
 היתה גוי כזה תחת שמים?
 כי יהיה – הנעמד יום או יומים?
 מי יגיר גירו, מי יצא לו לחם,
 וביום צר ומצוקה מי לו ילחם?
 גוי כזה לא יצליח לעשות ממשלה,
 חרב יחבר ויהי למעי מפלה...

— — — — —
 — — — — —

למדו דברי ספר, תורה ותעודה.
 כל העם – מן היוזבים עד הנשיאים –
 כלם יהיו סופרים וגבי הנביאים.
 חרישם יעזבו עזבדי האדמה,
 הגלם ואונם אנשי המלחמה,
 חרש ומסגר מן החניות יצאו
 וכאיש אחד יאספו אל ניות ברמה,¹
 ילכשו אדרות שער ויתנבאו.
 אז ישבת מארץ נרון ומקבת
 כל כלי יוצר שרף ישרפו בשבת²
 וכתתו את לעט, למזמרות³ מזמרות,
 קרחם ומורג לנבלים וכנורות,
 ולדברי חכמים דרבנות ומסמרות⁴;
 הנבזרים יהפשוטו מנגנים וקשתות
 ועמו מגלות כלם ובמתניהם קשתות.
 ביום ההוא תחפשו את יהודה בגרות
 ולא תמצאו אבר, איש חי, כב פעלים!
 בעלי המלאכה יהיו נגזים ושפלים;

מלחמת הדת והחיים מקבלת פה צורה כללית, אך יסודית מאד, וגם חדה וחריפה
 מאד. הסרקסמוס בשיר זה – לא הגיע אליו גורדון אף באחד משיריו. יש בשיר זה יותר
 מסטירה. מלא הוא השיר מרדות גלויה, התקוממות. כל שורה ושורה בשיר הזה –
 היא חרב ממרטה, בעלת פיפיות. מתאימה לזה כלה גם החריזה החריפה בשיר
 זה, זו הבאה בזה אחר זה וגזרת וחיתכת.

קפא, המשורר יל"ג, שהיה מלא רפלקסיה, שכליות, בחר להביע את רגשותיו
 בדרך בלתי-ישרה, אמצעית. הוא נתן את דבריו בפי צדיקיה או הביע אותן על-ידי
 נפשות אחרות. גם בזה היה מן הרוח המעשית, העניינית, השלטת הרבה בשיריו.
 רק לעתים רחוקות הביע יל"ג את רגשותיו העזים בדרך ישרה, לירית. שיריו
 הליריים הם בערך מעטים, והטובים שבהם הם "קנינות", אלגיות מיוחדות במינן.

¹ מושב בני-הנביאים בימי שמואל ושאו' (שמואל-א' יט, יח וכ"ג). ² בבטלה (ובאש
 שרף ישרפו בשבת, שמואל-ב' כ"ג, ז' מ"ק שבתו יתן, שמות כ"א, יט). ³ למזמרות של
 הלויים. ⁴ על-פי הפסוק "דברי חכמים כדרבנות וכמשמרות נטועים" (קהלת י"ב, י"א).

המלאות גם הן מוסר אכזרי, סרקסמוס. "למי אני עמלו?" זה היה הכאב החד ביותר למשורר ההשכלה, שראה את המשכילים מתרחקים משפת שירתו:

ובגינו? הדור הבא אחרינו?
הם מנעוריהם יתנבדו אלינו,
למו פצעי לבי ידו יזובו –
הנם הזלכים קדימה שנה שנה,
מי ידע הגבול עד מתי? עד אנה?
אולי עד מקום – משם לא ישובו...

ולמי אפוא אעמול אני הנבד?
למתי מספר השירים מבני עבר
שעוד לא נתנו שיר ציון לשנינה?
הוי, שבלי בודדות, מי ידע אִימו,
מי ישא ראשם, ימנה מספר למו? –
אחד בעיר הם ושנים במדינה!

היו אשר תהיו ובאשר שמה!
לשפת עבר תאמרו: אחזת רחמה,
גיבי לא תבוז, תאמרו לי: אחינו,
ובעוד רבים אחרי ראשם יגיעו
לכם שירי אלה רוחי יגיעו
אתם תדעו נפשי לבי תבינו.

לכם אנובת רוחי, אניש דמעה לנסד!
הבה אבך על צנארכם וכאבי יחשד,
אחבקכם אשקכם רבוא רבבות מונים;
הוי, מי יחוש עתידות, מי זה יודיעני
אם לא האחרון במשוררי ציון הגני,
אם לא גם אתם הקוראים האחרונים?

הכאב הפרטי של גורדון הוא יחד עם זה גם כאב הצבור, כאב האומה. את הצער של הצבור, החברה, האומה – את זה הוא מביע בעיקר גם בשיריו הליריים. יש שבשעת סערת-רוח גדולה באומה הביע גורדון גם דברי התעוררות

עוד בת השירה אלי מתנבנת,
עוד לבי הוזה וימיני כותבת –
כותבת שירים ובשפה נשבתת,
מה-ישעי, מה-תפצי ומגמת פני,
ולמי אני עמל מבחר כל שני
ומתספר נפשי מטובה ונחת?

הוכי – הדבקים באלהים ובעמם
עוסקים בקחורה ובמצות כל יומם,
מאסו בדעת, לא למדו טוב מעם;
"מנת בשיר, אפיקורסות במליצה!
אסור עם המשורר לדור במתיצה!"
בן יגערו בנו, ירדפוני בזעם.

אחי המשכילים דעת למדו
בדבק לא-טוב ללשון עמם נצמדו.
הם בזים אם זקנה תומכת פלדו;
"עזבו שפה עליה אבד כלח,
עזבו ספרתה תפל מבלי מלח;
עזבוה כי איש לשפת ארצו גלד".

אחיותי בנות ציון! אולי אתנה
אל שיחת בת-שירי לבן תמנה
ואלהים הננכן נפש נחמדת,
רוח חן, חד מועם, לב חם בקרב;
אף, הוי, כי גדלתן כשביזת חרב,
כי "בת הלמד תורה-תפלות לומדת!"

¹ עוסקת במלאכת הטויה.

והתעודדות, הביע את הפתוס של התנועה באומה ברגע ההוא. כמו שירו „אחותי רחמה“, ששר לכבוד בתי־עקב אחרי הפוגרומים של שנות השמונים ברוסיה, או שירו הידוע „בנערינו ובזקנינו נלך“ בשעת התנועה הגדולה להגירה ביהדות הרוסית—אם לארץ־ישראל ואם לאמריקה—אך ההבעה החזקה ביותר של גורדון היא בכל־זאת גם בשירה הלירית שלו ההבעה השלילית, במקום שהוא מוכיח, מנסר את העם, נלחם עמו ועם דרכי חייו. גורדון הוא המשורר הגדול של תקופת ההשכלה, שהביע בשיריו את ההשכלה האחרונה בעיקר, זו שחיובה היה שלילה: שלילת ההמשך הבא מאליו בחיי העם, שלילת הדברים הבאים בכח המתמיד בלבד. בשירתו של גורדון יש כח דינמי גדול. ילג היה בשיריו לפה להתקוממות היסטורית גדולה. את ההוה בחיי העם לא תפס תפיסה שירית, אמנותית. ולכן רק מעט יש בילג מן המספר. בספוריו, שקרא אותם בשם הכולל „עולם כמנהגו“ לאית כי כונתו היתה לספור הריאליסטי, לתאור החיים כמו שהם, יש רק מן הצלום של רגעים שונים בחיי היהודים בימים ההם. כן בספור הראשון („שני ימים ולילה אחד בבית מלון אורחים“), שאנו נמצאים בו בין המתנגדים בליטא, וכן בספור השני („אחרית שמחה תוגה“), שאנו נמצאים בו במקומות מושב החסידים. לספור אמתי, אפילו במובנו של סמולנסקין, לא הגיע ילג. יותר מאשר בספור הצליח ילג בנובילה. בספוריו הקטנים, שאמנם יש בהם תמיד מן האנקדוטה, יש שהיה ילג למופת לאלה שבאו אחריו והשפיע עליהם במקצת כמו שהשפיע במקצת גם בפיליטון שלו, שהיה פחות מוצלח מהספור הקצר.

ילג היה בעל טבע חזק, מוצק, ויחד עם זה גמיש, חד וחרیف. את לשון השירה הכבדה כאילו משך בקלות. הוא נתן אותה על גב הסדן והכה ורדד אותה וקצץ אותה גם לפתילים דקים. את השפה השירית הטח לכל אשר חפץ ויצר בה את הגמישות ואת הנטיה לצורות מצורות שונות. בפרוזה הקלה היה הוא הכבד. הוא נלחם מלחמה קשה עם התכן הפשוט. דומה כי כדי להשתחרר פה מן המליצה של ההשכלה הקודמת, המפשטה, האוניברסלית ביותר, התנכית, העמיס עליו משא רב של מלים בלתי־מצויות, תלמודיות וגם ארמיות. הוא לא היה יכול להשתחרר פה גם מן המשא של החדוד, ומן התבלין הרב והפלפל החרیف.

כחו של גורדון היה גדול בעיקר בשירה. בשיריו היה ילג המבטא הגדול ביותר של תקופת ההשכלה

פרק עשרים ושלושה האור השוקע

ההשכלה האחרונה, הריאליסטית, הגיעה בספרות העברית לידי משבר. השלילה שלה – שללה את קיומה. היאוש שגבר בלבות היוצרים והסופרים העברים. ה"שבר ברוח" של יל"ג. ההרגשה שהביע לילינבלום ב-חטאת נעורים. ההתרחקות של ש. י. אברמוביץ מן הספרות העברית. הירידה של היצירה העברית בשנות-השלושים האחרונות. השירה שירדה עד כדי שיחה בחרוזים. הפיליטון השירי העושה חיל. יהל"ל המשורר המפורסם של התקופה היא. "כשרון המעשה", "עבד עבדים". ההבעה הסוציאליסטית בשירי יהל"ל. ההבעה הסוציאליסטית בשיריו של יצחק קמינר. העממיות וה"פיוט" בשיריו. "שיר היחוד למטבע". הירחון הסוציאליסטי "האמת". א. ליברמן. "אספת חכמים". בן-נץ. "משנת אלישע בן אבויה" של לילינבלום. ההתעוררות המעטה של הספרות העברית על-ידי הסוציאליזמוס. המלחמה בבטלה ובבטלנות במקום המלחמה בדעות נפסדות ובאמונות טפלות. המלחמה בסדר-החיים הקבועים ובצורות-החיים הקימות. ההדגשה הכלכלית. הסוציאליזמוס לא מצא שדה פעולה רחב בעברית. כתבי-העתים החדשים. שנוסדו בשנים הללו. החזיונות החשובים בספרות העברית שבתקופה היא רק קד לתקופה הקודמת. תרגומי י. ע. ס. מן החשובים ביותר בחזיונות התקופה. הזרות שבהם לרוח התקופה. רוח החלום והחזיון שטר מן הספרות העברית. ההשכלה באה לקצה גבולה. אין דרך ללכת עוד "לפנים".

קפב. ההשכלה האחרונה, שהיתה ריאליסטית כלה ונלחמה באידיאל הרחוק, המפשט, הגיעה בספרות העברית לידי משבר. השלילה שלה – שללה את עצמה, את קיומה. היציאה אל החיים מגבולות הספר. זו שהטיף לה לילינבלום במאמרו "עולם התהו" (ראה למעלה, סעיף קנ"ו) וביתר מאמריו שכתב בתקופה היא, או זו שבטא אותה בטוי חזק מאד גורדון ברבים משיריו, וביחוד ב-צדקיהו בבית הפקדות, כיציאה מן הכהונה, הנבואה, אל המלוכה, אל חיי הממלכה, אל ישובו של עולם – זאת אומרת גם יציאה מן הספרות העברית, זו שאין לה בגולה כל כח ממלכתי ואין לה כל כח ריאלי. כשהגיעה אפוא ההשכלה העברית לידי מדרגה זו – הגיעה לידי שלילתה, הגיעה לידי שתיקתה. בימים ההם גבר היאוש בלבות היוצרים והסופרים העברים, שראו את עצמם כ-אחרונים במשוררי ציון, כמו שבטא

את זה יל"ג, וגם את הקוראים ראו כקוראים האחרונים". ההשכלה הראשונה, האידיאליסטית, יכלה להתקיים גם כמעט קוראים, אך ההשכלה הריאליסטית, בקשה לה גם כח ריאלי, בקשה לה חוג של קוראים קבועים, והחוג הזה לא היה גדול, וביחוד לא היתה גדולה בו הקביעות. המשכילים, אף אלה שקבלו את ראשית השכלתם בעברית, התרחקו מן הספרות העברית. הם הלכו עם החיים "קדימה" – עד מקום משם לא ישובו.

"השבר ברוח", שהתאונן עליו יל"ג אחרי שובו מארץ גלותו (ראה למעלה, סעיף קע"ב), מקורו גם במשבר הרוחני הזה, שהתחיל עוד קודם. עוד קודם הרגיש בזה לילינבלום ובטא את הרגשותו ב"חטאת נעורים" (ראה למעלה, סעיף קנ"ז). לפני זה התרחק ש. י. אברמוביץ, ממבשרי הריאליסמוס הראשונים (ראה למעלה, סעיף קנ"ב, קנ"ט), מן הספרות העברית ועבר אל הספרות היהודית המדברת, המובנה להמון העם, ליצור בה את יצירותיו בכל ימי ההשכלה, עד אשר באו ימים אחרים והשקפות אחרות.

היצירה העברית ירדה בשנות השלשים האחרונות – למספרנו, – והיצירה השירית התחילה עוד קודם לרדת. היא ירדה בשנות השלשים עד לידי שיחה בחרוזים. המשל הסטירי של גורדון או הפואימה הקטנה הסטירית, מעין "אשקא דריספק" וכדומה, אלה היו כמעט למשל היחידי לסופרים, והם הורידו את ערך המשל הזה עד לידי אַנְקְדוֹטָה. את החלק השירי בירחונים העברים, שבחצי השני של שנות השלשים הגיעו כמעט לידי מספר קבוע של שלשה ("השחר", "הבקר אור" ו"הכרמל" של ש. י. פיין, שגם הוא נהפך משבועון לירחון). מלאו הסטירות האלה, שסתירתן לא היתה מרובה, מפני שכחן לא היה רב. לרב היתה זאת פרוזה מחורזת או שירה פרוזאית מאד השוחקת על הבטלנות והאמונה הטפלה והמטיפה ל"תועלת", למעשיות וכדומה – ברוח הפוזיטיביסמוס של הספרות הרוסית. הפיליטון השירי עשה אז חיל. מהפיליטוניסטים השיריים האלה ראויים להזכר: י. ל. קַנְטוֹר (תר"ח-תרע"ה). את שיריו היה רגיל לחתום בשם "נחום בן עוזר הציוסקי"). מי שעזר הרבה אחר-כך לפתח את הפיליטון העברי בפרוזה ואת הסגנון הפרוזאי העברי והיה העורך הראשון של עתון יומי בעברית ("היום"). פטרבורג תרמ"ו – תרמ"ז, י. א. טַרְיוֹש ("ש. פלטיאל", נולד בשנת תרט"ז), אחד הפיליטוניסטים העברים, שקבר גם נובילות יפות אחדות, כתובות ברוח חד, פיליטוני במקצת, וספורים אחדים מחיץ הצעירים החדשים וחיי הכרך, א. רוזנפלד ("אבנר"). מחבר השיר-הספורי "הלל הזקן" (נדפס ב"הבקר אור"), שלפי רוח הזמן הוא מרים בו על נס את "מקיים התורה מענ", מ. מ. דוֹלִיֶצְקִי (נולד בשנת תרט"ז). שנתפרסם אחר-כך

בשירי-ציון שלו. מהמשוררים-הפיליטוניסטים האלה הצטיין ביותר מ. ד. ברנדשטט, המספר ההומוריסט (על ברנדשטטר בתור מספר — למעלה. סעיף קס"ו). שעל שיריו המעטים שפוך, כמו על ספוריו, שחוק עליו אמתי, טבעי. ממחברי השירים-הפיליטונים האלה גסה שלמה מנדלֶקֶרן (ראה למעלה, סעיף קל"ט) את כחו בכל מקצעות השירה, אך הצטיין גם הוא יותר בשירי השנינה והבדיחה שלו. הוא הצליח יותר מכל במכתם הקצר והחד. חדוד אמתי נמצא לפעמים בשיריו של צבי הכהן שְׁשֶׁבֶסְקִי («יעבץ ישוע שר עסק». ת"ר — תרס"ט). ברכים מן השירים האלה שמו לחזק את ה"צדיקים" ואת ה"חסידים" (בשנים ג'שבהן נדפסו רבים מן השירים האלה ב"השחר" הדפים שם אחד מן הסופרים המדעיים של התקופה היא — דוד כהנא. תקצ"ה — תרע"ה — את "אבן התועים", "אבן נגף" ו"אבן אפל". שבהן אמר לגלות את הקשר שבין השבתאיות, הקבלה והחסידות).

קבנ. המשורר המפורסם ביותר של התקופה היא יהל"ל (יהודה ליב לוי. תר"ה — תרפ"ו). שלא חדש כל צורה חדשה בשירה, ואף התכן של שיריו לא היה חדש. מקורי, אך הוא העביר את תכן המחשבה הזמנית, אשר בספרות הרוסית, אל צורת השירה העברית. בצורת השירה שלו כאילו חזר ושב אל אד"ם, והתכן הוא תכן פוזיטיביסטי, מלא כלו רעיון ה"תועלת" והמעשיות של הזמן. המלחמה של הזמן עם ה"אסטיטיות" לא היתה כבדה וקשה ליהל"ל, כי רגש היפה לא היה מפתח בו הרבה ובכל שיריו הרבים לא הראה כי יודע הוא להתפעל מן היפה וכי יש לו תך טועם טעם יפה. מליצתו בשיריו הליריים היא כבדה ועמוסה לרב וכמעט אין בה כל מראה, כל חזיון, ואף חסרה היא את הברק החיצוני, ואינה עשירה אף בחדוד ובהמצאה. ושיריו הספוריים הם ארפים מאד ויש שהם מלאים פרוזה יבשה.

יהל"ל נשמע בשיריו הרבה לרעיון של התקופה. הוא היה משורר-פובליציסט בתקופה שהשירה נטתה בה אל הפובליציסטיקה. בצורה פיוטית הביע הוא את המחשבות המצויות של הפובליציסטיקה בימים ההם, את הטענות והתביעות המעשיות שלה. בשירו "מה יאמרו הבריות?" אסף את כל המעשים והדברים, שבני-אדם היו עושים ומדברים לולא אימת ה"בריות" עליהם, ובשירו הגדול "כשרון המעשה" התאונן על זה למי ולמה הולך הכשרון של מעשי בני-אדם. ארבעה פרקים לשיר. בפרק הראשון נותן המשורר את דבריו בפי עני היודע להלוך נגד החיים ולא הצליח בהם; בפרק השני הוא נותן דבריו בפי בעל-המלאכה, העמל תמיד לפיהו ונפשו

לא תמלא מזה; בפרק השלישי הוא נותן דבריו בפי המשכיל החכם, הרופא, אשר בחכמתו ובתבונתו — עשה לו רק חיל, אסף הון; בפרק הרביעי הוא נותן את הדברים בפי העשיר. הוא הקונה את כל כשרון בני-אדם ועל פיו נעשים כל המעשים. הדברים האחרונים בפי העשיר הם:

כִּי לִי כָל הַמַּעֲשֶׂה, לִי כָל כְּשָׁרוֹנוֹ,

לִי עֹלָם וּמִנְהֲגוֹ וְאֲנִי אֶדְנוּ!

בשיר הזה נתנה הבעה למחשבה הסוציאליסטית, שתקפה אז לבבות אחדים מן הסופרים והמשוררים העברים. יהליל הביע את המחשבה הזאת גם בשירים אחרים, ביחוד בשירו „עבד עבדים“:

לֹא! לוֹ עָמַל וְעָמַל יִשְׁוּוּ יַחַד
וּפְרֵי פִעֲלָתוֹ לְאִישׁ וְאִישׁ יְהִי,
אִזְ מִדָּשֵׁן וּמֵאֲשֶׁר תִּהְיֶה כָל אֶחָד
וְנָסוּ יְגוֹן וְאַנְחָה, מִחֲסוֹר וְנָהִי,
כִּי שִׁפְעַת הַתְּבוּאוֹת רָבָה לְכָלִּי בִּי
וַיִּגִיעַ כַּפּוֹם וְשָׁבִיעַ לְכָל חַי.

...וְזוֹ רָעָה חֹלָה וְרָבָה עַל הָאָדָם;
הַרְבֵּים הָעָמָלִים מְרַעֵב יְגוֹעוּ.
לֹא יֵאכְלוּ, לֹא יִחְשׂוּ מַעֲשֶׂה יָדָם
וְכָל תּוֹצְאוֹת עָמָלָם יִתִּידִים יִבְלְעוּ.
הַיְחִידִים הַבְּטָלִים יִתְעַדְנוּ וְשָׁמִינוּ
וְהַרְבֵּים הָעָמָלִים לָמוּ יָבִיתוּ.

את המחשבה הסוציאליסטית הביע בשיריו גם יצחק קמינר (חקצ"ד-תרס"א), שהיה כותב את שיריו בנוסח של „פיוטים“, מעין „תפלות“, „זמירות“ ו„פזמונים“. בשיריו יש עממיות ידועה והוא היה המשורר של ה-„עם“, שבשמו היה מִסֵּר ומוכיח, מתלונן ומקונן. העשיר, ה„משכיל“ וכל אלה הפוסעים ברגל גאווה על ראש העם — אלה היו המקור למהתלותיו ולשנוניותו, כמו שהיו מקור נאמן להם גם שונאי-ישראל, שגם בהם התגרה הרבה בשיריו. בתקופה הקצרה של שנות-השלשים האחרונות, שהמחשבה הסוציאליסטית נכנסה אז לספרות העברית, הקדיש קמינר את שיריו לשאלת הרכוש והעבודה, או, כמו שהוא קרא לזה בלשון הפיטנים — „שיר היחוד למטבע“:

הַעֲבֵד הָעָנִי זֶרַע וְנֹמֵעַ,
הַרְעֵב זֶרַע — וְאֵכָל הַשֶּׁבַע,
הָעָרוֹם אָרֶג — וְלֹבֵשׁ הַבִּצָּע,
הָעֶבֶד בָּנָה — וַיִּשָּׁב הַשּׁוֹעַ, —

„מִהֲיָה וְעַל מִהֲיָה? הַזֶּרֶעֱנִי דַע!
אִיהַ צֶדֶק, אִיהַ יִשְׂרָאֵל, אִיהַ זֶרַע? —“

אֲנֵעִים וְמִירוֹת לַמִּטְבֵּעַ
וְשִׁירִים אֲאָרֶג לַמִּרְצֵעַ,
לַמִּטְבֵּעַ — לַמִּרְצֵעַ
אֲתֵּעִמִּי לַעֲבָדִים רָצֵעַ,
וְאֶשֶׁק אֶת הַפֶּה — אָדָם בֹּלַע.
אֶשֶׁק — אוֹלֵי אֲנֻשֵׁעַ,
אֶשֶׁק וְאֶבְרָךְ בְּהִנְעֵנֵעַ.

אָזעק, אָזעק - ואין שמע,	בן העל ירעב - וסוס העשיר
אָזעק ואשוע -	שבע!...
ולבי יקרע	"הן העול עד לשמים נגעו
- - - - -	צדק... ישר... חכמה... דע -
- - - - -	אִים? הנידה לי, אַח נרע!" -
הסוס ברכבי פרעה - הסוס שבע,	אָזעק, אָזעק ואשוע
לבוש הדר, בריא אולם ונריש רע;	ולבי יקרע.
ומחלק הסוס - חלק העל יקרע;	- - - - -
הוא ערום ויחף, הוא חלה ונגע,	- - - - -
בניו ירעבו, ורעו בנער גוע...	

קפד. קמינר הדפיס את "שיר היחוד למטבע" בירחון הסוציאליסטי העברי "האמת", שנוסד בוינה בשנת תרל"ז על-ידי אהרן לייבמן (ארתור פרימן, "דניאל איש חמודות", "בר דרורא". נולד לפני שנת תר"י, אבד את עצמו לדעת בתחלת שנת תרמ"א). שאת דבריו הראשונים בעברית הדפיס ב"השחר" של סמולנסקין והשתתף גם ב"המביט", שהוציא סמולנסקין. ליברמן היה בעל שפה עדינה, דקה, הנוטה אל הרמז והסוד - "סוד" זה היה הכרחי בימים ההם בדברים שהיה בהם מן הסוציאליסמוס, שאסור היה אז לבוא בקהל, - ואיש הדמיון היפה, הרואה תמיד בחזון את האידאל שלו החברתי, זה שהיה רחוק אז מאד ולא היה לו כל חבור עם המציאות של החברה היהודית. מן העתיד הסוציאליסטי, שבימים ההם היה לו גון מיוחד של "בין-לאומיות", היה ליברמן שט ובא אל העבר הלאומי העברי. הוא בקש כאן את העבר הסוציאליסטי ב"יובל" העברי וכדומה, ובדרך זו אמר לאחד ברוחו את שאיפה העברית, שבימים ההם היתה רק שאיפה רוחנית כלה, בלי כל יסוד קרקעי-חמרי, עם שאיפות הסוציאליסמוס החמרני, זה המבסס על יסוד החמר בעולם והעומד על הכלכלה.

מירחון זה - מכתב-עתי סוציאליסטי ראשון של היהודים - יצאו מסבת מאסרו של ליברמן וטלטוליו רק שלש חוברות, שלב הדברים שנדפסו בהן הם של ליברמן עצמו ומעידים על טוב-טעם ודעת רחבה. הוא ידע לבאר יפה השקפות שהיו רחוקות אז מלב הקורא העברי ומוזרות ונפלאות בעיניו, וידע להציע אותן בסגנון יפה, טהור ושקוף. הפטירה שלו, שבה השתמש למטרתו, - גם שני דבריו ב"השחר" שיכים לסוג זה - לא היתה דוקרת ביותר, כי היתה עדינה ודקה יותר מדי ועטופה יותר מדי בלבוש ה"סוד". היא היתה גם מופשטת ביותר, נוטה אל האליגוריה.

ההמשך של "האמת" היתה ב"אספת-חכמים". הירחון שיצא בקניגסברג בשנת תרל"ח ועורכו היה בן-גן, הסופר הסוציאליסטי, שנתפרסם אחר-כך בספרות הסוציאליסטית היהודית בשם מוֹרִיס וִינְטֶשְׁבֶּרְגִּי (שמו העצמי הוא בן-ציון נובחוביץ. נולד בשנת תרט"ז). בשמונה החוברות, שיצאו מירחון זה, הדפיס בן-גן שירים ברוח הסוציאליסמוס, רומן שבו אמר להכניס "פנים חדשות" – זה היה שם הרומן – לספרותנו, מאמרי-בקרת ועוד, אך הצטינו יתר מכל "חזיונות איש-הרוח" שכתב, פיליטונים סטיריים, שהמדבר בהם הוא איש-הרוח – חתום היה עליהם "יגלי איש-הרוח", – מין פילוסוף "משגע", הרואה את סדר-העולם הפוך, עליונים למטה ותחתונים למעלה. ביסוד הפיליטונים האלה כאילו נמצא הרעיון שמצא אותו אצל הסופר הלוחם לוֹדְוִיג בֶּרְנֶה, כי דבר-שכל הוא שגעון של אנשים רבים ושגעון הוא דבר-שכל של יחיד או יחידים. גם בסגנון הפיליטונים האלה נכרת הרבה השפעת בֶּרְנֶה, אם כי שם הפיליטונים האלה הוא על-פי שם אחד מספרי הסופר הרוסי גולגול.

ב"אספת-חכמים" לקחו חלק גם קֶמִינֶר, גם שְׁרֶשֶׁבְּסֶקִי, ואף לִילִינְבֶּלוֹם (על-דבר לילינבלום ראה למעלה, סעיף קנ"ד – קנ"ח). הוא הדפיס שם את "משנת אלישע בן אבויה" – "מסכת ישוב עולם", – שכאלו אסף וקבץ אותה אלישע-אחר, זה שקצץ בנטיעות ולפי מה שמספר עליו בתלמוד היה נכנס לבית-המדרש והיה מגרש משם את התלמידים והיה אומר להם: אומנתם של אלה – בנאי, אומנתם של אלה – נגר וכו'. בתקופה זו ראה את עצמו לילינבלום, תלמודי זה, שרצה גם הוא לקצץ בנטיעות (על מלחמת התקונים בדת של לילינבלום בסעיף קנ"ד וקנ"ו). כקרוב מאד לאלה המעמידים את הכל על המלאכה והעבודה. עם הבטלה והבטלות נלחם לילינבלום עוד במאמרים שנכתבו סמוך לתקופת התקונים בדת שלו ו"חטאת נעורים" שלו, שעליהן התודה, היו החטאים הרוחניים שלו, האידיאליסטיים, והאמונה שלו ברוחניות ובאידיאל, עתה אסף את משנתו זו למקום אחד וקבר "מסכת" שלמה בישוב-העולם, זה העומד, לפי משנה סדורה זו, ראשית כל על העבודה ועל המלאכה. תורת הרכוש והעבודה, לפי הפרוש של הכלכלה החדשה, לא נשנתה במשנה זו. אך בה הדגש הרבה החטא של הבטלה וההשתמשות בעבודת אחרים.

קפדה, ההתעוררות המעטה של הספרות העברית בשנות השלשים האחרונות באה מצד הסוציאליסטים המעטים, שלקחו בה חלק – מלבד ליברמן ובן-גן ראויים עוד להזכיר: ל. צוקרמן, וא. ו. רבינוביץ (אור), –

או מצד אלה שהיו קרובים אליהם בהשקפותיהם. המלחמה בבטלה ובבטלנות באה אצל הסופרים האלה במקום המלחמה בדעות נפסדות ובאמונות טפלות של ההשכלה הקודמת. ה-אמונה הצרופה של ההשכלה הראשונה כאילו ירדה לגמרי מן הפרק. הסופרים הצעירים, ואף אחדים מאלו שעמדו כבר באמצע שנותיהם, הדגישו עתה את הצד הכלכלי של חיי היהודים: העני והסבל של המון-העם, או את צד העבדות והשעבוד: השעבוד המיוחד של האשה בישראל, שעבוד הילדים ב-חדר היהודי ושעבוד היהודים ל-קהל, או לרבנים (פובליציסט בעל-כשרון, ישראל ברנשטיין ב-השחר, כלל את זה יחד במאמר אחד, שקרא אותו בשם העתודים העולים על הצאן).

המלחמה בסדר-החיים הקבועים ובצורות-החיים הקיימות – זאת היתה המלחמה החדשה. היא פרצה גדרים בלי שיכלה, לפי המצב המיוחד של היהודים בגולה, למצוא אחרות להגן על העם המפוזר והמפחד ולשמור עליו ועל תכן-חיו. הסופרים העברים דברו עתה בשם החיים הממשיים והאמציים – ובחיים הממשיים והאמציים בגולה לא היה מקום רב לעברית. העברית ינקה תמיד מן המסורה הרוחנית והתקפה הרוחנית – ושתי אלה נהרסו על-ידי ההשקפה הכלכלית. אין הדבר צריך גם להאמר, כי הסוציאליזמוס לא יכול אז למצוא שדה-פעולה רחב בעברית, בלי חוגים רחבים, ואפילו לא צרים וקטנים, של פועלים הקוראים בשפה זו, ובלי כל יסוד ארצי וכלכלי – לו גם לא היו המעצורים החיצוניים החזקים (הצנזורה המעיקה ועוד).

בשנות השלשים האלה נוסדו בכל-זאת מכתבי-עתים חדשים בעברית. בשנת תרל"ד נתחדשה ה-הצפירה, שנוסדה בשנת תרכ"ב על ידי ה. ז. סלונקי ונפסקה כעביר חצי שנה. היא היתה כל שנות השלשים מקדשה ברבה לידיעות העולם והטבע. ידיעות העולם היו קרובות ללבות הקוראים שבקשו את הידיעות הכלליות על חזיונות העולם הגדול, אשר מחוץ לגבולם. בידיעות האלה לא היתה גם סתירה גלויה למסורת הדתית, ולכן מקום השבועון שהפיץ ביותר את הידיעות האלה היה בפולין, ב-נרשה, שהמסורת הדתית עוד היתה בימים ההם חזקה בה מאד. ידיעות-הטבע האלה היו מתאימות במדה כזאת עם הדרישות של הקורא העברי בשנות השלשים ההן, עד כי נוסדו בסוף השלשים שני שבועונים עבריים חדשים, שהיו מוקדשים ברבם לידיעות כאלה: נוסד בשנת תרל"ח: ה-מביט של פרץ סמולנסקי, עורך השחר, ובשנת תרל"ט ה-מגיד משנה של דוד גורדון, משנה העורך של ה-מגיד. שניהם לא האריכו ימים. עוד שבועון אחד נוסד בשנות השלשים האלה: הקול של מ. ל. רוזנקינסון (מת בשנת תר"ד). סופר שפרצוף-פניו לא היה ברור ביותר ונטה לכל הרוחות שיש להן

מהלכים בעולם, ולכן גם עתונו נטה בבת-אחת לכל ארבע רוחות העולם. "אספת החכמים" של בן-גנץ היתה ההוספה הספרותית החדשית לעתון זה, וגם אחרי שנאסף הירחון הזה מפני החקים החדשים בפרוסיה נגד הסוציאליסטים, עוד נתן עורך "הקול" מקום בעתונו למאמרים, שהיה בהם מן הסוציאליסמוס. השבועון הזה, שהיה במשך הזמן לעתון שיצא פעמים בשבוע, יצא במשך שלש שנים. בשנת תרל"ו נוסד גם הירחון "הפקר אור" של א. ב. גוטלובר, שהציב לו למטרה להלחם מלחמה חדשה על ההשכלה כפי שהבינו אותה המשכילים העברים הראשונים ברוסיה. שראו עוד את משה בן-מנחם כשלישי למשה בן-עמרם ומשה בן-מימון (ראה ספר ראשון, סעיף מ"ז). במשך השנים שיצא הירחון הזה, — מתרל"ו עד תרמ"א, אמנם לא בקביעות, לאו דוקא חוברת אחת בכל-חדש, ואחר-כך עוד חוברות אחדות בשנת תרמ"ה-נדפסו בו גם דברי השכלה אחרים, שהביעו מעט או הרבה גם את רוח הזמן.

קפנו, החזיונות החשובים שנראו בספרות בתקופת השנים הללו היו כלם כעין הד לתקופה הקודמת, לתקופת המלחמה של הדת והחיים (ראה למעלה, סעיף קסט, על-דבר "הדת והחיים" של ברודס, וסעיף ק"א על-דבר שירי-העלילה האחרונים של יל"ג). התקופה החדשה לא הביאה בכנפיה חזיונות חדשים חשובים לספרות. מן החשובים ביותר בחזיונות הספרות של שנות השלשים הללו הם תרגומיו של י. ע. ס. וי. ע. זלקינסון, בנו של המשורר שלמה זלקינד מוילנה. נולד סמוך לשנת תר"ב ומת בשנת תרמ"ג) מחזיונות שְׁקֶסְפִיר (איתאל הכושי מויניצ'ה) [אוֹתִילֹו], וינה תרל"ד; "רם ויעל" (רומיאו ויוליה), וינה תרל"ח), שלא היה להם כל קשר וחבור עם מהלכה של הספרות העברית באותה שעה. לא היה דבר שיהיה כל כך זר לרוח השכלי-ריאלי של אותה תקופה בספרות העברית כחזיונות שְׁקֶסְפִיר, שממשלת-הנצר גדולה בהם ועמוקה והם מלאים תשוקה ללא גבול ותאות-אדם אין חקר לה. י. ע. ס. התרחק עוד בימי נעוריו מן הספרות העברית ועמד מחוץ להיקף המחשבה שלה. הוא הוציא בשנת תרל"א את השירה הנוצרית של מִילְטֹן האנגלי על "גן-העדן האבוד" (ויגרש את האדם, וינה) על-ידי החטא הקדמוני ועל תקונו על-ידי "בן-האדם" הנוצרי — י. ע. ס. תרגם עברית גם את ה"ברית החדשה" והיה מיסיונר נוצרי — וגם את "אורֶנְגֶה" (בן קהלת, וינה תרל"ו) לטִיֶגֶה האשכנזי, יצירה דיֶקְטִית-מוסרית שיש גם בה מרוח הנצרות הפרוטסטנטית. לתרגום שְׁקֶסְפִיר נגש י. ע. ס. על-פי בקשת סמולנסקין, שהכיר בכחו הגדול של זלקינסון בתרגום חזיונות עולמיים גדולים. את החרגשה הדקה שלו בלשון התנ"ך פתח זלקינסון הרבה

על-ידי הלשון האנגלית ויצירותיה התנ"כיות הגדולות. הוא היה בעל כח קליטה יוצא מן הכלל. שאזנו היתה קשבת מאד לצליל-שירה עתיקים, בעלי הדים רבים. דיקן גדול בתרגומיו לא היה. את העז והקשה ביותר במבטאים היה מרכך במקצת, נותן לו זיו וצליל נעים יותר. העזו והעזות של גבורי שקספיר לא נמצא הרבה בתרגומיו. לעומת-זאת נמצא בהם את כל המשל והמליצה ואת השירה הרמה או העמוקה — את הנשגב ביותר או את הלירי והדק ביותר. מוצלח מאד הוא גם התרגום של ה-גן-עדן האבוד, מן הגדולות ביותר ביצירות של הפרוטסטנטיות הנוצרית. המתרגם היהודי הזה, שלא היה בו, כנראה, הכח האישי לעמוד על נפשו מול עולם רחוק וזר, המושך אותו בקסמיו, נתרשם במדה כזו מהאגדה הנוצרית. עד כי מסר אותה באופן שלא עלה כמעט אף בידי המתרגמים הנוצרים. עלו בידו מאד גם המשלים ממראות הים, אשר ככל יוצר-אנגלי גדול, בן העם החי על פני איים, משתמש בהם היוצר של ה-גן העדן האבוד. מה חי הוא הציור של שאון הנאספים בבירה הגדולה, מקום מושב השטן, עם כלות נאומו של קמון, אשר המשורר מדמה אותו לשאון הסלעים, המשיבים קול-סער אל הים:

אֲשֶׁר חָתְרוּ וְכָאוּ בְּכָלִי גִמָּא אוּ בְּצִי
לְהַנְפִּישׁ בְּחוּף אֵיתָן בְּאֲשֶׁר עָבַר הַסַּעַר —
בָּכָה צִתְּלוּ הַקְרוֹאִים בְּכֹלֹת קִמּוֹן לְדַבֵּר
וּמִחָאוּ כִּי בְּשִׁמְעָם עֲצַת שְׁלוֹם מִפִּי.

עוֹד הוּא מְדַבֵּר וְהַנּוֹעָדִים שָׁם בְּדַבִּיר
הַשְּׁמִיעוּ קוֹל שְׁאוֹן קְנָקִימִי סְלָעִים בְּחוּף
מְשִׁיבִים קוֹל סַעַר, אֲשֶׁר הֵימָּה לְעִמָּתָם
רַעַשׁ כָּל הַלְּיָלָה וְאַחֵר יִהְיֶה יִיבֵב
וְנִפִּיל שָׁנָה מְתוֹקָה עַל עֵינֵי הַמְּלָאכִים.

בשפה עברית גמישה כזאת, המוסרת בסגנון האפי את הציורים הנעלים ביותר תוך כדי שטף הדבור, בלי שמרגש כלל המעבר מן הנח אל הנע, ממעשה ההתבוננות וההסתכלות אל ספור-המעשה — בשפה עברית גמישה כזאת לא כתב ולא שר איש כמעט בימים ההם.

וכמה ידע י. ע. ס. למסור גם את המעבר החרוף, המלא קפיצות, בסגנון הדרמטי הנשגב של שקספיר! הנה דברי אותילו בסוף הטרגדיה, כשהוא בא לכבות את הנר בחדרה של דסדמונה (אסנת):

אֲכַבֶּה אֶת הַנֵּר כִּי אֲכַבֶּה אֶת הַנֵּר שָׁם;
אִם בְּבֵיתִי נֵר הַתִּדְרִי, אוּכַל לְהַדְלִיקוֹ
כִּי נִחְמָתִי,
וְכִי בְּבֵיתִי נֵר אֲדֹנִי, מִכְּלִית מַעֲשֵׂה יְדֵי אִמִּי,
הַמֵּאִיר בְּמִדְרֵי דָסוֹן, מִי יוּכַל לְהַדְלִיקוֹ עוֹד?
גַּם מִלֵּאָד וְשָׁרָף לֹא יִדְלִיק עוֹד הַתְּהִלָּה.
אִם קִמְמָתִי שׁוֹשְׁנָה מְנוּעָה, אֵין לְנִמְצֵעַ
אוֹתָהּ שְׁנִית.

הֲלֹא אִמָּת הַדְּבָר, אִמָּת הַדְּבָר, מִי נִפְשִׁי!
אֵךְ לֹא אֶזְכִּיר הַתּוֹעֵבָה, וְגַד הַכּוֹזְבִים
הַנֹּגִים;
וְאִם אִמָּת הַדְּבָר, לֹא אֲשַׁפֵּד דָּמָה,
לֹא אֶקְרַע עוֹד בְּשָׁרָה, לָבֵן הוּא מִשְׁלֵג
וְהִלֵּק בְּמַצֵּבֶת שִׁישׁ, מִסִּיר חֲרָבוֹ מֵעַל יָרְכוֹ.
בְּכָל זֹאת מִזֹּת תִּמּוֹת, לְבַל תּוֹסֵף לְהַדִּית
אִישׁ.

הַנְּנִי אֲמִיתָךְ בְּיָדִי וְאַחֲרֵי־כֵן אֶרְחֶמְךָ עוֹד.
וְזֹאת נְשִׁיקַתִּי הָאַחֲרוֹנָה — נְשִׁיקַת מְלֶאכֶת
הַנְּנִי —
נִכְמְרוּ כַחֲמֵי אֱלֹהִים וְאֶשְׁפָּף דַּמְעוֹת
אֲבָרָה
בְּמֶלֶךְ עֲלִיּוֹן נוֹרָא אֵת אֲשֶׁר יֵאָהֵב
יֶאֱסָפֵנוּ.

כִּי גָבֹל תְּבוּל; אֲרִיִּם בָּהּ עִמָּה
בְּעוֹדָהּ עַל גִּזְעָהּ. נוֹשֵׁק אֶת אֲסֵנָה.
רִיחָךְ עָרֵב וְנָעִים; עוֹד כְּחֶדְךָ כֵּב לָךְ
לְפָתוֹת אֵת הַשּׁוֹפָט, לְהַפִּיל תְּרֵב הַמִּשְׁפָּט
מִיָּדוֹ;
אֲשַׁמְךָ עוֹד הַפֶּעַם — עוֹד זֹאת הַפֶּעַם —
נְעִימָה הָיִיתָ בַּחַיִּים וְנְעִימָה תִּהְיֶי גַם
בְּמוֹתְךָ.

וגם את סגנון־הפלא, סגנון־האגדה הדק של שְׁקִספִּיר, מלא החזיונות, ידע למסור מאין כמוהו. הנה דברי מְרְקוֹטִי ("מְרִיּוֹת") אל רומיאו ("רֹם") על־דבר רוח החלום במחזה הרביעי למערכה הראשונה של "רומיאו ויוליה" ("רֹם ויעל"):

בְּקִנִּי אֹר הַלְבָּנָה לַחַיִּים מְרַסִּי לֵילָה.
הַשּׁוֹט הוּא שְׁעָרֵךְ בֶּק אֲחֹזוּ בַּשּׁוֹק הַצֵּלֶצֶל.
הַרְבֵּב נִמְלָה קִטְנָה בְּסֵם הָאוֹכֵל צֶמֶר
וְהַמְרַבֶּה וְג אֲנֹזוּ קִטְן אֲשֶׁר תוֹכּוּ אֲכָלוּ
תוֹלְעִים.
כִּי הֵם בּוֹנֵי הַמְרַבֶּה לְבָנוֹת הַשָּׂדִים
יָפוֹת הַאֵר.
בְּמַרְבֶּה מְנַקֶּדָה זֹאת תַּסֵּעַ הַמְּיֻלָּדָה
בְּכָל לֵילָה
וְתִבְקֵר בְּבִתִּי הַמְּחֻשָּׁבָה אֲשֶׁר לְיוֹדְעֵי
אֶתְרָה
וְאַחֲרֵי־כֵן יִחַלְמוּ אִישׁ אִישׁ בְּאֵת נִכְשׁוֹ.

אוֹלֵי בָּאָה אֱלֹהִים הָרוּחַ, הַמּוֹשְׁלֵת
בְּחִזְיוֹנוֹת לֵילָה,
הֵלֵא הִיא הַמְּיֻלָּדָה לְבָנוֹת הַשָּׂדִים
יָפוֹת הַאֵר
וְקִטְנָה הִיא כְּלָשִׁם בְּטַבְעַת אֲשֶׁר זָקֵן הָעִיר
יִשָּׂא עַל אֶצְבָּעוֹ; צֶמֶד סוּסִיָּה בְּאֶדְכָּךְ בֶּק
וְהִיא תְּבוּאָה אֶל הַנְּאֻשִׁים הַיִּשְׁנִים דְּרָךְ
נְחִירֵיהֶם.
בְּדִי מְרַבֶּתָּה כְּגִלִּי שְׂמָמִית וּרְפִידָתָה
כְּנִפִּי יִלְקִי,
מְרַבֶּה קוֹרִי עֶבְרִישׁ וְעָרִי הַסּוּסִים
וְקִשּׁוּרֵיהֶם

קפּו. רוח החלום והחזיון סר מן הספרות העברית בתקופה זו. ההשכלה כאילו באה אל קצה גבולה. היא לא היתה עוד שאיפה רחוקה, נעלה, רבת־סוד, המעלה את האדם אל עולם רב־חזון ודמיון. אדרבה, היא נחשפה עתה כְּלָה לכל מלוא קיומה והיתה כְּלָה גלויה ומפורשה, דומה, בלי כל קמט נסתר. השכל היה כלו עתה שכל פשוט, טבעי, מעשי מאד, מעשי במדה כזו עד כדי להתיחס בלעג או בכדיחה גם ל־נסתרות השכליות הקודמות, או לשאיפות הראשונות של ההשכלה. לאור האֶגְזוֹאִיזְמוֹס הפּוֹזִיטִיבִּיִּסְטִי, שיצא מבית־מדרשו של פִּיסְרֵב הרוסי, נראית כל־כך מזורה השאיפה להחיות את הלשון העברית, אף בתור לשון ספרותית, וליצור בה ערכי יופי ומחשבה.

שאיפה שלֹוּתה הרבה בדרכה את ההשכלה העברית. ומה היה עתה האידיאל של "אמונה צרופה" ושל בקרת המקורות של האמונה, ואף המלחמה של הדת והחזיים, מן האידיאלים הגדולים של ההשכלה. כל זה נראה עתה כחלום-נעורים. כדבר תמים מאד ורחוק מן החיים של ממש, אלה שלהם, ורק להם, עבדו אז בני הדור הצעיר ואלהם התפללו.

לספרות העברית לא היתה אז כל דרך ללכת עוד "לפנים". היא לא מצאה לפנייה עתה דרך אחרת מלבד דרך תשובה.

ביבליוגרפיה

פרק אחד-עשר: ההשכלה בגליציה. סעיף ע"ה. ש. ברנפלד: "דור תהפוכות" ו"דור חכם" (הוצאת "תושיה"), כמו כן "תולדות שי"ר" (הוצאת "אחיאסף"), פרק א'; מ. ויסברג: "די ניהעברעאישע אויפקלאָרונגס-ליטעראטור אין גאליציען" (עבוד עברי בממזרח וממערב" לראובן בריינין, וינה תרנ"ה); מ. בלזן: *Dzieje żydów w Gali-* cyi (לבוב 1914); פ. לחובר: "ההשכלה בגליציה" ("מחקרים ונסיונות", ע' 20-32). סעיף ע"ה, פסקה ג. ע"ד המשכילים הבודדים בפולניה לפני תקופת ההשכלה: רש"י פין בשפה לנאמנים", סעיף נ"ט וסעיף צ"ד. ע"ד טוביה הכהן הרופא: מ. ברוסין: *Tobiasz Kohn, lekarz polski XVII w.*; רש"י פין: "כנסת ישראל"; א. לוינסון: טוביה הרופא (הוצאת "רמון"). ע"ד זאב בוכנר: קליין: "צור געש. דער יידישען פאעזיע", ע' 86. סעיף ע"ה, פסקה ד. ע"ד לב גינצבורג: "בכורי עתים", תקפ"ב, ע' 157-168, בהערת העורך. הוא הוציא לאור מחדש בשנת תק"ע, בלבוב, את הספר "לשון למודים" מאת רמח"ל והוסיף עליו הקדמה גדולה והערות. — סעיף ע"ו. פ. לחובר: "ההשכלה בגליציה (שם, שם). סעיף ע"ה, פסקה ב. בדבר השפעת הרומנטיקה על המדע ההיסטורי: רוד. פון רוזמר: "געשיכטע דער גערמאנישען פילאלאגיע", מינכן 1870; ה. פויל: "געשיכטע דער גערמאנישען פילאלאגיע", מהדורה ב', שטרסבורג 1901. — סעיף ע"ז. ע"ד א. ל. קינדרפרינד: רש"י פין בשפה לנאמנים", סעיף פ"ב. ע"ד המשקל המטרי, שאמר לשנותו לטוני, ראה קבץ שיריו, ע' 93-98. סעיף ע"ז, פסקה ג. ע"ד חיים בן דב גינצבורג: "בכורי העתים", שם, שם. מרדכי סטריסקר כתב שירים רבים והוציא קבצי- שירים אחדים. מתולדותיו במחברת "זכר עולם", שבה רשם תולדות אביו. השירים ב"בכורי עתים", החתומים בשם י. ס. מברודי הם, כנראה, ליהושע סג"ל, שבא לברודי מזמושץ ונזכר בביאוגרפיה של יוסף צדכובים שכתב בנו אר"ז ("המליץ", שנה ב', גל. 43), כמו-כן הוא נזכר ב"בידאר" של "כנפי יונה" לש זק"ש, הפונה אליו: "עד מתי תמשיך צניעותך את ירך מכתב הגיוני לבך — לב מלא חכמה וצדק — עלי ספר?"

נפתלי מנדל שור היה אחיו של יהושע השיל שור (יה"ש). הוא ערך את המכתב-העת "העת" וחבר את שלשת הספורים ההיסטוריים "הר המור" (לכוב 1855 – 1876). מאיר הלוי לטריס כתב בעצמו את תולדותיו ב"זכרון בספר", וינה 1868, כמו כן נדפסו תולדותיו ב"ליטעראטורבלאטט דעס אריענענס" לשנת 1849, ע' 632–635. ב"לוח אחיאסף" לשנת תרס"ג כתב מחדש את תולדותיו ג. ב"ד ר, והוא העיר בצדק, כי בתולדותיו של לטריס, הכתובות בידי עצמו, יש הפלגות בשבחו ובשבח בני משפחתו. גם שנת הולדתו אינה מדויקת ב"זכרון בספר" (ראה הערת המו"ל ב"השחר", שנה ב', ע' 443). ע"ד לטריס בתור משורר: פ. סמולנסקי: "השחר", שנה ה"ל ע' 364; י. קלוזנר: "תולדות הספרות העברית החדשה", ע' 10. השיר "משה על הר נבו" נדפס בקבץ השירים של לטריס "תופש כנור ועוגב" (וינה 1860). כמו כן השיר "יונה הומיה", שנדפס קודם במאסף "הצפירה", שהוציא לטריס בשנת 1824. דוד כהנא הדפיס ב"האסיף", שנה ה', מאמר בשם "יונה הומיה" ובו אסף את השירים, ששרו משוררים עברים בזמנים שונים על כנסת ישראל שנמשלה ליונה. ע"ד השיר "יונה הומיה" ראה גם דברי ש. זק"ש ב"קקיון יונה", ע' 56. השירים "הדמעות" ו"גלי המים" נדפסו בקבץ השירים של לטריס "אילת השחר" (ו'לקיב תקפ"ה). שם נדפס גם השיר "תפארת ישראל". נגד תרגומו של לטריס "בן אבויה" כתב פ. סמולנסקי את מחברתו "בקרת תהיה" (אודיסה ת"כ"ז), ולהציל את כבוד לטריס הוציא א. לנגבנק את המחברת "משפט אמת" (וינה תר"ל) ובה דעות חכמים שונים ע"ד התרגום. – סעיף ע"ח. מ. ויסברג: "די ניייעברעאישע אויפקלארונגס-ליטעראטור אין גאליציען"; פ. לחובר: "ההשכלה בגליציה" ("מחקרים ונסיונות", שם, שם). הביאוגרפיה של יוסף פריל: ב. גולדנברג: "אה" יוסף" (לכוב תרכ"ו); רש"י פין: "כנסת ישראל". ראה גם א. ב. גוטלובר: "זכרונות מימי נעורי", פרק ד'. מאמרים על פריל וספריו: ש"ר: "זכורי עתים", תקצ"ב, ע' 175 – 181; הנ"ל: "כרם חמד" ד', ע' 45–57; הנ"ל: "כרם חמד" ה', ע' 163–169. ראה גם גרץ בספרו הגדול, כרך י"א (התרגום העברי של י. א. טריווש), בפרק "התגברות רגשי הכבוד וחכמת ישראל"; רש"י פין: "שפה לנאכנים", סעיף פ"ג; א. פורץ: "תולדות שלמה יהודה" ("השחר", שנה א'), פרק ג'; ש. ברנפלד: "דור חכם", פרק ו'; הנ"ל: "תולדות ש"ר", פרק ד'; י. קלוזנר: "תולדות הספרות העברית החדשה", ע' 9. – סעיף ע"ט. פ. את הביאוגרפיה של יצחק ערטר כתב מאיר הלוי לטריס (היא נדפסה בראש ספרו "הצפה לבית ישראל"). ראה גם רש"י פין: "כנסת ישראל". ע"ד ערטר כחווה חזיונות: ש. זק"ש ב"כנפי יונה", ע' 33–36; גרץ בספרו הגדול, כרך י"א, בפרק "התגברות רגשי הכבוד וחכמת ישראל"; ש. ברנפלד ב"דור חכם", פרק ה'; ר. בריינין במבוא ל"הצפה לבית ישראל", הוצאת "ספרות" (ורשה תרס"ח); י. קלוזנר: שם, שם. ראה גם אגרות שד"ל, ע' 720, גם האגרת של שד"ל, שנדפסה בס' "מכתבי בני-קדם" ללטריס, ע' ק"י–קיא. – סעיף פיא. את הביאוגרפיה של שמשון בלוך הלוי כתב י. מ'לר

(נדפסה ב"כוכבי יצחק"). כמו כן לטריס בזכרון בספר, ע' 97-112. ביאוגרפיה קצרה נמצאת גם בראש הספר "שבילי עולם", לבוב 1870. סעיף פ"א פסקה ג. ע"ד צורת המכתבים של "כרם חמד": א. גיגר ב"וויסענש. צייטש. פיר ייד. טהעאלאגיע", כךך ד' ע' 402 פרק שנים עשר: רנ"ק ושי"ר. סעיף פ"ב: את הביאוגרפיה הראשונה של הרנ"ק הדפיס שי"ר ב"כרם חמד" ו' (בהספדו), ע' 44-49; בשנת 1843 הדפיס ל. צונץ את מאמרו על הרנ"ק בספר השנתי של בוש (אשכנזית). הוא נמצא ב"געזאמ. שריפטען", כךך ב', ע. 147-155; בשנת 1849 נדפסה ב"ליטעראטורבלאטט דעם אריענסט", גליון ו'-ז', הסקיצה הביאוגרפית של יוסף קרוכמל - בנו של הרנ"ק, - שנשלחה למערכת ע"י בלומנפלד מאודיסה; בשנת תרכ"ג נדפסה בראש הספר "מורה נבוכי הזמן", מהדורה ב' (לבוב) הביאוגרפיה הכתובה בידי מאיר הלוי לטריס (הביאוגרפיה הזאת נדפסה גם במהדורה ג', נרשה); בשנת 1868 הדפיס לטריס את ספרו "זכרון בספר", שחלק גדול ממנו מוקדש לרנ"ק ותולדותיו. ראה גם גךך כךך י"א, בפרק "התגברות רגשי הכבוד וחכמת ישראל"; ברנפלד: "דור חכם", פרט א'-ב'. דברים שיש להם ענין לתולדות הרנ"ק ואפיו נמצאים גם בספרים האלה: "שבילי עולם" מאת שטשון בלוך (בהקדמה); "תולדות ר' צבי הירש חיות" מאת יעקב בודק (נדפסו בכוכבי יצחק, חוב' י"ז-י"ח, וב"המגיד" שנה א'), כמו כן ב"קורות נוספות", שהוסיף יעקב בודק לספר "קורות העתים" מאת א. טרייבטש (לבוב תרי"א); "זכר עולם" שחבר מרדכי סטרילסקר לזכר אביו (לבוב תר"ח); בספרי אברהם קרוכמל (ביחוד ב"אבן הראשה", הוספה ל"השחר", שנה ב'); באגרות שי"ר; בחלוף-המכתבים בין יעקב שמואל ביק ושמשון בלוך (אוצר הספרות ד', 254-263); במכתב של שניאור זק"ש, שנדפס במכתבי בני-קדם ללטריס; ב"באר יצחק" לריב"ל; ב"תולדות שלמה יהודה" מאת א. פוריס; ב"זכרונות" מאת א.ה. וייס (ורשה תרנ"ה); ב"ציון לנפש רנ"ק" מאת ש"י איש הורוויץ (ורשה תרמ"ז); ב"ספר הזכרונות (תולדות ריב"ל) מאת ד.ב. נטנסון (ורשה תרנ"ב). דברי יה"ש על הרנ"ק ב"החלון ב', ע' 118; דברי א. גיגר על הרנ"ק ב"וויס. צייטשריפט פיר יידישע טהעאלאגיע", כךך ה', ע' 476-477; דברי ש. שכטר בספר Studies in Judaism (לונדון 1896). הספר "מורה נבוכי הזמן" יצא לאור שלש פעמים (לבוב 1851; לבוב תרכ"ג; ורשה תרנ"ד). בפעם הרביעית הוציאו ש. רבידוביץ בשם "כתבי רנ"ק" (ברלין תרפ"ד) בהוסיפו עליו אגרות הרנ"ק ועוד (חלק מזה נדפס גם במהדורת ורשה) עם מבוא גדול (פרקים אחדים מבקרת' על מבוא זה: פ. לחובר: "היום", נרשה תרפ"ה, גליונות 56, 62, 74). ספרים ומאמרים על "מורה נבוכי הזמן" והפילוסופיה של הרנ"ק: ש"ש (פיניליש); "בקרת ס' מורה נבוכי הזמן", "החלון" א' (לבוב תרי"ב), ע' 123-132; ש"י איש הורוויץ: "ציון לנפש רנ"ק" (ורשה תרמ"ז); י.ל. לנדא במהדורתו בשפת אשכנז: "נחמן קרוכמל, איין העגעליאנער" (ברלין 1904). בקרת על המחברת הזאת הדפיס ד. נימרק ב"השלח", כךך ט"ו, ע' 268-272; ש. ברנפלד ב"דעת אלהים", ח"ב, ע' 278-292; פ. לחובר: "רבי נחמן קרוכמל" (מחקרים ונסיונות", ע' ל"ג-מ"ג); יהודה

אבן-שמואל: "נחמן קרוכמל" (הערן) השבועי, שנה ד' גל. כ', כ"א). על "קליטת רנ"ק והשפעתו" - ש. רבידוביץ ב"העולם" 1927, נליונות ו' - ז', ט', י"ג, י"ז - י"ח. ע"ד קרבת המשפחה שבין הרנ"ק ור' נחמן מברצלב מספר בשמו בנו ב"ראשית דבר" לספרו "הכתב והמכתב". משם יש להסיק באפן ברור, כי היה הרנ"ק נכדו של ר' נחמן מהורודנקי, כי על שמו נקרא גם ר' נחמן מברצלב. נכדו, שעל-פי דברי הרנ"ק נקראו שניהם על שם איש איש אחד. לעומת-זאת אין ראיה ברורה מזה, כי היה הרנ"ק גם נכדו של הבעש"ט (כי קרבת-המשפחה שלו עם ר' נחמן מברצלב היתה יכולה להיות מצד ר' נחמן מהורודנקי בלבד). מה שלא הזכירו אחרים על קרבתו של הרנ"ק לגדולי החסידות - רבידוביץ במבואו, ע' 19, בהערה - הוא מפני שהדבר הזה לא היה בעיני המשכילים הראשונים אלא דבר של גנאי וחרפה. את השאלה על-דבר שם הספר "מורה נבוכי הזמן" הקרוא יחד עם זה בשם "אמונה צרופה", בדרתי בבקרתי על המבוא של ש. רבידוביץ למונה"ז ב"היום" הנ"ל. רק כדאי להעיר עוד בזה, כי רב המשכילים הראשונים, הקרובים לדורו של הרנ"ק, קוראים את הספר בשם "אמונה צרופה". ראה י"ה ש ב"החלוץ" ב', ע' 38, 40, 45, 147, וב"החלוץ" ג', ע' 89, ומרדכי דובש, שם, ע' 141. כמו כן ש. זק"ש ב"קיקון יונה", ע' 7. - סעיף פ"ג - פ"ח. את הקשר שבין ההשקפה ההיסטורית של האיטלקי ויקו והשקפתו ההיסטורית של רנ"ק, שהתבטאה בצורה של שלשת המועדים, מצא ש. רבידוביץ במבואו "כתבי רנ"ק". אפשר, כי התרגום האשכנזי מספרו של ויקו הגיע לידי רנ"ק, ובכל אפן קרא בודאי את ספריו של הר"ר, שבהם נמצאת גם כן ההשקפה הזאת. בפרוש נמצאת ההשקפה הזאת בספרו של הר"ר "אויך איינע פילאזאפיע דער געשיכטע צור בילדונג דער מענטשהייט", סעיף 1 ("דאסס קיין פאלק לאנגע געבליעבען אונד בלייבען קאנטע וואס עס וואר, דאסס יעדעס, ווי יעדע קונסט אונד וויסענשאפט - אינד וואס אין דער וועלט ניכט - זיינע פער יאדע דעס ווא כסטומס, דער בליטע אונד דער אבנאמע געהאבט"). ההשקפה הזאת היתה בכלל רווחת אז בספרות והיא נמצאת גם בספריו של פרידריך הגדול (וילהלם דילטיי בכרך השלישי מכתביו - הוצאת טויבנר, ליפסיה 1927 - מביא זה במאמרו על פרידריך הגדול). רבידוביץ רוצה על-ידי כך להטיל בספק את כל ההגליניות של הרנ"ק. אך ההגליניות הזאת של שלשת המועדים נמצאת רק אצל ברנפלד והורוויץ. אולם בספרו של הרנ"ק נמצאת עוד הגליניות אחרת, שאין כל ענין בינה ובין שלשת המועדים בהיסטוריה. מלבד ההגליניות המפורשת, שיש בשער הט"ז ב"גורים והצעות לחכמת האמונה לקוחות מן הפילוסופיה ההגיונית", נמצאת ההשקפה של הגל ביסוד דבריו בשער הששי והשביעי על-דבר טבע הרוחני. כי השער החמישי איננו אורגני בספר - על זה העיר י. ל. לנדא וראה ד. נימרק בבקרתו הנ"ל ב"השלח". כי קרוכמל אמר לחבר עוד חלקים אחדים לספר הוא מזכיר כמה פעמים בספרו. - סעיף צ - צ"ב. את הביאוגרפיה של ש"ר כתבו עברית: א. פוקס (תולדות שלמה יהודה". וינה 1871)

וש. ברנסלד ("תולדות שי"ר. ברלין תרנ"ט). אשכנזית כתב את הביאוגרפיה א. סורלן־דר (כודפסט 1868). למלאת מאה שנה מיום הולדו של רפפורט יצא ע"י השבועון "אסטרייכישע וואכענשריפט" בוינה (1890) קבץ מאמרים מיוחד בשם: Das Centenarium Rapoport's שני ספריו הראשיים של שי"ר, ספר ה"תולדות" וספר "ערך מלין". נדפסו מחדש בביבליותיקה "תבונה" של "הצפירה" (ורשה תרע"ד). אגרותיו של שי"ר לשד"ל הדפיס א. ה. הרטבי ב"הכרמל" החדשי לשנת תרל"ט — מ' ובספר מיוחד בשם "זכרון לאחרונים" (וילנה תרמ"א), יתר אגרותיו של שי"ר לשד"ל ("אגרות שי"ר. פשמישל תרמ"ה) הדפיס ש. א. גרבר. ד' מכתבים מאת שי"ר נדפסו ב"השחר", שנה ב' חו' א', ו"צורר מכתבים מהגאון רש"ל רפפורט ומתנגדיו" נדפס ב"השחר", שנה י"א, חו' ה', י' י"א. גם ב"קריית ספר", רבעון לביבליוגרפיה, כלי מבטאו של בית-הספרים הלאומי בירושלים, נדפסו אגרות שי"ר (שנה א', חו', ב', שנה ג', חוב' ב' — ג', ד') ע"י ב. דינבורג. אגרות שי"ר נדפסו גם ב"אוצר הספרות" של ש. א. גרבר, שנה א' וג'. רשימת מאמריו וספריו של שי"ר נמצאת בסוף ספרו של ברנפלד הנ"ל. דברי שי"ר שבהם הוא מרמז על הרנ"ק ועל ההבדל בין דרך חקירתו ודרכו הוא בחקירה — במאמרו ב"כרם חמד" ג' מכתב ג'.

פרק שלשה-עשר: חכמת ישראל במערב — שד"ל. סעיף צ"ג. ע"ד הסכות הפנימיות ליסוד "חכמת ישראל" לא חקרו עד עתה אלא מעט. מההשקפות השונות על חזיון ספרותי זה בספריהם של החכמים האלה: מ. יוסט: "געשיכטע דעס יודענטומס אונד זיינער זעקטען", מחלקה ג', ספר ח', פרק ח'; ה. גרץ בספרו הגדול, כרך י"א, בפרק "התגברות רגשי הכבוד וחכמת ישראל"; ס. שטרן: "געשיכטע דעס יודענטומס פאן מענדעלסאזאן ביז אויף די נייעסטע צייט", פרק ז'; מ. קיזרלינג: "די יידישע ליטעראטור פאן מאזעס מענדעלסאזאן ביז אויף די געגענווארט" (בספר "די יידישע ליטע-ראטור וייט אבשלוסט דעס קאנאנס" של וינטר ווינשע, וגם בספר מיוחד), במבוא. ראה גם ד. קופמן במאמרו "די וויסענשאפט דעס יודענטומס" (כתביו, כרך א') וי. אלבוין במאמרו "איין יאהרהונדערט וויסענשאפט דעס יודענטומס" (בספר-היובל למלאת חמשים שנה לבית-המדרש הגבוה לחכמת-ישראל בברלין, שיצא בשנת 1922; חלק מן המאמר נדפס גם עברית במאסף "דביר", ספר שני). בעברית נמצאים על נושא זה דברים בספרו של א. ה. וייס: "זכרונות" (ורשה תרנ"ה) ובספריו של ש. ברנפלד: "דור חכם" ותולדות הרפורמציון הדתית בישראל, כמו כן במאמרו "דורשי רשומות", ב"השלח", כרך ב', ראה גם פ. לחובר: "ההשכלה בגליציה" (מחקרים ונסיונות, ספר ראשון). תולדות יו"ט ליפמן צונץ חבר ש. פ. רבינוביץ (הוצאת "אחיאסף", ורשה תרנ"ז). ד. קופמן (כתביו, כרך א') פרסם מאמרים אחדים ע"ד צונץ, ספריו ותולדותיו. ראה גם מאמרו, שחברו ביחד עם מ. בכנן, ב"מאנאטשעריפט" מיסודם של פרנקל-גרץ, כרך ל"ה. גם תולדות זכריה פרנקל חבר ש. פ. רבינוביץ (הוצאת "אחיאסף", ורשה תרנ"ה).

ראה גם על-אודותיו: ד. קופמן (כתביו, כרך ג'). שנים מספריו החשובים ביותר של זכריה פרנקל נכתבו עברית: ספר "דרכי המשנה" (ליפסיה תרי"ט; הוצאה חדשה: ורשה תרפ"ג) ו"מבוא הירושלמי" (ברסלוי תר"ל). תולדות אברהם גיגר ותולדות ספריו יצאו לאור בשפת אשכנז ע"י בנו לודויג גיגר (ברלין 1910) בהשתתפותם של תלמידיו גיגר: י. אלבוגן, עמנואל ליו, פ. פֶּרְלֶס, ש. א. פוזננסקי ועוד. מאמרי הופחו עם גיגר הם רבים בעברית, מאלה ראוי לציין ביחוד את "תורה אור" (נגד ה"אורשריפט") מאת שי"ר (נדפס בספר "נחלת יהודה", ח"א, שהוציא בנו של שי"ר אחרי מותו. קראקא תרכ"ח). ב"העתיד", ספר ג', הדפיס יהושע טהון מאמר ע"ד א. גיגר למלאת מאה שנה להולדתו. "קבוצת מאמרים בשפת עברית" מאת א. גיגר – א. גיגר הדפיס מאמרים עבריים ב"כרם חמד", "החלוץ" ו"אוצר נחמד" – יצאה לאור ע"י ר"ק (רפאל קירכהים) בשנת 1878, ככרך ה', מחלקה ב', מכתבי גיגר, שנשארו בעזבונו. ש. א. פוזננסקי חזר והדפיס קבוצה זו בביבליותיקה הגדולה של "תושיה" (הספר לא נגמר בדפוס). ע"ד משה שטינשניידר הדפיס ש. א. פוזננסקי מאמר ב"הצפירה" לשנת תרע"ו, גל. 79. ראה גם בריינין ב"התרן", שנה ד', גל. "ב. ו.ש. ברנפלד ב"השלח", כרך י"ו, ע' 267–271. י. מ. יוסט הוציא לאור יחד עם מ. קריינצן במשך שתי שנים, מתשרי תר"א עד אלול תר"ב, בפרנקפורט ע"נ מין את הירחון העברי "ציון". הביאוגרפיה של יוסט: י. ל. אפשטיין ב"אוצר חכמה" ליוסף כהן-צדק, ספר ג'; רש"י פין ב"כנסת ישראל"; ש. ב. ב"לוח-אחיאסף" תרס"א. ספר "חיי גרץ" קבר א. שְׁמַרְלֶר (ניו-יורק 1921). בסוף הספר נדפס מאמר על גרץ – בתרגום שמרלר – מאת ג. דייטש. ש. א. פוזננסקי הדפיס מאמר על גרץ ב"הצפירה" השבועית לשנת 1917. אשכנזית כתבו תולדות גרץ: פ. בליוך ב"מאנאטסשריפט" מיסודם של פרנקל-גרץ לשנת 1904, י. מיזל בספר מיוחד (ברלין 1917). ספר מאמרים למלאת מאה שנה להולדת גרץ הוציא לאור מ. בֶּרֶנֶן (וינה וברלין 1917). בו כתב בֶּרֶנֶן תולדות גרץ ומאמרים על גרץ נדפסו שם מאת מ. גידמן. ה. כהן, נ. פורגס, ל. טריסל, א. שורץ ופ. בליוך. בראש התרגום החדש של "דברי ימי ישראל" (הוצאת "אחיספר", ורשה תרפ"ט) נדפס מאמר ע"ד גחץ וחיייו מאת פ. לחובר. – סעיף צ"ד. שד"ל כתב בעצמו את תולדותיו ונדפסו בהמשכים רבים ובהפסקות גדולות ב"המגיד" משנה ב' עד שנה ח'. בתוך ספורי התולדות יש הרבה הערות מדעיות, והן לא נגמרו. יתר שלמות יש באבטוביוגרפיה של שד"ל, שכתב איטלקית ותורגמה אשכנזית ע"י מ. גרינלד (1882). חומר ביאוגרפי רב נמצא ב"אגרות שד"ל", ט' חלקים, כמו כן ב"אֶפִּיסטוֹלָיוֹם" (אגרותיו בשפות אחרות; חלק מאגרותיו באיטלקית תרגם אברהם כהנא והדפיס ב"פרס" ג'). בספר המאמרים "שמואל דוד לוצאטו" בשפה האשכנזית, שיצא לאור למלאת מאה שנה להולדת שד"ל (ברלין 1910), כתב את הביאוגרפיה של שד"ל. ש. ברנפלד. ע"ד משפחת לוצאטו הדפיס שם מאמר מ. בֶּרֶנֶן. מלבד זאת נדפסו שם מאמרים ע"ד

שד"ל מאת פ. בלוך, א. ברלינר, מ. קיזרלינג, ו. באכר. ב"השלח", כרך ד', הדפיס אברהם כהנא ביאוגרפיה של שד"ל. ראה גם ש. ברנפלד: "דור חכם". פרק ד'. מאמר ע"ד שד"ל, תכונתו, אמונותיו ודעותיו, הדפיס י. קלוזנר (יהדות ואנושיות", ע' 42 – 493). ראה גם ספרו "תולדות הספרות העברית החדשה", ע' 11 – 12. – סעיף צ"ה. דברי שד"ל נגד חכמי ישראל באשכנז העוסקים בקדמוניות ישראל כמו שחכמים אחרים עוסקים בקדמוניות מצרים ואשור, ככל ופרס – ב"אגרות שד"ל", חלק ט', ע' 1367. כי אמר שד"ל ע"י החקירות בקדמוניות היהודים להחיות את הגאווה הלאומית וכו' – ע"ז "אגרות", חלק ה', ע' 660. ובתרגום אגרותיו האיטלקיות ב"פרס" ג', ע' 170. כי הבקרת והחקר היו לשד"ל דרך להגיע למקור התמימות והאמונה – ע"ז ראה הקדמתו הראשונה ל"יסודי התורה". שם הוא מדבר בהערצה ע"ד רש"י ותלמידיו. ראה גם דבריו ב"אגרות", חלק ה', ע' 648, 738. כמו כן דבריו ב"אוצר נחמד" לבלומנפלד, מחברת, ב', ע' 174, וביחוד המכתבים ע"ד רש"י והראב"ע, שנדפסו ב"כרם חמד" ד' ו' ונקבצו ב"מחקרי היהדות" (הוצאת "תבונה", ורשה תרע"ג), ח"ב, ע' 193 – 197. דבריו במכתב שנזכר בפנים נמצאים שם, ע' 197. עיקרי דבריו של שד"ל נגד הראב"ע, שם, גם עיקרי דבריו נגד הרמב"ם ב"כרם חמד" ג' וד' (נקבצו ב"מחקרי היהדות", ח"ב, ע' 159 – 185). נגד דברי שד"ל אלה על הרמב"ם והראב"ע יצא הר"ן ק בבקרת חריפה ב"כרם חמד" ד', במכתבו אל הכורם. – סעיף צ"ו. ע"ד שד"ל בתור משורר: פרנץ פליץ בספרו "צור געש. ד. ייד. פאעזיע", ע' 94. – סעיף צ"ח. דברי שד"ל ע"ד החמלה הם ב"יסודי התורה". סעיף צ"ט. דבריו של שד"ל ע"ד "חכמת יון" הם ב"יסודי התורה" ועוד בכמה מקומות מספריו וגם בשיריו. ב"יסודי התורה" נמצאים גם הדברים ע"ד העם העברי, שנוצר להיות עם קדוש במעשיו הטובים, ויתר הדברים שעליהם מדובר בסעיף זה. – סעיף ק. ע"ד האמונה בתורה מן השמים ובהשגחת אלהים על בראיו, שהיתה חשובה לשד"ל מהאמונה הצרופה באחדות אלהים – ב"יסודי התורה" ובכמה מקומות מספריו, בעיקר במאמריו נגד הרמב"ם ובמכתביו שכתב ע"ד האמונה בחורת משה (נקבצו ב"מחקרי היהדות", חלק ב'). התנגדותו לאלה שהעמידו עיקרים ליהדות – במאמריו נגד הרמב"ם. כי המשנה לא נכתבה ימים רבים על ספר התאמץ שד"ל להוכיח במאמרים ומכתבים (נקבצו בשם "התורה שבעל פה" ב"מחקרי היהדות", חלק ב'). עיקר דברי שד"ל ע"ד יסעיה ממ' ואילך ב"כרם חמד" ז' (נקבצו ב"מחקרי היהדות", חלק ב'). – סעיף ק"א. מאמרי שד"ל נגד שפינוזה נדפסו ב"אוצר נחמד" ב' וב"המגיד" (נקבצו ב"מחקרי היהדות", חלק ב').

פרק ארבעה-עשר: התעוררות במזרח. סעיף ק"ב. ע"ד ההשכלה הראשונה במזרח:

י. ב. לוינסון: "תעודה בישראל", פרק מ"ה, מ"ו; רש"י פין: "שפה לנאמנים", § 90 – 108: א. ב. גוסטלוב: "זכרונות לקורות השכלת עמנו בארצנו ארץ רוסיה", "האסיף" לשנת תרמ"ה; הנ"ל: "הגזרה והבניה" ב"הבקר אור", שנה ד' א. ה. וייס: "זכרונות", כמו כן במאמרו "ראשית צמיחת ההשכלה ברוסיה" ב"ממזרח וממערב", א'; בן צ' כ': "תולדות

השכלת היהודים ברוסיה" (רבעון "הזמן". פטרבורג תרס"ג), ג'ה' ט'; ש. דובנוב: "דבר ימי ישראל בדורות האחרונים" (תרגום ב. קרופניק. הוצאת "דביר"). כרך א' וב' יוסף מיזל: "השכלה, געשיכטע דער אויפקלאָרונגסבעוועגונג אונטער דען יודען אין רוסלאנד". ברלין 1919; ש. א. גינזבורג: На заре просвещения (בקבץ מאמרים Минувшее. פטרוגרד 1923). - סעיף ק' - ק"ז. א. ב. גוטלובר: "זכרונות קורות השכלת עמנו וכו'", שם; רש"י פין: "שפה לנאמנים", 100; הנ"ל: "כנסת ישראל"; א. ה. וייס: "זכרונות"; ד. ב. נטנסון: "ספר הזכרונות" (דברי ימי חיי ריב"ל. ורשה תר"ס); ש. צינברג: Исаакъ Бееръ Левинзонъ (פטרוגרד 1910); הנ"ל: Левинзон и его время (במאסף Еврейская старина לשנת 1910, 1912); י. הֶסֶן: Смѣна общественных теченіи (במאסף Пережитое, כרך ג'); ש. מ. גינזבורג: На заре просвещения (בקבץ מאמרים: Минувшее). רשימת הספרים שהבר הריב"ל ושרשם הריב"ל בעצמו - בראש דבר" למהדורה השניה של "תעודה בישראל"; הרשימה של מחבר הביאוגרפיה שלו ד. ב. נטנסון - ב"ספר הזכרונות" ובהקדמות לאחדים מספרי הריב"ל שהוציא. יש משערים, שלא הנסיך לינן הציע לפני הריב"ל את השאלות בענין הדת היהודית, שענה עליהן ב"ית יהודה", אלא שהריב"ל השתמש בזה ככסות-עינים כלפי החרדים. אבל אין להניח זאת, שהריב"ל ישתמש בשמו של שר-ההשכלה ברוסיה לתכלית זו. - סעיף ק"ח - ק"ט. רש"י פין: "שפה לנאמנים", 102-109; הנ"ל: "דור ודורשיו" (קורות עיר ואם בישראל בימי חיי אחד מילידיה. "הכרמל" החדשי לשנת תרל"ט); מ. ל. לילינבלום: "אבות ההשכלה העברית בליטה ובגליציה" (כל כתבי לילינבלום, כרך ג', ע' 239 - 245). ביאוגרפיה של מ. א. גינזבורג כתב ד. מגיד (פטרוגרד תרנ"ז). רשימה ביאוגרפית קצרה של מ. א. גינזבורג רשם יעקב פייכמן (נדפסה בראש המחברת "כתבים נבחרים" מאת מ. א. גינזבורג. הוצאת "תושיה"), כמו כן ש. ל. ציטרון ב"יוצרי הספרות העברית החדשה". ע"ד גינזבורג בתור סופר: אד"ם הכהן לבנסון: "קנינת סופרים" (וילנה תר"ז); א. י. פפירנה: "קנקן חדש מלא ישן" (וילנה תרכ"ז, ע' 36); י. א. טריווש: "על ישראל ועל סופריו" ב"היום" של קנטור, שנה א', גל' 138, 140-141; י. קלוזנר: "תולדות הספרות העברית החדשה", ע' 15 - 16; ג. סלושץ: "קורות הספרות העברית החדשה", ע' 107 - 109. ספרו של קמפה ע"ד קולומבוס, התרגום הראשון של מ. א. גינזבורג, תרגם פעמים לעברית ע"י משכילי אשכנז: "מציאת הארץ החדשה" ע"י משה מנדלסון מהמבורג (אלטונה 1807); "מציאת אמעריקא" ע"י דוד זמושץ (ברסלוי 1824).

פרק חמשה-עשר: שירת אד"ם. סעיף ק"א - ק"ז. כל שירי אד"ם ומיכ"ל בנו יצאו לאור בהוצאת ראם בוילנה בד' כרכים, עם תולדות אד"ם ומיכ"ל בנו מאת הלל נח שטינשנידר, ונדפסו פעמים אחדות. תולדות אד"ם כתובות בידי עצמו - "מקצת קורות ימי נעורי" - נדפסו בראש ספרו "באורים חדשים", וילנה תר"ח. ביאוגרפיה

של אדים כתבו גם הסופרים האלה: רש"י פין ב"כנסת ישראל" וב"שפה לנאמנים" 102. ש. מנדלקרן ב"האסיף" לשנת תרמ"ז, ע' 417 – 425, ור. בריינין ב"האשכול" כרך א', ע' 29 – 43. בדבר שנת הולדתו של אדים יש מבוכה – בריינין נוטה להקדים אותה מאד על-פי הלצות שהתהלכו בין חכמי-וילנה, אך ראה יל"ג במאמרו הרוסי A. Б. Лебенсонъ, его лит. дѣятельность и значеніе для русс. евреевъ, Еврейская Библиотека כרך ח', ע' 160 – 177. מכל אלה שכתבו את הביאוגרפיה של אדים לא ציין אף אחד, שלאדים מתו שבעה ילדים בחייו, ומיכיל בתוכם, מה שנראה משירו "מספד מר" (כל שירי אדים, כרך א', ע' 227), והן הדבר הזה חשוב ביחוד להבנת שירתו, שהתמרמרות על המות היא לה יסוד ראשון. על אדים ושירתו: רש"י פין ב"הכרמל" החדשי לשנת תרל"ט, ע' 3 – 6; י. א. טריוש ב"היום" לשנת 1886 גליונות 158–160, 172, 173; י. ח. רבניצקי ב"פרדס" ג', ע' 252–253; אבגד האדרעי ב"השלח", כרך ג', ע' 42–48; ג. סלושץ: "קורות הספרות העברית החדשה", ע' 94 – 108; א. י. פפירנא: "הד הזמן" לשנת 1910, גליונות 176 – 178; יעקב פייכמן בתחלת מאמרו על מיכיל בהקדמה לשירי מיכיל (הוצאת "עיונות", ברלין תרפ"ד); שלום שטרייט: "בעלות השחר", ע' 40 – 50. ח. נ. ביאליק ראה את אדים כ"בעל הדבור המפוצץ", מעין דירובין הרוסי, כתבי ח. נ. ביאליק, ע' רנ"ט. בקרת על "שירי שפת קדש" של אדים, מחברת א', נדפסה ב"פרחי צפון", ח"ב, ע' 91–103. ראה גם "חזון למועד" מאת בנימין ממטה-השקדים (הוספה ל"השחר" תרל"ז), חלק ב', ע' 76, 90, כמו כן ל. קנטור בשבועון Русс. Еврей לשנת 1880 ולשנת 1881. כי הספר "משל ומליצה" של המלבי"ם ערוך נגד "אמת ואמונה" של אדים – ראה "כנסת ישראל" לשפ"ר, ספר ג' "לתולדות הגאון מלבי"ם" מאת ח. ה. ברנרמן, ע' 212.

פרק ששה-עשר: מיכל ורעיו. סעיף ק"ח. המקורות הראשונים לתולדות מיכיל: השיר "מיכיל דמעה" מאת אדם הכהן (כל שירי אדים ומיכיל, כרך ב'), ביחוד ההערות לשיר זה; שירי מיכיל וההקדמה של מיכיל ל"שירי בת ציון"; מכתבי מיכיל לשניאור זקיש (ד' מכתבים, נדפסו ע"י יעקב איזוראילסון ברבעון Еврейская Старина שנה ו', כרך ב', כמו כן בשירי מיכיל, הוצאת "עיונות", ברלין תרפ"ד, בסוף הכרך); מכתבו של מיכיל לקלמן שולמן (נדפס עם ההערות לשיר "מיכיל דמעה" בכל שירי אדים ומיכיל, כרך ב', כמו כן בשירי מיכיל, הוצאת "עיונות", בסוף הכרך); מכתבי מיכיל לשד"ל (נדפסו ע"י איזוראילסון ב"רשמות", כרך ד'). את הביאוגרפיה של מיכיל כתבו: שלמה מנדלקרן («גדולי משוררי ישראל», «האסיף» לשנת תרמ"ז, ע' 425 – 429); ראובן בריינין (שירים מאת מיכיל – שלמה וקהלת – בספריה העממית, הוצאת "קדימה" ניו-יורק תרע"ח); ש. ל. ציטרון («יוצרי הספרות העברית החדשה»). ביאוגרפיות קצרות של מיכיל נמצאות גם בראש ההוצאה של "כל שירי אדים ומיכיל", הוצאת ראם, וילנה (הביאוגרפיה הזאת כתובה בידי הלל נח שטינשניידר), וגם

בסוף שירי מיכ"ל, הוצאת «עיונות» (ביאוגרפיה זו כתובה בידי יעקב פייכמן). כמעט כל הביאוגרפים האלה לא דיוקו היטב במקורות הראשונים, שהיו לפנייהם, ושבוש דברים, שיש להם ערך להבנת השירה של מיכ"ל ומקורות ההשפעה עליה. מהשפעת צונץ על מיכ"ל, כי יעזוב את שירי בת אל נכר וישיר שירי ציון, אנו יודעים רק מה שמספר לנו מיכ"ל בהקדמה ל«שירי בת ציון». כי צונץ יעץ לו זאת בכתבו, ששלח למשורר אחרי קבלו ממנו את «הריסות טרויה». מהשפעה אחרת, ישרה, של צונץ על מיכ"ל בברלין, אין אנו יודעים. לעומת-זאת אנו יודעים בברור, כי השפעת שד"ל על מיכ"ל לא היתה לגבי הנושאים הלאומיים של «שירי בת ציון», כי-אם לגבי המשקל (מיכ"ל עצמו גם מדיק ואומר בהקדמתו ל«שירי בת ציון»: «הרב החכם — שמואל דוד לוצאטו, אשר היה כאב לי במכתביו היקרים לי, להורותי את הדרך אלך בה במישורים במלאכת מעשה השירים»), ולחנם דרשו פה סמוכין בין שד"ל הלאומי ובין «שירי בת ציון». אדרבה, שד"ל הלאומי בקר קשה את חכן השירים «שלמה וקהלת» ו«יעל וסיסרא», ראה מכתבי שד"ל למיכ"ל ב«אגרות שד"ל», חלק ח', ע' 1077–1078, ע' 1090–1091 וע' 1092, וראה גם מכתבי מיכ"ל לשד"ל, שהדפיס איזראילסון ב«רשומות», כרך ד' ע' 353–359. כי שניאור זק"ש השפיע עליו ביחוד לשיר «שירי בת ציון» — ראה מכתבו של זק"ש ליש"ר ב«הגרן», ספר ג', ע' 211. כמו כן הדבר שמציינים כמעט כל הביאוגרפים, כי מיכ"ל שמע בברלין את שעורי הפילוסוף שלינג באוניברסיטה, וזוה באו רבים להקיש על הפנתיאיסמוס של מיכ"ל ומקורו בפילוסופיה הזאת — כל הדבר הזה לא בא אלא מחסר דיוק בדברים שנאמרו מפי אדם בהערות ל«מיכ"ל דמעה». אדם מספר, כי שניאור זק"ש שם למיכ"ל «מהלכים בבתי-החכמות (האוניברסיטאות). לשמוע לקח מפי המורים הגדולים אשר שם», ומלבד-זאת הוא מספר, כי שמע מיכ"ל «גם משא רב (היינו, נאום גדול) מפי הפילוסוף היותר גדול בדורנו, זה האדון שעלינג מיכ"ל (מנוחתו כבוד), עד אשר הפליא להשכיל לכתוב אלי משם באגרת אחת בקצרה את כל שיטת החכם הזה בדעת אלהים». בזמן שהיה מיכ"ל בברלין לא קרא כבר שלינג את שעוריו באוניברסיטה, — הוא הפסיק אותם עוד שנים אחדות לפני זה, — ומלבד-זאת לא היתה השיטה שלו אז שיטת הפנתיאיסמוס והפילוסופיה של הטבע. — סעיף קייט קכיה. על מיכ"ל בתור משורר כתבו: י. קלוזנר: «יוצרים ובונים», ע' 124–142; הנ"ל, «תולדות הספרות העברית החדשה», ע' 17–23; י. פייכמן במבואו לשירי מיכ"ל, הוצאת «עיונות»; ש. שטרייט, «בעלות השחר» ע' 58–62. ראה גם יליג בשירו «הוי אח» (כל שירי יליג», ספר ראשון, ע' 145–176). ברוסית נמצא מאמר על מיכ"ל בספרו של ש. גינזבורג: Минувшее (פטרבורג 1923), ע' 182–190. ראה גם ד. מגיד במאסף הרוסי Пережитое, כרך ג', ע' 382–385. מה שנדפס בשפה האשכנזית על מיכ"ל — ראה אדם, הערה י' ל«מיכ"ל דמעה». הספר «שירי בת ציון» תורגם כלו אשכנזית ע"י יהושע שטיינברג ונדפס ביחד עם המקור (וילנה 1859). דברי לידי מקבט, שדבריה של יעל ב«יעל וסיסרא» הם הד להם, הם

בחזיון «מקבט» של שקספיר, מערכה א', מחזה ה', סעיף קכ"ה. תולדות המשורר הוקצו (זאב קפלן) ב«כנסת ישראל» לשפיר. שנה ב' ע' 346 – 350. כי היה זאב קפלן רעו של מיכיל, שהוא מדבר עליו באחד ממכתביו לשניאור זקיש, ולא אברהם קפלן (י. קלוזנר: «יוצרים ובונים», ע' 128), ראה אגרות יליג, כרך ראשון, ע' 217, בהתחלת מכתבו להוקצין, גם «על נהר כבר» (כתבי יליג, ספר א', הוצאת «דביר»), ע' 20, 31. כי יליג ראה בתקופתו הראשונה את הסגנון של זאב קפלן כעולה על סגנונו, ראה אגרות יליג, שם, ע' 30. שירי זאב קפלן נדפסו ב«השחר», ב«האסיף» ועוד. שירו הגדול «ארץ הפלאות», בי' פרקים, נדפס ב«כנסת ישראל» לשפיר, שנה ב' – סעיף קכ"ו. תולדות קלמן שולמן – ב«ספר הזכרון» של מערכת «האסיף» (ורשה תרמ"ט) ב«כנסת ישראל» לשפיר, שנה ב', ספר ב', ב«ספר השנה» של נ. סוקולוב, שנה א', ע' 315 – 317. על שולמן בתור סופר כתבו: י. ל. קנטור (מ. בלשן) ב«השלח», כרך י'; י. קלוזנר, «יוצרים ובונים», ע' 56 – 59. ר. בריינין הדפיס בעתון «הצפה» זכרונות על שולמן.

פרק שבעה עשר: אברהם מאפו. סעיף קכ"ז – קכ"ח. את הביאוגרפיה של מאפו כתבו: אברהם קפלן («חיי אברהם מאפו», וינה תר"ל); ראובן בריינין. (הוצאת «תושיה», ורשה תר"ס). ביאוגרפיה קצרה נמצאת גם ב«כנסת ישראל» לרש"י פין. חמר לביאוגרפיה של מאפו נמצא עוד במכתביו, המפורסמים במקומות שונים (בסוף החלק השני מ«עית צבוע» נדפס מכתבו לשניאור זקיש, כמו כן נדפס מכתב ממנו לשניאור זקיש בספר «קסת הסופר» לעקב לאפין, ברלין 1857, בספר «תולדות חברת מרבי ההשכלה בישראל בארץ רוסיה», חיב, יצא ע"י יהודה-ליאון רוזנטל, פטרבורג תר"ן, נדפסו מכתביו לחברה ההיא, ב«ספר הזכרונות» לא"ש פרידברג, חיב, ורשה תרנ"ט נדפסו מכתביו אל פרידברג, בירחון «הזמן», וילנה, נדפסו מכתביו אל אחיו מתתיהו, ב«הבוקר אור», שנה ד', ע' 839–840, נדפס מכתב ממנו אל ח"י גורלנד, ב«האשכול», שהוציאו ע. גינציג ורש"י פוכס, ספר א, קראקא תרנ"ח, נדפסו ג' מכתבים ממנו אל אברהם קפלן, אל רש"י פין ואל יהושע גינצבורג, ב«דשמות», כרך ד', נדפסו ג' מכתבים ממנו. קול-קורא של מאפו ע"ד «אשמת שומרון» נדפס בעתונים העבריים לשנת תרכ"ב («המליץ», «הכרמל»). מאמרים על מאפו כתבו עברית: מ. ל. לילינבלום («עולם התהו», כל כתבי לילינבלום, כרך ב'): בעל מחשבות («סקירות ורשמים», ספר א', הוצאת «ספרות»); יעקב פייכמן («בבואות»); י. קלוזנר («יוצרים ובונים»); ש. ל. ציטרון («יוצרי הספרות העברית החדשה», הוצאת שרברק, וילנה); ש. גינצבורג (ברבעון «העבר», כרך א', ע' 96–101); מ. קליינמן («נגהות מן העבר», «דמויות וקומות», פריש 1928); פ. לחובר («מחקרים ונסיונות»); ש. שטרייט («בעלות השחר»). ברוסית כתב י. ל. קנטור מאמר על מאפו (במאסף Пережитое), כרך א', ע' 315–424. ראה גם מאמרו של י. צינברג על מאפו באנציקלופדיה הרוסית-עברית. דברים על מאפו נמצאים גם בספרים האלה:

י. קלוזנר: «תולדות הספרות העברית החדשה», ע' 24 – 26, 28 – 29; נ. סלושץ: «קורות הספרות העברית החדשה», ע' 121 – 138, 141 – 146; מ. רבינזון: «ספרותנו החדשה», וילנה תרע"ג, ע' 1 – 27. זכרונות על מאפו הדפיס א"ש פרידברג ב«הויז פריינד», של מ. ספקטור, כרך א', כמו כן מ. זיפרט ב«הארץ» השבועי לשנת תר"ף יונדב פרנק ב«השלח», כרך ל"ב. ראה גם נ. גרינבלט: «במולדתו של מאפּו» («העולם» 1924, גל' ל"ג). – סעיף קכ"ט. את הרמז, כי מאפו אמר לקרוא לגבורים הראשיים של «אהבת ציון» שם שְלֵם ושלומית מצא א. ניר ב«בי דאר» ב«כנפי יונה» לשניאור זק"ש (ראה מחברתו «שניאור זק"ש», הוצאת «כתובים», ירושלים תרפ"ח, ע' 69 בהערה). המכתב של מאפו, שממנו יוצא, כי שם הספור «אהבת ציון» היה בשנת תר"ג, כעשר שנים לפני צאתו «שולמית» הוא ב«קסת הסופר» ליעקב לאפין, ע' 103 (י. צינברג מזכיר את זה במאמרו על מאפו באנציקלופדיה הרוסית-עברית). מדויק הדברים במכתב הזה יוצא, כי בתקופה הראשונה של הספור לא היה מקום-החזיון בארץ-ישראל, ורק בהשפעתו של שניאור זק"ש. שמאפו נמצא בחברתו ברסין בשנים תר"ב-תר"ג, העביר את מקום החזיון לארץ יהודה (ההדגשה היא של מאפו עצמו במכתבו הנ"ל). לפי זה יש לראות, כי שלש תקופות היו ביצירת הרומן הזה, שהמחבר עסק בו, לפי עדותו של אברהם קפלן ב«חיי מאפו», כעשרים ושנים שנה. – סעיף קל"ד-קל"ה. בקרת חריפה על «עיס צבוע» מנקודת-השקפה חברתית כתב מ. ל. לילינבלום (מאמרו «עולם התהו» הנ"ל), גם א. י. ספירנא מנה את החסרונות של «עיס צבוע» (במאמרו ב«המליץ», שנה ט'); לעומת-זאת, מן המבקרים העברים בזמן צאתו של «עיס צבוע», לא היו די מלים בפי א. קובנר לשבח את הספר «עיס צבוע», כן במאמרו «דבר אל סופרי ישראל» («המליץ» לשנת 1864, גליון 16) וכן במחברתו «חקר דבר», ע' 48. מקצת מן הדברים על «עיס צבוע» בסעיף קליה נמצאים אצל פייכמן במאמרו הנ"ל.

פרק שמונה-עשר: נצנים וספיחים. סעיף קל"ו. ביאוגרפיה של מ. שטרן – ב«הכרמל» החדשי, שנה ב', ע' 290. על-דבר שלמה זלקינד ב«שפה לנאמנים» לרש"י פין. – סעיף 103. «כוכבי יצחק» יצאו לאור, בהפסקות גדולות, משנת תרי"ה עד תרל"ג. ביאוגרפיה של יעקב איכנבום ב«המליץ», שנה ב', וג' (ע"י אר"ז), וכמו כן ב«כנסת ישראל» לפין. ביאוגרפיה של א. ב. גוטלבר – ש. מנדלקרן במאמרו «גדולי משוררי ישראל» «האסיף» תרמ"ז, ע' 430 – 439; ביאוגרפיה קצרה ב«ספר הזכרון» של מערכת «האסיף» (תרמ"ט) וב«ספר השנה», תר"ס. חמר ביאוגרפי חשוב נמצא ב«זכרונות מימי נעוריי» של אביג ב«הבוקר אור» תר"ס – מ"א. ראה גם הספר «א. ב. גאטלאכער און זיין צייט» מאת פרידקין (הוצאת קלצקין, ורשה). – סעיף קל"ז. ביאוגרפיה של הלל די לאטורי ב«אוצר הספרות» לשיא גרבר, שנה ג'. ביאוגרפיה של יוסף אלמנצי בראש ספרו «יד יוסף» (כתובה בידי שד"ל). ביאוגרפיה של רחל מורפורגו בראש ספרה «עוגב רחל» (כתובה בידי יצחק חיים קסטיליוני). – סעיף קל"ח. ע"ד התרגום «נוה הצרק» ראה

«התקופה», כרך י"ט, במאמרו של יעקב פייכמן «על התרגומים», ע' 414–415. פייכמן הוא המבקר, שקשר את הצלחת התרגום האידילי הזה עם תקופת «אהבת ציון». – סעיף קליט. ביאוגרפיה של מתתיה שמחה רבנר ב«אוצר הספרות» לש"א ג' ב' ר, שנה ג'. ביאוגרפיה של א. גולדפון ב«ספר הזכרון» של מערכת «האסיף», ב«לקסיקון פון דער יודישער ליטעראטור און פרעסע» של זלמן רייזן. בקרת על «ציצים ופרחים» הדפוס א. א. קובנר ב«המליץ», שנה ו', גליונות 39–42. ע"ד גולדפון וערכו בספרות היהודית – ד"ר מ. פיינס בספרו «די געשיכטע פון דער יודישער ליטעראטור», כרך א', ע' 189–130. ע"ד ערכו בתור מוסד התיאטרון היהודי, שם, כרך ב', ע' 202–205. ביאוגרפיה של ש. מנדלקרן – ב«ספר השנה» לשנת תר"ס. בקרת על «בת שבע» של מנדלקרן – א. א. קובנר ב«המליץ», שם. ביאוגרפיה של סמואלי ב«ספר הזכרון» של מערכת «האסיף», רשימה על-אודותיו ב«התקופה», כרך י', ע' 511–512, מאת ש. (ד"ר י. ג. שמחוני). ביאוגרפיה של יעקב צבי שפּרלינג ב«ספר הזכרון» של מערכת «האסיף».

פרק תשעה-עשר: מלחמת הרוח. סעיף קי"מ. ע"ד מיוס ומלחמתו הקיצונית להשכלה ב«החלוצ» של שור, ספר ג', ע' 58, גם מ. בלבן בספרו: *Dzieje Żydów w Galicyi*, ע' 101. יש מיחסים גם את הספר «תכונת הרבנים» למיוס, אולם מחברו הוא דוד קארו ומיוס הוציא אותו והוסיף עליו הערות. עין «אללגעמיינע צייטונג דעם יודענטומס» לשנת 1837, גליון 39. – סעיף קמ"א. בשם «וולטיר הגליצי» קרא את שור רפאל קירנהיים, במאמר שכתב נגדו ב-*L'univers Israélite*, ושור קבל את תאריהכבוד הזה בתשואות חן (החלוצ ה', ע' 91). ב«החלוצ» ד', ע' 16, מספר שור, כי הוא ורעו אברהם קרוכמל הקשיבו לקח מפי ר' שלמה קלוגר. כי התהלך שור את הרניק, בשבתו בסוף ימיו בברודי, נכר עפ"י אגרות שד"ל אל יה"ש, שבהן הוא מוסר על ידו דברים לרניק ודרישת-שולם אליו (אגרות שד"ל, חלק ג', ע' 387, 392), ובאחת מן האגרות (שם, חלק ה', ע' 675), עונה שד"ל ליה"ש על דבריו, שהודיע אותו כי הרניק חפץ קרבתו, קרבת שד"ל, אחרי הריב שהיה ביניהם ע"ד הראב"ע והרמב"ם. ע"ד היחס שבין שד"ל ויה"ש – באגרות הרבות של שד"ל אליו (באגרות שד"ל, עד חלק ט'). היחס הזה, שממנו נראה כאילו שד"ל, המטיל מרה בנוטים אל החפש הקיצוני, נשא פנים לשור, עורר חשדים. ראה דברי שניאור זק"ש ב«קיקיון יונה», ע' 20. ביאוגרפיה של שור לא נכתבה עד עתה. אחרי מותו נדפס הספר קצר עליו ב«הצפירה» לשנת 1895, גליון 197, מאת R. M. B. (ראובן בן מרדכי בריינין) ומאמר קצר ב«פרדס» ג', ע' 181–185 מאת ג. ב' ר. ראה גם ש. ברנפלד: «דור חכם», ע' 79–81, ו«תולדות הריפורמציון הדתית בישראל», ע' 235–237, כמו כן מ. נייסברג: «די נייגעבערעאישע אויפקלערונגסליטעראטור אין גאליציען». – סעיף קמ"ב. כי כונתו של שור היתה לעורר בין יהודי המזרח תנועה של דרישת תקונים בדת, נראה הרבה ב«החלוצ». ראה ביחוד דברי שור נגד שלי"ש ב«החלוצ» ז', ע' 149. על שור בתור מבקר המקרא ב«תולדות בקרת המקרא» מאת מ. סולובייטשיק וז. רובשוב, ע' 157–158. – סעיף

קמ"ג. על אברהם קרוכמל וספריו לא נכתב כל מאמר מפורט. קצת דברים עליו נמצאים ב"דור חכם" של ש. ברנפלד, ע' 80, וב"תולדות הרפורמציון הדתית בישראל", ע' 237-238. ראה גם "תולדות בקרת המקרא" למ. סולוביטשיק וז. רובשוב, ע' 154. על הספר "עיון התפלה" של אברהם קרוכמל כתב מאמר בקרת ג. סיקולוב ("האסיף" לשנת תרמ"ו, ע' 315-318). שנת הולדתו של אברהם קרוכמל לא ברורה. הרניק במכתבו לשליש, שנדפס ב"כרם חמד" ב' ונספח למונהיז, הוצאה ג' (אלפין ורשה) וד' (כתב רנ"ק, רבידוביץ, "עניות"), מתאונן, כי מקרוב מתה עליו אשתו ובניו עוזבים אותו והוא נשאר לבדו עם בן-הזקונים שלו, בן עשר שנים. אין אנו יודעים מתי נכתב המכתב הזה, אך כנראה נכתב זמן קצר אחרי מות אשת הרניק ("ומקרוב מתה עלי אשת-נעורים"), והיא מתה בשנת 1826 (תקפ"ו או ראשית תקפ"ז) לפי דברי יוסף קרוכמל, בנו הראשון של הרניק, שנדפסו ב"אורינט" שנת 1849 על-אודות אביו. באפן זה נולד אברהם קרוכמל בשנת תקע"ו או תקע"ז, כשש או שבע שנים קודם לזמן שרגילים לציין. יש עוד קצת ראייה לדבר, כי יש כמה סימנים, שאברהם קרוכמל היה בן גילו של יה"ש (יה"ש נולד בתקע"ב או בתקע"ד). - סעיף קמ"ד. ע"ד רובין: י. קלוזנר במבואו לכתבי רובין של הוצאת "תושיה" ("ביבליותיקה גדולה") וב"יוצרים ובונים", ע' 30 - 45. אשכנזית כתב ספר על רובין י. שטרן: "ד"ר סאלאמאן רובין, זיין לעבען אונד זיינע שריפטען" (1908). מאמר קצר על רובין כתב דוד פרישמן ("כל כתבים", "פרצופים") ומאמר ביאוגרפי על רובין נמצא גם ב"האשכול", ח"ב, ע' 158. - סעיף קמ"ה. תולדות זק"ש הדפיס י. גולדבלום ("יאפז") ב"כנסת ישראל" לשפ"ר, ספר ראשון, ע' 835-836, ונוספות להן ב"אוצר הספרות", שנה ב' ושנה ג'. לפני זמן קצר הדפיס ספר על זק"ש אהרן ניר (הוצאת "כתובים", ירושלים תרפ"ח). ע"ד כת המשער של זק"ש דבר ד. קופמן במאמרו על זק"ש ליום מלאת לו שבעים שנה ("האסיף" לשנת תרמ"ח). - סעיף קמ"ו. בשם "תלמיד הראב"ע" חתם שור ב"כרם חמד" ג', ע' 118, ואברהם קרוכמל גם הוא מדגיש פעמים אחדות, כי הוא מתלמידי הראב"ע. מספריו החשובים של ריפמן: "מועדי ערב" (וילנה תרכ"ג), "משיב דבר" (וינה תרכ"ו), "שדה ארם" (ברלין תרל"ה). "אור בקר" (ברלין תרל"ט). את תולדותיו כתב בעצמו ונדפסו ב"כנסת ישראל" לשפ"ר. ספר ג', ע' 173 - 184, וקצורם ב"האסיף" לשנת תרנ"ד, ע' 200 - 206 (בחלק "אוצר הספרות"), במאמרו של מ. מ. מאיילס. ע"ד יעקב ריפמן בתור חוקר ומבקר המקרא ב"תולדות בקרת המקרא" למ. סולוביטשיק וז. רובשוב, ע' 154 - 155. על שלמה צבי הירש בתור מבקר המקרא, שם, ע' 155 - 156. מתולדותיו, שלא מצאתי בשום מקום, יש לדעת רק זאת, כי היה בעל עינים חלשות, מה שהוא מזכיר, וכי היה לו חוג של תלמידים מקשיבים בטרנופול. את מחברתו "נצח ישראל", שהוא כעין פתח-דבר לספרו הגדול "קורות ישראל ואמונתו", שבח מאיר הלוי לטריס ב"המגיד", שנה י"ב, גליון 11, גם על ספרו "קורות ישראל ואמונתו", ח"א, נדפסו דברי-שבח מעטים ב"המגיד", שנה

י"ז, גליון 40. שלמה צבי הירש הדפיס גם מאמרים אחדים ב"המגיד". מכתב מיל"ג אל שלמה צבי הירש נמצא ב"רשומות" ל"אגרות יל"ג", כרך ב', ע' 434. הביאוגרפיה של שמחה פינסקר נכתבה בידי נפתלי קלר ונדפסה ב"המגיד", שנה ט', גליונות 7 - 10 (קצור ממנה ב"בכורים", שהוציא קלר, לשנת תרכ"ו). יוסף קלוזנר כתב מאמר על פינסקר ("יוצרים ובונים", 18 - 29). ראה גם א. דריונוב בספרו [י. ל.] "פינסקר וזמנו" (נדפס ב"התקופה", ספר י"ב - י"ג, ט"ז), פרק א'. על-דבר ערך ספרו של פינסקר לתולדות הקראים - בהקדמתו של גרץ ל"תולדות היהודים", כרך ה', בקרת על "לקוטי קדמוניות" של פינסקר ב"החלוק", ספר ו', 56-85, גם במכתבו של א. גיגר אל המחבר, שנדפס ב"אוצר נחמד" לבלומפלד, ספר ד', ע' 8 - 36. כי המקורות, שעל פיהם הגיע פינסקר להחלטותיו, היו מזויפים, הראה ביחוד א. א. הרטובי - סעיף קמ"ז. כי קשר "הרואים" לא היה כלל לשם שמים יש לראות מהמכתבים ע"ד הרבנות של ש"ר בפראג. שנתפרסמו ב"השחר", שנה י"א. ע"ד ראבי"ה: ראה מכתבו של ש"ר אליו באגרותיו, חלק ד', ע' 602-605. הביאוגרפיה של צבי הירש חיות כתב יעקב בודק (נדפסה ב"המגיד" שנה א', גליונות 8 - 11, וגם ב"כוכבי יצחק"), כמו כן נמצאת ביאוגרפיה של חיות ב"כנסת ישראל" לרש"י פ"ן וב"האסיף" לשנת תרמ"ח ע' 155 - 160. ביאוגרפיה של אליהו בן-אמוזג ב"כנסת ישראל" לרש"י פ"ן. אבטוביאוגרפיה שלו ב"ספר הזכרון" של מערכת "האסיף". באגרות ש"ר, ח"ט, ע' 1363. נמצא מכתב אליו, שממנו יש לראות, כי ש"ר התייחס אליו בכבוד גדול. הסופר הצרפתי A. Pallière בספרו Le Sanctuaire inconnu הקדיש לבן-אמוזג פרקים אחדים, שבהם הוא רואה ומראה אותו כאישיות נפלאה. - סעיף קמ"ז. ביאוגרפיה של צבי מנחם פינליש ב"כנסת ישראל" לפ"ן. הספר "דרכה של תורה", שעל השער שלו רשומה שנת תרכ"א (1861), התחיל רק להדפס בשנה הנ"ל ונגמר בידי המחבר בסוף שנת תרכ"ב, כמו שרשום בגמר הספר, ויצא, כנראה, רק בשנת תרכ"ג, ו"קונטרס אחרון" לספרו זה הוסיף של"ש עוד אחר-כך, אחרי שנת תרכ"ה. נגד הספר הזה נכתב הספר "כך היא דרכה של תורה" מאת משה נלדברג, ח"א: לבוב תרכ"ד; ח"ב: יסי תרכ"ח. בקרת על "דרכה של תורה" ב"החלוק", ח"ז, ע' 144 - 157, ונגד הקונטרס האחרון ב"החלוק", ח"ח, ע' 128 - 134. ראה גם א. גיגר ב"יידישע צייטשריפט פיר וויסס. אונד לעבען", שנה ה', ע' 146-150.

פרק עשרים: מלחמת ההשכלה ברוסיה. סעיף קמ"ח. ביאוגרפיה של חז"ס "האסיף" לשנת תרמ"ה, ספר ב', ע' 255 - 258; "ספר הזכרון" של מערכת "האסיף", ע' 77-79; רש"י פ"ן: "כנסת ישראל" וגם "שפה לנאמנים", סעיף 105, י. ניסנבוים ב"ספר היובל" של "הצפירה" (תרע"ב). ראה גם ש. ברנשטיין: "חיים זליג סלונסקי ואלכסנדר הלוי צדרבוים" ב"ספר היובל" הנ"ל. מאמרים וזכרונות על-אודותיו: ג. סוקולוב ב"גליון הספרותי" הנספח ל"הצפירה" 1904; ד. פרישמן ב"ספר היובל" של "הצפירה" («כל כתבי פרישמן», «פרצופים»). ראה גם א. א. קובנר: «חקר דבר»

ע' 47, גם י. ל. קנטור (עוקץ) ב"הדור", שנה ב', גל. א'–ב', במאמרו "חיים זליג לאחר ששים שנה", דברי סלוניםסקי על ההשכלה והחכמה במאמרו "החכמה וההשכלה" («הכרמל» השבועי, שנה ה', גליון כ', ו"הצפירה", שנה א', ברלין תרל"ד, גל. א'). ביאוגרפיה קצרה של יוסף שינהק ב"כנסת ישראל" לפיין וגם ב"שפה לנאמנים", סעיף 105. ביאוגרפיה של צבי הכהן רבינוביץ: י. ח. זגורודסקי ב"האסיף" לשנת תרמ"ז, ע' 440–447. ראה על-אודותיו: «זכרונות» מאת ל. קנטור ב"השלח", כרך א', ע' 261–262. הד המלחמה בין הנוהים אחרי ההשכלה האשכנזית ובין אלה הנוהים אחרי ההשכלה הרוסית נשמע הרבה בעתונות העברית ובעתונות הרוסית-עברית של שנות העשרים. ראה מאמרו של י. קסן: *Смѣна общественных теченій Пережитое* (כרך ג') כמו כן בספרו של *צ'ריקוב*: *Исторія общества для распространенія просвѣщенія между евреями въ Россіи* – סעיף קמ"ט. ביאוגרפיה של אליעזר זילברמן, בעל "המגיד", ב"כנסת ישראל" לרש"י פיין. הוא כתב גם בעצמו את תולדותיו, שלא נגמרו, ב"המגיד", שנה י"ט וכי. מאמר מפרט ע"ד "המגיד" ב"רשימות לתולדות העתונות העברית" מאת ש. ל. ציטרון ב"העולם", שנת תרע"ב. ביאוגרפיה של דוד גורדון ב"כנסת ישראל" לפיין וב"האסיף" לשנת תרמ"ז, ע' 114–115. מאמר על-אודותיו מאת ל. ב. עברי ב"היום" של קנטור לשנת 1880, גל. 86 ומאת ש. ברנפלד ב"העולם" תרפ"ו. לפי דברי ברנפלד היה גורדון לעורך "המגיד" רק בשנת תרי"ב לערך. רש"י פיין חבר בעצמו את ספר תולדותיו, שיש בו גם מתולדות ההשכלה בוילנה, ונדפס ב"הכרמל" החדשי, שנת תרל"ט, ולא נגמר («דור ודורשיו, קורות עיר ואם בישראל בחיי אחד מילידיה»). על-פי ספר זה ועל-פי אחד ממכתביו של פיין חבר את הביאוגרפיה שלו ח. ל. מרקון («כנסת ישראל» של שפיר, שנה א', ע' 8–15), ראה גם «ספר הזכרון» של מערכת «האסיף» ו"האסיף" תרנ"ד, ע' 174–176. זכרונות על-אודותיו מאת ש. סטניסלבסקי ב"ווסקוד" החדשי לשנת 1891, חו' ג', ראה גם י. ל. קנטור ב"היום" לשנת 1887, גל. 214. מאמר מפרט על «הכרמל» – ש. ל. ציטרון ב"רשימות לתולדות העתונות העברית" ב"העולם", שנת תרע"ב, כמו כן י. (ס) צינגברג, בספרו *Исторія еврейской печати въ Россіи* (פטרבורג 1915), ע' 78–85. ביאוגרפיה של א. צדכובים ב"ספר הזכרון" של מערכת «האסיף» וב"האסיף" לשנת תרנ"ד, ע' 169–171, כמו כן ב"לוח אחיאסף" ב', ע' 54–452. זכרונות על-אודותיו: ר. בריינין במחברת מיוחדת בשם «זכרונות» (קראקא, תרנ"ט) ואיש פרידברג ב"ספר השנה" של סוקולוב, שנה א', ע' 238–253. מאמר מפרט על «המליץ» – ש. ל. ציטרון ב"רשימות לתולדות העתונות העברית" ב"העולם", שנת תרע"ג, כמו כן צינגברג בספר הנ"ל, ע' 61–70. – סעיף ק"נ. אבטוביאוגרפיה קצרה של צויפל ב"אוצר הספרות" לש. א. ג'רבר, שנה ב', עם «תשלום תולדות» מאת המו"ל, מחלקה ב', ע' 274–276. ראה גם «האסיף», שנה ה', 214–215, ו"המליץ" 1869, ע' 251–255, ולשנת 1888, גל. 34, 38. זכרונות ע"ד צויפל: א. י. פפירנא ב"ספר השנה" של ג.

סוקולוב, ספר א', ע' 66–70. אחד המאמרים האפניים ביותר לצויפל הוא מאמרו «היה דן את כל האדם לכף זכות», שנדפס ב«המגיד», שנה ד', גל. 15, 20, 27, 29. נגד צויפל היה מכון מאמרו הראשון של ש. י. אברמוביץ ב«משפט שלום» (וילנה תר"כ), וגם מאמרו החרוף «לא ראי זה כראי זה» ב«הכרמל» השבועי, שנה ב', גל. 38. עם זאת ספרו של צויפל «שלום על ישראל», שבו יש סנגוריה על החסידות, התעוררה עליו חמת המשכילים, שראו בדבר מעשה בגידה בהשכלה, ביחוד רעמו פנים חבריו של צויפל בבית-מדרש הרבנים בז'יטומיר. המפקח על בימהיר, חזיס, יצא בגלוי-דעת ב«המליץ» (שנה ח', גל. 36), כי צויפל כתב את ספרו על דעת עצמו, ולא על דעת חבריו בבימהיר. בהשפעת החברים האלה הכריח, כנראה, הצנזור את צויפל לשנות את השער של הספר ולהוסיף עליו דברים, כי הוא אינו מכון בסנגוריה ל«חסידות» שבימיו. ראה הסתירה על הספר הזה ב«קול מבשר» של צדרבוים לשנת 1868, גל. 40 (חתום עליה שם «חיים מלמד»), כמו כן ב«המליץ», שנה ה"ל, גל. 45. נגד ה«דרשן» צויפל יצא יה"ש פעמים אחדות ב«החלוץ». בקרת חיובית על ספרו «סניגור» הדפיס א. י. וייס ב«האסיף», שנה ג', ע' 152 – 159. מאמר קצר על צויפל כתב ד. פרישמן («כל כתבי», «פרצופים»). – סעיף קנ"א. הספר על שצקס, שבו יש ביאוגרפיה קצרה שלו, ב«המליץ» לשנת 1899, גל. 187. ראה גם זכרונותיו של א. י. פפירנא במאסף Пережитое, כרך ג', ע' 19–138. נגד ה«מפתח» של שצקס נכתבו הרבה מאמרי-פולמוס. י. ד. מילר כתב נגדו את מחברתו «מלחמת סופרים». הספדים על דובוויץ, המספרים גם מתולדותיו, ב«המליץ» לשנת 1900, גל. 34. וב«הצפירה», שנה ה"ל, גל. 46. – סעיף קנ"ב. ע"ד אברמוביץ בתור מבקר: מנשה מרגלית במאמרו ב«המליץ» 1866, גל. 12. המאמר החשוב ביותר על קובנר הוא של י. (ס) צינברג במאסף Пережитое, כרך ב'. נגד קובנר נכתבו מאמרים רבים וגם חוברות אחדות («שרש דבר» מאת ה. ד. בבלי, וילנה תרכ"ו, ו«אגרת צער בעלי חיים» מאת א. ב. גוטלובר, ז'יטומיר תרכ"ח). מאמר-בקרת של ש. י. אברמוביץ על «חקר דבר» נדפס ב«המליץ», שנה ו', גל. 2–3, 6, 8. את ציורו של קובנר אמר, כנראה, סמולנסקין לתת ב«התועה בדרכי החיים», ח"ד, בדמות «המחבר», הנטפל אל «חלפן» בפרק ט' וי"ח. ציור זה מתאים עם מה שמספר ארו («מעשה נערות», «המליץ», שם, גל. 14–16) ע"ד דרכיו של קובנר בימים שבהם חבר את מאמרו העבריים. זכרונות על קובנר פרסם א. י. פפירנא ב«הדומן» לשנת 1910. בריינין הדפיס מאמר בהמשכים אחרים ע"ד קובנר בעתון «הצופה». ראה גם ש. איזנשטדט: «אברהם אורי קובנר בסוף ימיו», «השלח», כרך מ"ד. – סעיף קנ"ג. א. י. פפירנא פרסם את זכרונותיו מימי נעוריו במאסף Пережитое, כרך ב', ומזמן למודו בבימהיר בז'יטומיר ב«ספר השנה», א', 60–75. «זכרונות ושמעות» הדפיס ב«רשמות» כרך א'. ביאוגרפיה קצרה שלו נמצאת ב«ספר הזכרון» של מערכת «האסיף». מאמרים על-אודותיו: י. קלוזנר ב«יוצרים ובונים», כרך א'; ש. גינזבורג ב«מקלט», כרך ד', ע' 72–81. – סעיף קנ"ד. לילינבלום ספר בעצמו את תולדותיו בשלשה ספריו: «חטאת נעורים», «דרך תשובה» ו«דרך לעבור גולים». עפ"י

הספרים האלה נכתבה בידי י. קלוזנר הביאוגרפיה של לילינבלום, שנדפסה בראש «כל כתבי משה ליב לילינבלום», ד' כרכים, שיצאו בשנות תרע"ז – תרע"ט (קראקא – אודיסה), וגם בספרו של קלוזנר «יוצרים ובונים», כרך א', ע' 80 – 104, כמו כן הביאוגרפיה שהדפיס ש. ל. ציטרון ב«יוצרי הספרות העברית החדשה», ח"ב, ע' 114 – 127. «מספר הזכרונות» של לילינבלום הדפיס א. דרונים ב«רשומות» ב', ע' 390 – 405. זכרונות ע"ד לילינבלום מלפני צאתו לאודיסה מספר מ. וינטשביסקי בספרו «ערינערוניען» (מוסקבה 1926), פרק ב'. זכרונות ע"ד לילינבלום באודיסה מספר ש. טשרניחובסקי ב«העולם», תרפ"ח, גל. מ"ד. חמר לתולדותיו – ע"ד מלחמת ההשכלה שלו קודם שעזב את ליטא – מפורז ב«הכרמל» וב«המליץ» של השנים ההן. מאמרים על לילינבלום: אחד העם («האחרון», «על פרשת דרכים», ח"ד); מ. י. ברדיצבסקי («כתבי מיכה יוסף בן גוריון», הוצאת א. י. שטיבל, «בשדה ספר», ח"ב: «דור וסופריו»); דוד פרישמן («כל כתבי «פרצופים», דברים חריפים נגד לילינבלום להגנתו של יליג הדפיס פרישמן ב«האסיף» לשנת תרמ"ו, ע' 469 – 495, והם נקבצו ב«כל כתבי», כרך ה', ע' 97 – 138); י. קלוזנר («יוצרים ובונים» כרך א', ע' 105 – 123); מ. קליינמן «הפשתן». «דמויות וקומות», פריש 1928); פ. לחובר («מחקרים ונסיונות». מאמר קצר גם ב«היום» לשנת 1925 גל. 50). מכתבי לילינבלום אל יליג משנת תרכ"ח עד שנת תרמ"ג נדפסו ב«הד הזמן» לשנת 1910. בשנה היא יצא גליון מיוחד של «העולם» (גל. ט') לזכר לילינבלום. דברים על לילינבלום גם ב«תולדות הספרות העברית החדשה» של י. קלוזנר ע' 31 – 32, וב«קורות הספרות העברית החדשה» של ג. סלושץ, ע' 174 – 178, כמו כן ב«ספרותנו החדשה» של מ. רבינזון, ע' 129 – 141.

פרק עשרים ואחד: דרך החיים – הספור של ההשכלה. סעיף קנ"ט. ע"ד כתביו העבריים של א. מ. דיק הדפיס ש. ניגר מאמר ב«העבר» (פטבורג), ספר ב', וב«לוח אחיעבר» ב'. הביאוגרפיה של סמולנסקין חברה בידי ר. בריינין (הוצאת «תושיה», ורשה תרנ"ו). ראה גם מרדכי בן הלל הכהן במאמרו על פ. סמולנסקין (חיי וספריו) ב«מערב עד ערב», חלק א', ע' 186 – 227, וגם בבקרתו לספרו של בריינין («תולדות סמולנסקין»), שם, שם. בקרת מפרטת על ספרו של בריינין הדפיס גם ש. ל. ציטרון ב«המליץ», שנה ל"ג. זכרונות על סמולנסקין: מרדכי בן הלל הכהן («זכרונות נשכחים»), שם, שם, ע' 131 – 153, 167 – 177; ש. ל. ציטרון ב«הזמן» לשנת 1911, גל. 112, 120, 121, וב«לוח אחיאסף» לשנת תרפ"ג, ע' 173 – 192; ד. י. זילברבוש ב«השלח», כרך מ"ג («סמולנסקין, ליברמן וסלקינסון»); בן-עמי ב«השלח», כרך מ"ד. למלאת חמשים שנה מיום מותו של סמולנסקין (תרפ"ה). יצאה לאור בוינה מחברת «לזכר סמולנסקין» עם מאמרים על-אודותיו בעריכת א. ורדי. – סעיף ק"ס – קס"ה. מאמרים על סמולנסקין: י. קלוזנר («יוצרים ובונים», כרך א); מ. מ. פייטלסון («כתבים», ספר ראשון); י. ח. ברנר (כל כתבי, כרך ז'); יעקב רבינוביץ («השלח», כרך לח;

«הדים», כרך ד', חוב' א', 108–111; י. שטיינברג (רשימות); ש. שטרייט (בעלות השחר); מ. קליינמן (בעל השחר, «דמויות וקומות»). מאמר-הספד על סמולנסקין – נ. סוקולוב ב«האסיף», שנה ב', ע' 43–45. מאמר נגד סמולנסקין – ד. פרישמן ב«הבקר אור», שנה ד' וה' (ממסתרי ספרותנו). כל כתבי פרישמאן, הוצאת «מרכז», כרך ה'). עיד סמולנסקין בתור מספר: ר. בריינין: «סמולנסקין בתור מספר» (השלח), כרך ג' וז'. «כתבי בריינין», כרך א'): ש. ל. ציטרון: «על ישראל ועל ספרותו», פרק ב' (אוצר הספרות, שנה ב); ש. דובנוב (Критикусъ); Смоленскинъ какъ романистъ и публицистъ; ב«ווסקוד» החדשי לשנת 1887, חו' ט'. רב ספורי סמולנסקין נדפסו פעמים אחדות. כל ספורי סמולנסקין יצאו ע"י בימהיס של מ. קצנלנבויגן בוילנה. הוצאה זו הוציאה גם «מאה מכתבים» של סמולנסקין (אספם וערכם לדפוס ר. בריינין). מכתבים אחדים של סמולנסקין נדפסו בסוף הכרך הדי ממאמרו, הוצאת «קרן סמולנסקין» (ירושלים, תרפ"ה – תרפ"ו). עיד ארכיונו של סמולנסקין – ב. דינבורג ב«קריית ספר», ירושלים, שנה א', ע' 77 – 84. – סעיף קס"ו. תולדותיו של ברנדשטטר ב«ספר הזכרון» של מערכת «האסיף» ובמבוא של מ. רבינזון ל«כל כתבי ברנדשטטר» (הוצאת «תושיה», ורשה תרע"ז). מאמרים על ברנדשטטר: מ. רבינזון במבוא הנ"ל; ש. שטרייט: «בעלות השחר» ו«כתובים» לשנת תרפ"ח, גל' י'; מ. ריב לוב ב«הדאר», שנה ז', גל' כ"ח; שלום בארון, שם. שם. ראה גם י. קלוזנר: «תולדות הספרות העברית החדשה», ע' 41; מ. רבינזון: «ספרותנו החדשה», ע' 159 – 172. – סעיף קס"ז. מאמר ביאוגרפי על אלעזר שולמן ב«לוח אחיאסף» לשנת תרס"ב. עיד «ממקור ישראל» של שולמן: דוד פרישמן ב«מכתבים על-דבר הספרות» (הוצאת «אחיאסף», וב«כל כתבי דוד פרישמאן», הוצאת «מרכז»), מכתב א'; י. קלוזנר (המשקיף) ב«השלח», כרך י"ד, ע' 191 – 193. שולמן הוציא גם בקיץ ספורים בשם «אוצר ספורים» (ורשה תרנ"ד). «זכרונות עיר מולדתי» הדפיס שולמן בהמשכים רבים ב«המליץ» לשנת 1894. עיד אברהם בר גוטלוב ראה בביבליוגרפיה למעלה, סעיף קל"ו. – סעיף קס"ח. ביאוגרפיה של ברודס כתבו: ד. רוטבליט ב«האשכול», כרך א'; ר. בריינין ב«לוח אחיאסף» לשנת תרע"ג; ש. ל. ציטרון (יוצרי הספרות העברית החדשה); מ. קופשטיק (העולם) תרפ"ח). פרטים אחדים הוספתי על-פי מה ששמעתי מאנשים שחיו במקומות שבהם ישב ברודס בימי נעוריו. עיד ריבו עם גוטלוב ראה דברי גוטלוב ב«העונה לקוראיו» ב«הבקר אור», שנה ד', ע' 964 – 966. מאמר על ברודס: ש. שטרייט (בעלות השחר).

פרק עשרים ושנים: יל"ג. סעיף קע"ב – קפ"א. את תולדותיו («על נהר כבר») התחיל יל"ג לכתוב בפודוש, בשעת גלותו, וכתב רק פרק אחד, «הילדות והשחרות», שגם אותו לא השלים. עוד פרקים אחדים הוסיף אחר-כך, בעברית וברוסית. כל זה יחד עם הקונטרס «דבר יום ביומו», יומנו של יל"ג משנת תרנ"ב, נדפס בשנת תרפ"ח ע"י הוצאת «דביר» בשם «כתבי י. ל. גורדון», ספר ראשון. חמר רב-ערך לתולדות יל"ג

נמצא בשני הכרכים «אגרות יהודה ליב גורדון», שהוציא י. י. וייסברג (ורשה תרנ"ד – תרנ"ה). באחת מן ה«אגרות» (ח"א, ע' 81 – 83) יש גם אבטוביאוגרפיה קצרה של יליג. בשנת תרנ"ג הוציא י. י. וייסברג חוברת בשם «יליג ותולדותיו» (קויב), שהוסיף עליה «מקצת אגרותיו» של יליג ודבריו האחרונים וגם קונטרס «ישן נושן» של יליג. בראש המחברת הזאת נדפס שירו של יהל"ל «על-מות גורדון». בשנת תרנ"ד הוציא י. קלוזנר את מחברתו «ציון למשורר יהודה גורדון» (אודיסה תרנ"ד) עם קינה על מותו מאת ש. טשרניחובסקי. ב«לוח אחיאסף» לשנת תרנ"ד הדפיס א. י. סלוצקי ביאוגרפיה קצרה של יליג. ראה גם י. מזא"ה «רבי יהודה המשורר» ב«המליץ» לשנת 1893, וזכרונות על יליג הדפיס מרדכי בן הלל הכהן («מערכ עד ערב», ח"א ע' 153–167, גם ע' 139 – 144, כמו כן «הזמן» (פעמים בשבוע בפטרבורג), 1903, גל. 1, 3 – 4). וזכרונות על יליג וליבנדה: ש. ל. ציטרון: «אנשים וסופרים» (הוצאת ש. שרברק), ע' 86–93. וזכרונות ומחשבות על יליג הדפיס ר. בריינין ב«השלח», כרך א', נגד מאמרו זה של בריינין נדפסו שני מאמרים בהמשכים רבים ב«הצפירה» לשנת 1897: «האריה המת» מאת אחימעץ ו«מה היה גורדון, בלשן או משורר?» מאת י. ל. פרץ. מהמאמרים החשובים ביותר על יליג: דוד פרישמן ב«השלח», כרך ה', ע' 37–198; יעקב פייכמן: «גורדון» («בבואות», ספר א'); י. ח. ברנר: «אזכרה ליליג» («כל כתבי י. ח. ברנר», כרך ז'); י. קלוזנר: «יהודה גורדון» («יוצרים ובונים», כרך א'); ש. ברנפלד: «משורר ההשכלה» («השלח», כרך כ"ז). ראה גם י. ל. קנטור ב«ווסקוד» החדשי לשנת 1881, חוב' א' וב'; ש. דובנוב Еврейскій Некрасовъ (שם, 1884, חוב' ז'), על «גורדון בתור ממשל»: ש. טשרניחובסקי (בן-גוטמן) ב«השלח», כרך י"ג. שרטוטים לדמותו הרוחנית של יליג פרסם ר. בריינין ב«הצפה», 1903, גל. 148, 151, כמו כן פרסם מאמרים עליו ב«התרץ» שנה ד', גל. 28, 30, 31, כמו כן בהקדמה ל«שירי העלילה», הוצאת «קדימה» (ניו-יורק תרע"ח). «יהודה ליב גורדון על-פי אגרותיו» כתב י. ח. רבניצקי («דור וסופריו», הוצאת «דביר», תרפ"ז). דעת סמולנסקין על יליג ב«השחר» שנה י' («וואת ליהודה»), ע' 455 – 467. נאומו של ח. נ. ביאליק על יליג נדפס ב«הצפירה» לשנת 1912, גל. 273 (ראה גם דבריו ב«שירתנו הצעירה»: «כתבי ח. נ. ביאליק» ספר ב', ע' ר"ס). שירו «אל האריה המת» נדפס ב«פרדס», ספר ב', ע' 248 – 249. דברים על יליג יש גם בספרו של ח. נ. סלוצקי: «קורות הספרות העברית החדשה», ע' 151 – 162, ובספרו של מ. רבינזון: «ספרותנו החדשה», ע' 42 – 79. ספוריו הקטנים של יליג יצאו מחדש ע"י הוצאת «דביר» בשנת תרפ"ט בשם «כל כתבי יליג», ספר ב', הפסבדונימים שהשתמש בהם יליג: «אזוב», «דניאל באג"ר» (אותיות השם הזה הן אותיות השם «ליב גורדון» בסדר אחר), «דן גבריאל» (כנ"ל), (Leon Gordon) on-on, או OH-OH, ועל-פי זה גם «ענן העברי» (ראה «תשובה לה' פרוג» מאת יליג ב«היום», 1886, גל. 212), ועוד שמות

בדוים אחדים. ביבליוגרפיה חשובה של יליג והמאמרים על-אודותיו הדפיס ז. פישמן ב"עין הקורא" (ברלין תרפ"ג), חו' ב'-ג', ובראשה ביאוגרפיה קצרה. בביאוגרפיה של יליג עמדתו על פרטים חדשים עפ"י העתונות של הימים ההם (על זה, שגורדון בתור מפקח על בית-הספר מטעם הממשלה בטלו' אמר להכריח את היהודים על מעשי ההשכלה, ראה המכתב מטלו', החתום בשם OH-OH (יליג) ב"הכרמל" השבועי, שנה ו', גל. 14, ראה שם, שם, גם גל. 1. ועל-פי "אגרות יליג" ועוד. ביחוד היה חשוב לי לקבוע עפ"י מקורות ויסודות שונים זמן חבור יצירותיו הגדולות של יליג וסדר חבורן – דבר שנתן מקום לכמה טעיות. יליג עצמו נתן כאן מקום לטעות, בסדרו את הפואימות ההיסטוריות שלו בהוצאה הגדולה של שיריו לפי הכרונולוגיה ההיסטורית של הנושאים (מלבד "אהבת דוד ומיכל", שנתן אותה, כנראה, בראש, מפני כמותה הגדולה) וברשמו ללב בלי דיוק את זמן חבור השירים (יליג התאונן הרבה בתקופת חייו האחרונה על לקוי כה-הזכרון שלו). כי השיר "אשקא דריספק" לא נתחבר בשנת תרכ"ז, כמו שרשם יליג, אלא בשנת תרכ"ט, יוצא מזה, שמספר יליג באגרותיו, כי השיר נוסד על מעשה שהיה בטלו' בפסח שנת תרכ"ט (אגרות, כרך א', ע' 153). לפני זה לא נזכר השיר בשום מקום באגרות יליג. דבר זה חשוב הוא לדעת, אם יליג הקדים בשיר זה את תנועת התקונים בדת של לילינבלום, שהתחילה בשנת תרכ"ח, או הושפע ממנה. לפי זה לא נתחבר גם השיר "ושמחת בחגך" בשנת תרכ"ח, אלא בשנת תר"ל, היינו – שנה אחרי "אשקא דריספק" (קודם לזה גם לא נזכר ב"אגרות יליג"). "קוצו של יוד" גם כן לא נגמר בשנת תר"ח, כמו שרשם יליג, כי הוא נגמר במרינבד, ויליג היה שם בקיץ שנת תרל"ו. יליג התחיל לחבר את השיר הזה עוד בעצם תקופת התקונים בדת, כי עוד בשנת תרל"א כותב יליג מטלו' (אגרות כרך א', ע' 166), כי במשך הזמן יבוא ממנו ב"השחר" שיר בשם "קוצו של יוד". ארבעה פרקים מן השיר הזה נגמרו בפטרבורג עד חוהמ"פ תרל"ו (שם, שם, ע' 202). השאר נגמר, כנראה, במרינבד. השיר "שני יוסף בן שמעון" נזכר בראשית שנת תרל"ו (שם, שם, ע' 210), כדבר שנמצא בכתובים, בשנת תר"מ כותב יליג לסמולנסקין (שם, שם, ע' 273), כי השיר נמצא בידי סמולנסקין זה כשנתיים, אך כנראה היו בידי סמולנסקין רק ג' הפרקים הראשונים, יען כי במכתב אחר לסמולנסקין אחרי צאת שיריו, בשנת תרמ"ד, כותב לו יליג, כי חדשים יהיו לו שבעת הפרקים האחרונים מ"שני יוסף בן שמעון" (שם, כרך ב', ע' 74; ראה גם דברי יליג במכתבו לדוליצקי ע"ד השיר הזה, שם, כרך א', ע' 318, גם במכתבו לסקולוב, שם, כרך ב', ע' 62). כי את השיר "מלחמת דוד בפלשתים" התחיל המשורר לחבר אחרי שקרא את השירים של טסו ואריוסטו וחפץ לעשות כמוהם – ראה "דבר יום ביומו" מיום ג' תמוז תרנ"ב ("כתבי י. ל. גורדון", ספר א', הוצאת "דביר", ע' 182). לפי דברי יהושע סירקין בהערה לשיר זה ב"כל שירי יליג" חבר יליג את השיר הזה אחרי צאת הספר "אהבת דוד ומיכל", מה שלא נראה על-פי הסגנון בשיר זה. קרוב יותר, כי נתחבר אחרי גמר השיר "אהבת דוד ומיכל", דבר שמתאים יותר גם עם הזמן שמצין יליג

ברשימתו. הדברים שהבאתי בשם מי שאמר, כי אפילו משליו המתורגמים של יליג מקוריים הם, הם מדברי ש. ט ש ר נ י ח ו ב ס ק י (בן-גוטמן) במאמרו על «גורדון בתור ממשל» ב«השלח», כרך יג, ע' 249 – 250.

פרק עשרים ושלשה: האור השוקע. סעיף קפיב. מאמרים עיד קנטור: י. א. טריווש («לוח אחיאסף», שנה ז'; דוד פרישמן (כל כתבי, «פרצופים»); י. ל. קצנלסון (בוקי בן יגלי) ב«העבר», ספר ב', ע' 75 – 83; פ. לחובר (מחקרים ונסיונות). – סעיף קפיג. יהל' נתן «רשומים מתולדותיו וקורותיו» במחברתו «זכרון בספר» (זיטומיר 1910. בסוף המחברת יש גם רשימת השירים, המאמרים והספרים של יהל'ל). מאמרים על יהל'ל: מ. מ. פייטלסון במבוא ל«כתבים נבחרים» של יהל'ל. שיצאו בהוצאת «תושיה» (ורשה, תרע – תרע"א); י. קלזנר («יוצרים ובונים»); יעקב פייכמן («השלח», כרך מ"ד); חיים גרינברג (זכרונות. «הדאר» תרפ"ו, גל. 7). ראה גם י. צינברג במאמרו Первые социалистические органы במאסף Пережитое, כרך א', ע' 235. שירי קמינר יצאו ע"י ועד «חובבי-ציון» באודיסה (תרס"ו) עם הקדמה מאת אחד-העם ותולדות המחבר מאת י. ח. רבניצקי. ראה גם ליאז' דייטש במאמרו על קמינר ב«צוקונפט» (ניו-יורק) לשנת 1906. – סעיף קפיד. מכתביו של א. ליברמן יצא הספר הראשון ע"י הוצאת «דבר» (תל-אביב תרפ"ח) בעריכת ד"ר מיכל ברקוביץ עם הקדמה מאת העורך. מ. ברקוביץ פרסם הרבה חמר «מערכת האמת» (ב«הצפירה» השבועית והיומית משנת 1919 ואילך, כמו כן ב«מוסף» של «הדבר»). זכרונות על ליברמן הדפיסו: מ. וינטשביסקי בספרו «ערינערונגען» (נדפס ב«צוקונפט», שיוצא בניו-יורק, ויצא בספר מיוחד ע"י ההוצאה «שול און בוך» במוסקבה 1296); מ. קמיונסקי: «ניהיליסטים עבריים בשנות השבעים», «השלח», כרך י"ז; ד. י. זילברבוש: «סמולנסקין, ליברמן וסקלנסון», שם, כרך מג. זילברבוש כתב גם מאמר «לתולדות בר-דרורא», שם, כרך מ"ד. י. א. טריווש בספרו «דור תהפוכות» (ורשה תרמ"א) מתאר את ליברמן בדמות הגבור פרנק. חמר חשוב לתולדות ליברמן וחיי נמצא במאמרו של ב. פרומקין Еврейская Старина Революционное движение въ 1870-х годовъ ברבעון Первые социал. органы, לשנת 1911. עיד «האמת», וגם עיד עורכו, ראה: צינברג: Исторія Пережитое въ евр. литературѣ, כרך א', כמו כן בספרו Исторія еврейской печати въ Россіи (פטרבורג 1915), פרק כ"ב. ביאוגרפיה של ליברמן הדפיס גם ר. בריינין ב«התרן», שנה ד', גל. ט"ו – י"ח. ש. ל. ציטרון ב«רשימות לתולדות העתונות העברית» נתן שורה של רשימות על-דבר «האמת» («העולם» תרפ"ח). בן-גן מספר מתולדותיו ומפעולותיו ב«ערינערונגען» הנ"ל. עיד «אספת חכמים» ראה גם צינברג במאמרו ובספרו הנ"ל. אם היה לילינבלום גם סוציאליסט מרקסיסטי – בשאלה זו עסק ש. ל. ציטרון במאמרו «לילינבלום והסוציאליות המרקסאית» («הצפירה» השבועית, תרע"ט). הוא רואה את לילינבלום כאחד מחבורת הסוציאליסטים העבריים (כן מחליט גם

וינטשביסקי במאמר ב"לוח אחיעבר" ב', אולם מ. ברקוביץ במאמרו "לילינבלום וסופרי האמת" (הצפירה הניל לשנת תרע"ט) הוכיח. שאין הדבר כן. - סעיף קפ"ה. ע"ד אויר והשתתפותו באורגנים הסוציאליסטיים העברים ראה ביחוד: "ערינערונגען" של וינטשביסקי, כמו כן צינברג במאמרו ובספרו הניל. ע"ד ל. צוקרמן פרסם מאמר מיוחד נ. מייזל במאסף "רויטער פנקס" (ורשה 1921), ע' 92-112, ובו אסף הרבה מן החמר שנתפרסם על-אודותיו. ע"ד מכתבי-העתים העברים החדשים בשנות השלשים: י. צינברג בספרו *Исторія евр. печати въ Россіи*; ש. ל. ציטרון ב"רשימות לתולדות העתונות העברית". ע"ד "הקול" גם ב"ערינערונגען" של וינטשביסקי. - סעיף קפ"ו. זכרונות ע"ד "סמולנסקין, ליברמן וסלקינסון" פרסם ד. י. זילברבוש ב"השלח", כרך מ"ג, עמ' 553. חלוף-מכתבים בין זלקינסון ובין א. לנגבנק ע"ד "ויגרש את האדם" נדפס ב"בית אוצר הספרות", שנה א', מחלקת "אוצר החכמה", ע' 30 - 37. ע"ד זלקינסון בתור מתרגם: יעקב פייכמן במאמרו "על התרגומים", "התקופה", ספר י"ט, ע' 415-418.